

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાત કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮-૭

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જી. એ. સી. ૪

વિષય ૨૩૨૭: ૬

KARMA-KSHETRA.

Translated from the original Bengali book of the same
name by Shashibhûshana Sen into Gujarati,

BY

SHÂSTRĪ NÂTHJĪ MOHANJĪ VYÂS. B.A.

Senior Sanskrit Teacher and Religious Instructor of the Esplanade
High School, the Matric-Gujarati Teacher of the New High
School; Shâstri of the Fort Sanskrit Pâthashâlâ, and the
Translator of the Ashtâdhyâyi-Rudri etc.

AND

VAIDYA JÂDAVJĪ TRICUMJĪ ÂCHÂRYA.

Editor of the Mâdhava-Nidâna and Dravya-guna Sangraha.

Bombay :

PRINTED IN THE GUJARATI PRESS 1906.

Price Rupee One.

All Rights Reserved.

શ્રી કર્મ શાસ્ત્ર.

શ્રીશશિભૂષણસેન વિરચિત મૂળ બંગાલી પુસ્તક ઉપરથી
ભાષાન્તર કર્તા
શાસ્ત્રી નાથજી વિ. મોહનજી વ્યાસ. બી.એ.
તથા
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકુમજી આચાર્ય.

મુંબઈ:
ગુજરાતી પ્રીટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૬૨

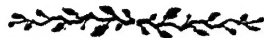
સને ૧૯૦૬.

કીરમત રૂપિયો એક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૬૭

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક ભાગ્યંતર કર્તાઓએ પોતાને
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના.

અમારા દેશના યુવાનવર્ગના કલ્યાણ માટે કર્મક્ષેત્ર રચવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રન્થમાં કર્મવાદના સંબંધમાં કાંઇ પણ શીલોસોશી (તત્ત્વજ્ઞાન) ભરેલા અધરા વિચારો કરવામાં આવ્યા નથી; અને આ ગ્રન્થનો તે ઉદ્દેશ પણ નથી. મનુષ્યની અંદર ઇચ્છાશક્તિ નામની એક ઇશ્વરદત્ત મહાશક્તિ છે. એ વાત સમજાવવા માટે ગ્રન્થના આરંભમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. મનુષ્ય માત્રને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા પહેલાં આત્મશક્તિનું જ્ઞાન થવાની આવશ્યકતા છે. મનુષ્ય વિશ્વાસનો દાસ છે. મનુષ્ય જો સરળ રીતે દૃઢતાથી વિશ્વાસ કરે કે, પોતાનામાં ઇચ્છાશક્તિ છે, અને તે મહાશક્તિની સહાયતાથી પોતે અનેક પ્રકારનાં દુઃસાધ્ય કર્મો સાધ્ય કરી શકશે, તો તે વિઘ્નના ભયથી ડરી, પ્રારબ્ધને દોષ દબાને નિશ્ચેષ્ટ નહીં પડ્યો રહે. જે મનુષ્યને ઇચ્છાશક્તિમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે, તેને જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવો જોઈએ. ઉપદેશ અને આદર્શવડે તેને ઉત્સાહવાળો કરવો જોઈએ. એ જ ઉદ્દેશથી કર્મના મૂળમાં સંકલ્પ, મધ્યમાં સાધના અને અન્તમાં સિદ્ધિની વાત કહેવામાં આવી છે. સ્વદેશના કર્મવીર પુરુષોના આદર્શો સન્મુખ રાખીને એ જ જતાવવા માટે પ્રયાસ કરેલો છે કે, જો સંકલ્પ દૃઢ હોય, અને આશા, નિશ્ચય, સાહસ, આસ્થા તથા ભક્તિ સાથે સાધના કરે તો અમારા દેશનો યુવાનવર્ગ તે પ્રયાસના પ્રમાણમાં સિદ્ધિ મેળવે અને કર્મક્ષેત્રમાં નિર્ભયતાથી વિચરી પોતાની જાતિને, પોતાના દેશને અને પોતાના આત્માને ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડવા અવશ્ય સમર્થ થાય, એ નિઃસંશય છે.

કર્મક્ષેત્રમાં કર્મવીર પુરુષોનું સમગ્ર જીવન ચરિત્ર લેવામાં આવ્યું નથી. આ કાંઇ જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી. જે મહાત્માઓના આદર્શો આ

અન્યમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, તેઓમાંના ધણાખરાનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્રો લખાયેલાં છે. કુશળ ચરિત્રલેખકો તેઓના જીવનના સઘળા બનાવો લખી ગયા છે. તેથી સંક્ષેપમાં એ સઘળા બનાવોની પુનરાવૃત્તિ કરવી એ અનાવશ્યક છે. આ ગ્રંથ રચતી વખતે એ સઘળા ગ્રંથકારોએ લખેલા જીવનચરિત્રમાંથી અનેક સહાયતા લીધેલી છે. તે માટે અહીં તેઓનો ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથમાં કર્મની ત્રણ અવસ્થા દેખાડવામાં આવી છે. પ્રથમ સંકલ્પ, બીજી સાધના અને ત્રીજી સિદ્ધિ. જે કર્મવીર પુરુષોના આદર્શો અહીં એકઠા કરવામાં આવેલા છે તેઓ હિન્દુસ્તાનના કેળવાયેલા વર્ગમાં સારી રીતે પરિચિત છે. તેઓની વધારે જોગબાણ, જન્મ મૃત્યુનો સમય, જન્મસ્થાન કે પિતા માતાના કુલનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવ્યું નથી. એ સઘળી બાબતો તેઓના જીવનચરિત્રોમાં લખેલી છે. પરંતુ તેઓએ પોતાના સંકલ્પો કેવી અવસ્થામાં કર્યા હતા, કેવી અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં તે સંકલ્પોની સાધના કરી હતી અને છેવટે તેઓએ સિદ્ધિ મેળવી હતી કે નહીં, એ સઘળી બાબતો મુખ્ય રીતે કર્મક્ષેત્રમાં કહેવામાં આવી છે. આશા રાખીએ છીએ કે, અમારા દેશનો યુવાન-વર્ગ કાર્યના સમયમાં કર્મક્ષેત્રના જુદા જુદા વિભાગોમાં એ સઘળા પુણ્ય પ્રસંગો વાંચીને સારાં કાર્યોને માટે સંકલ્પ કરશે; આશા, નિશ્ચય, સાહસ, આસ્થા અને ભક્તિની સાથે સાધનામાં તત્પર રહેશે અને છેવટે ભગવાનની કૃપાથી સિદ્ધિ મેળવશે.

આરા,
ચૈત્ર સંક્રાન્તિ, બંગ સંવત્ ૧૩૦૯. }

શ્રી શશિભૂષણ સેન.

હાલના સમયમાં હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ રાજકીય, વ્યાપાર, કલાકોશલ્ય ધર્મ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વગેરે બાબતોમાં અત્યંત નિષ્ફળ થઈ પડેલી જોવામાં આવે છે. હાલની પ્રજા ઉપર લખેલી સર્વ બાબતોમાં ક્ષતેહ મેળવવાને અથવા આગળ વધવાને ઘણું કરીને બહાર જ પડતી નથી, કેમકે તેઓને અમારામાં આ કાર્યો કરવાની શક્તિ છે, એમ આત્મશક્તિનું જ્ઞાન નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ કલ્પના સરખીએ હોતી નથી. કદાચ કોઈ માણસમાં આત્મશક્તિ વિશે કલ્પના હોય છે તો તેના સંકલ્પો દૃઢ હોતા નથી. અને સંકલ્પો દૃઢ હોય છે તો સાહસ, આસ્થા તથા નિશ્ચયની સાથે તેની સાધના કરવામાં આવતી નથી, તેમ જ સાધનામાં સહાયભૂત એવા આત્મસંયમ-જિતેન્દ્રિય-પણું-હોતું નથી; તેથી જ તેઓએ આરંભેલાં કાર્યો સિદ્ધિને પામતાં નથી. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા લોકોને ઉન્નત દશાએ લાવવાનો ખરો માર્ગ એ જ છે કે, તેઓને પોતાની આત્મશક્તિની ઓળખાણ કરાવવી કે તેઓમાં કોઈ પણ કામ કરવાની શક્તિ છે, અને તે શક્તિની સહાયતાથી સંકલ્પોને દૃઢ કરી, આત્મસંયમનું બળ સંપાદન કરીને નિશ્ચય પૂર્વક સાધના કરવામાં આવે તો તેઓ કોઈ પણ કામમાં ક્ષતેહ મેળવવાને સમર્થ જ છે.

ઉપલા ક્રમને અનુસરીને આ ગ્રંથની અંદર એ જ આખત મજબુત પ્રમાણોથી તથા હાલના ભરતખંડમાં થયેલા કર્મવીર પુરુષોનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવેલી છે. એટલા જ માટે આવા ગ્રંથો હાલની પ્રજાને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. સુભાગ્યે અત્યારે આપણા દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું લક્ષ પોતાની અને પોતાના દેશની સ્થિતિની ઉન્નતિ કરવા તરફ દોરાયેલું છે. એવા સમયમાં આવા ગ્રંથો લોકોને ઉત્સાહવાળા કરવામાં વધારે સારું પરિણામ લાવી શકે એવું અમારું માનવું છે.

ગ્રંથકારે આ ગ્રંથને “કર્મક્ષેત્ર” એવું નામ આપેલું છે. એ નામમાં એકથી વધારે અર્થ સમાયલા છે. સામાન્ય વાચક વર્ગને આનો અર્થ સમજવામાં કદાચ મુશ્કેલી લાગશે. કર્મો એટલે લિન્ન લિન્ન કર્મો—પુરુષાર્થો, અને ક્ષેત્ર એટલે પ્રદેશ. આ ગ્રંથની અંદર લિન્ન લિન્ન કર્મો માટેના રાજ્ય, વ્યાપાર, સાહિત્ય વગેરે પ્રદેશો; કર્મની સંકલ્પ સાધના અને સિદ્ધિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ તથા કર્મવીર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતો વગેરે વિષયો ચર્ચેલા હોવાથી અને “કર્મક્ષેત્ર” એ નામ આપવામાં આવેલું છે.

આ ગ્રંથમાં ગ્રંથકારે જે કર્મવીર પુરુષોનાં નામો દિગ્દર્શનના રૂપમાં જણાવેલાં છે તે ઉપરાંત હાલમાં ભરતખંડની અંદર ખીજા પણ અનેક કર્મવીર પુરુષો થયેલા છે, કે જેમનાં ચરિત્રો આ દેશની તરફ પ્રગ્ન્યે અનુકરણ કરવા જેવાં છે. જેમાંનાં કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ નામો અમે અહીં આપીએ છીએ. ધર્મ ક્ષેત્રમાં સ્વામી શ્રીદયાનંદ સરસ્વતી; પ્રજાને રાજકીય હક્કો અપાવવાનો પ્રયાસ કરનારાઓમાં હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, જસ્ટિસ રાનડે, બાળ ગંગાધર તિલક, ઓ. ગોખલે, રમેશચંદ્ર દત્ત, લાલા લાજપતરાય, સર ફિરોજશાહ અને વ્યાપારથી પોતાની અને દેશની ઉન્નતિ કરનારાઓમાં મી. તાતા; સર દીનશાહ પીટીટ; સાહિત્ય ક્ષેત્ર માટે કવીશ્વર દલપતરામ અને નર્મદાશંકર તથા સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નલુલાઈ અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી; કલાકૌશલ્યની ઉન્નતિ માટે પ્રોફેસર ગજજીર વગેરે મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો હાલની પ્રજાએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ આ ગ્રંથની બંગાલી પ્રત અમારા પરમસ્નેહી શાસ્ત્રી પ્રાણુ-
જીવન હરિહરે અમને બતાવી. આવા ગ્રંથોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભાવ
હોવાને લીધે, તેમ જ ગ્રંથની ઉત્તમ રચના-શૈલી, તેમાં વર્ણવેલા વિષયોનું
ગાંભીર્ય તથા માર્મિકતા જોઈને, આવા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરીને ગુજર વાચકોની
સેવામાં મૂકાય તો તે લોકપ્રિયોગી થઈ પડે, એમ અમને લાગ્યું, અને તે
ઉપરથી ગ્રંથકર્તા પાસે તેનું ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી માગતાં એમણે
ખુશીથી આપી; જેને માટે અમે અહીં એમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર
માનીએ છીએ-તેમજ આ ભાષાંતરના જન્મને માટે અમે અમારા
સ્નેહી શાસ્ત્રી પ્રાણુજીવન હરિહરનો પણ આ સ્થળે મોટો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરતી વખતે અમારા મિત્ર રા. રા. વિટ્તલદાસ લાલ-
દાસ રોહાવાળા તથા રા. રા. હરખચંદ લક્ષ્મીચંદ શાહ એઓએ કેટલીક ઉપ-
યોગી સૂચનાઓ કરી છે તેથી એ મિત્રદ્વયનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

છેવટમાં સુત્ર વાચકવર્ગને વિનંતિ સાથે જણાવવાનું કે, કોઈ પણ
ભાષામાં સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનું કામ જેટલું સહેલું છે તેટલું બીજી ભાષામાંથી
અધિકલ ભાષાન્તર કરવું એ કામ સરળ નથી. કેમકે મૂળ લેખનો સ્થાયીરસ
અન્યભાષામાં જોવો જોઈએ તેવો આવી શકતો નથી. તોપણ આ ભાષા-
ન્તરમાં બને તેટલી સંભાળ રાખવામાં આવી છે, છતાં જો સુત્ર જનો રહેલી
ખામીઓ જણાવશે તો તેમનો મોટો ઉપકાર માનીશું. આ પુસ્તકમાં
જો કંઈ પણ શ્રેષ્ઠતા જણાતી હોય તો તે મૂળ ગ્રન્થકાર શ્રીશશિભૂપણસેન
મહાશયની છે અને જો કંઈ પણ ખામી જણાતી હોય તો તે અમારી જ છે,
એમ વાંચનારાઓએ સમજવું.

મુંબઈ-કોટ, બનરગેટ સ્ટ્રીટ.
સં. ૧૯૬૨ આષાઢ શુક્લ
પ્રતિપદા.

૧૬૬૭ ત્રિકમળ આચાર્ય,
અને
શાસ્ત્રીનાથજી વિઠ્ઠાલજી વ્યાસખીએ.

મૂલ ગ્રન્થ વિષે બંગાલના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને વર્તમાનપત્રોના અભિપ્રાયો.

કલકત્તા સિટિ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત ઉમેશચંદ્રદત્તજી. એ. નો
અભિપ્રાય:—

“પ્રત્યેક માણસની અંદર અમોઘ ઈચ્છાશક્તિ છે. કાઈ પણ મોટા કાર્યનો સંકલ્પ કરતાં, તે શક્તિને અવલંબીને સાધના કરવાથી જ સિદ્ધિ મળી શકે છે. ગ્રન્થકાર કેવળ નીતિવાદીઓની પેઠે એ મહાન્ તત્ત્વનો જ વિચાર કરીને શાન્ત થયા નથી. પરંતુ તેઓએ ઐતિહાસિક ઉગ્ગળવલ દૃષ્ટાન્તોવડે પોતાની રચના સપ્ર-માણુ સિદ્ધ કરી આપી છે. અંગ્રેજ સુલેખ સ્માઈલની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ ગ્રન્થ લખાયેલો છે. લેખ સરળ, વિશુદ્ધ અને સારી યુક્તિઓવાળો છે. આવા ગ્રન્થો વર્તમાન સમયમાં બહુ જ આવશ્યક છે. આ પુસ્તક સ્ત્રીપુરુષોને સદાચાર સંપાદન કરવામાં સહાયતા કરશે.”

પ્રસિદ્ધ લેખક પંડિત શ્રીવનાથ શાસ્ત્રી એમ. એ. નો અભિપ્રાય.—“કર્મક્ષેત્ર વાંચીને હું ધણો જ પ્રસન્ન થયો છું. અમારા બંગાળીઓના ચરિત્રમાં પુરુષને યોગ્ય સાહસ અને કર્તવ્યસાધનામાં દૃઢતારૂપી સદ્ગુણોનો મોટો અભાવ હતો, ગ્રન્થકારે તે અભાવ દૂર કરવાને માટે વિશેષ પ્રયાસ કરેલો છે. એ જ્ઞેષ્ઠને હું આનંદ પામ્યો છું. આ પુસ્તક ઘરે ઘરે યુવાનવર્ગના હાથમાં હોવું જ જોઈએ.”

હિન્દુ કૉલેજના મુખ્ય સંસ્કૃતના અધ્યાપક શ્રી કેદારનાથ ઘોષ કહે છે કે, “આ પુસ્તકના અંદરના અને બાહારના બન્ને અવયવો પરમ સુંદર છે. ગ્રન્થકાર યોગ્ય સમયે નિરુદ્ધમ, ઉત્સાહહીન અને હતભાગ્ય ભારતવાસીઓના ઉત્સાહને વધારવા માટે લેખિની હાથમાં લઈને સંપૂર્ણરૂપે કૃતાર્થ થયા છે. આ પુસ્તક સઘળા કેળવાયલા યુવાનો પાસે હોવું જોઈએ. આવા ગ્રન્થોનું હિન્દુસ્તાનની દરોક ભાષામાં ભાષાન્તર થવું જોઈએ.”

“આ ગ્રન્થ વાંચતાં વાંચતાં કર્મવીર થવાની આકાંક્ષા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પણ ગ્રન્થને માટે આથી વધારે પ્રશંસાની ખીજ કોઈ પણ વાત હોઈ શકે નહીં.” (સંજીવની.)

“આત્મસંયમ કરતાં શિખવામાં અને સદાચાર સંપાદન કરવામાં આ પુસ્તકમાંથી યુવાનવર્ગને વિશેષ સહાયતા મળશે એવી આશા રાખીએ છીએ. પુસ્તકની ભાષા સરળ છે, વર્ણન સ્ત્રોત્રમાં સમગ્રી શકાય એવું છે અને ભાવ હૃદયની ઉન્નતિ કરે એવો છે. યુવાનવર્ગમાં આવાં પુસ્તકોનો ઘણો પ્રચાર ન થાય તો અમારા દેશનું દુર્ભાગ્ય જ સમજવું જોઈએ.” (હિતવાદી.)

—————:O:—————

THE AMRITA BAZAR PATRIKA SAYS:—“To the lovers of a pure and healthy literature this invigorating and hightoned book will afford real and genuine employment. To young readers in particular we earnestly recommend the perusal of this excellent treatise which for solid usefulness may well be preferred to those lighter productions of the day.”

અમૃત બઝાર પત્રિકાનો અભિપ્રાય-શુદ્ધ અને માનસિક પુષ્ટિકર સાહિત્યના શોખીનોને માટે આ ઉત્તેજીત કરનાર અને ઉચ્ચ ભાવવાળો ગ્રન્થ, તેઓના વખતનો ખરે-ખરો અને યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું સાધન થઈ પડશે. ખાસ કરીને યુવાન વાચકવર્ગને આ અત્યુત્તમ પુસ્તક અવલોકન કરવાની અમે અન્તઃકરણપૂર્વક ભજામણ કરીએ છીએ કારણ કે, આ પુસ્તકને આજકાલનાં હલકાં પુસ્તકો કરતાં, તેની સંગીત ઉપયોગિતાને લીધે વધારે પસંદ કરવામાં આવશે.

THE BENGALIEE SAYS:—“*Karma Kshetra* preaches the gospel of work and teaches the great lesson that life is real and earnest and should be devoted to work. It is precisely this kind of literature that is wanted for the formation of the character of the rising hopes of the nation and we have no hesitation in

placing this book in the hand of every young man; the stimulating effect of a book of this kind it would be impossible to overestimate."

બેંગાલી પત્રનો અભિપ્રાય-કર્મક્ષેત્ર કર્મની પદ્ધતિનો ઉપદેશ કરે છે અને એક મોટો પાઠ શીખવે છે કે-જીદંગી વાસ્તવિક અને ઓળસવી છે; માટે તેને કર્મો કરવામાં શકવી જોઈએ. પ્રજાના ઉગતા આશાવન્ત જીવાનોની પ્રતિષ્ઠાના બંધારણને માટે જે જાતના સાહિત્યની જરૂર છે તે જ જાતનું આ સાહિત્ય છે. દરેક યુવાનના હાથમાં આ પુસ્તક મુકતાં અમે જરા પણ આંચકો ખાતા નથી. આવી જાતના પુસ્તકની ઉત્તેજક અસરની આના કરતાં વિશેષ તારીફ કરવી એ અશક્ય છે.

THE BENAR HERALD says:—"The style of the book is admirable, the arrangement of the matter is excellent, the expositions are lucid and the arguments are convincing and skilfully put. The study of such a work is an intellectual tonic."

બિહાર હેરલ્ડનો અભિપ્રાય-આ પુસ્તકની શૈલી વખાણવા લાયક છે, વસ્તુસંકલના અનુપમ છે, ખુલાસા ચોખ્ખા છે અને દલીલો મનને સંતોષ આપે એવી તથા ચતુરાઈથી ગોઠવેલી છે. આવા પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો એ બુદ્ધિને પુષ્ટિકારક ઔષધ આપવા બરાબર છે.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આત્મશક્તિની ઝોળખાણ.	૧
સાત્ત્વિકદૃષ્ટિશક્તિનું ઉદાહરણ—ભુદ્ધ દેવ.	૩
રાજસી દૃષ્ટિશક્તિનું ઉદાહરણ—મહારાણા પ્રતાપસિંહ	૫
તામસી દૃષ્ટિશક્તિનું ઉદાહરણ—ચાણક્ય.	૯
પ્રજ્વલ દૃષ્ટિશક્તિનું એક ઉદાહરણ—અણ્ણતસિંહની બાર રાણીઓ.	૧૨

પ્રકરણ ૨ લું.

સંકલ્પ.	૧૬
રાજા રામમોહનરાયના સંકલ્પો... ..	૨૦
મહારાજા રામવર્માના ”	૨૩
સર માધવરાવ અને સર સાલારજંગના ”	૨૪
શશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને સર સૈયદ એહમદના ”	૨૫
તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિના. ”	”
સર મધુસ્વામી આર્ય અને શ્યામાચરણના ”	૨૭
અદ્વૈત કુમાર દત્તાના ”	૨૮
માર્કલ મધુસૂદન દત્તાના ”	૩૦
રામદુલાલ સરકાર અને સર જમસેદજી જીજ્ઞાસાઈના. ”	૩૧

પ્રકરણ ૩ લું.

સાધના.	૩૩
રાજા રામમોહનરાયની સાધના.	૩૯
રાજા રામવર્માની ”	૪૬
સર માધવરાવની ”	૪૯

વિષય.	પૃષ્ઠ,
સર સાલારગંગની	૫૪,
દંશ્વચંદ્ર વિદ્યાસાગરની	૫૬
સર સૈયદ આહમદની	૬૩
તારાનાથ તર્કવાચસ્પતીની	૭૫
સર મધુસ્વામી આર્યની	૮૭
શ્યામાચરણ સરકારની	૯૭
અક્ષય કુમાર દત્તની	૧૦૩
માધકલ મધુસૂદન દત્તની	૧૦૬
રામદુલાલ સરકારની	૧૧૬
સરજમશેદજી જીજીભાઈની	૧૩૦
	૧૩૬

પ્રકરણ ૪ થું.

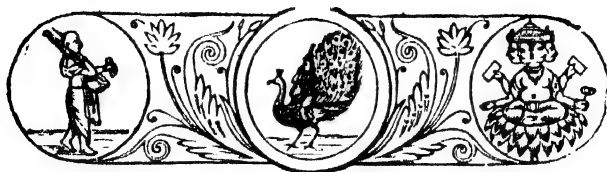
સિદ્ધિ	...	...	...	...	...	...	...	૧૪૩
રાગ્ન રામમોહનરાયની	સિદ્ધિ.	...	...	...	...	...	...	૧૪૭
મહારાગ્ન રામવર્માની	„	...	...	...	...	...	...	૧૫૦
સર માધવરાવની	„	...	...	...	...	...	...	૧૫૧
સર સાલારગંગની	„	...	...	...	...	...	...	૧૫૫
દંશ્વચંદ્ર વિદ્યાસાગરની	„	...	...	...	...	...	...	૧૫૭
સર સૈયદ આહમદની	„	...	...	...	...	...	...	૧૫૮
તારાનાથ તર્કવાચસ્પતીની	„	...	...	...	...	...	...	૧૬૦
સર મધુસ્વામી આર્યની	„	...	...	...	...	...	...	૧૬૨
શ્યામાચરણ સરકારની	„	...	...	...	...	...	...	૧૬૩
અક્ષય કુમાર દત્તની	„	...	...	...	...	...	...	૧૬૫
માધકલ મધુસૂદન દત્તની	„	...	...	...	...	...	...	૧૬૭
રામદુલાલ સરકારની	„	...	...	...	...	...	...	૧૭૦
સરજમશેદજી જીજીભાઈની	„	...	...	...	...	...	...	૧૭૧

ॐ

परमात्मने नमः।

કર્મશેત્ર.

પ્રકરણ ૧ લું.

આત્મશક્તિની યોગખાણ.

મનુષ્ય કર્મશીલ છે. ક્રિયા વિનાના માણસની હયાતીની કલ્પના કરવી એ પણ મુશ્કેલ છે. ક્રિયા વિનાનો માણસ મુડદા જેવો છે. ઇચ્છાથી અથવા ઇચ્છા વગર, જાણમાં અથવા અજ્ઞાણમાં, મનુષ્યની અંદર અને બહાર નિરંતર ડોહતે ડોહ ક્રિયા થયા જ કરે છે. ધમનીઓમાં (નાડીઓમાં) લોહીનું વહેવું, ફેફસાંઓમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા થવી, અને મગજમાં વિચાર કરવો ત્યાંથી લઇને તે ભોજન કરવું, ફરવું, ખેતી કરવી, ધરબાંધવું, લોખંડની સડક બાંધવી, પુલો બાંધવા, સમુદ્રની અંદર વીજળીક તારો નાંખવા, આકાશમાં બલ્લનમાં ખેશીને ઉડવું

વગેરે નાની અથવા મોટી, દૃશ્ય અથવા અદૃશ્ય કોઇને કોઇ ક્રિયામાં મનુષ્ય નિરંતર ગુંથાયલો જ રહે છે. આ સધળાં કાર્યોને અમે સાધારણ રીતે બે વિભાગમાં વહેંચી શકીએ છીએ:-(૧) એમાંનાં કેટલાંક કાર્યો પોતાની મેળે જ થયા કરે છે; તેઓ માણસની ઇચ્છાને આધીન નથી: જેમ કે લોહીનું વહેવું, આંધેલા અન્નનું પાચન થવું, શરીરનું વધવું વગેરે; (૨) બીજાં કાર્યો માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે થયા કરે છે; તેઓ માણસની ઇચ્છાને આધીન છે. જે કાર્યો મનુષ્યની ઇચ્છાને આધીન નથી તે કાર્યો આ અમારા વિષયની બહારનાં છે, પરંતુ જે કાર્યો મનુષ્યની ઇચ્છાને આધીન માનવામાં આવેલાં છે તે કાર્યો વિષે અમારે અહીં વિચાર કરવાનો છે. એ કાર્યો આરંભથી સિદ્ધિ સુધી કેટલાક પ્રમાણમાં ઇચ્છા-શક્તિને આધીન છે. તે કાર્યો કેટલા પ્રમાણમાં ઇચ્છાશક્તિને આધીન છે, તે જાણવાને માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ. કર્મની સાથે ઇચ્છાશક્તિનો જે સંબંધ છે તે જાણવાની જરૂર છે; કારણ કે તે જાણ્યાવગર આત્મશક્તિના અ-જ્ઞાનને લીધે ધણીક અગવડો ભોગવવી પડે છે. પોતાની નબળાઇ ક્યાં છે, તે માણસને જાણવાની જેમ જરૂર છે; તેમ પોતાની શક્તિ ક્યાં છે, તે પણ તેને જાણવાની જરૂર છે. ધણી વખતે જોવામાં આવે છે કે, એક દરિદ્ર જમીનદાર, પોતાના કબજાની જમીનમાં દાટેલા ગુપ્ત ધનની હકીકત ન જાણવાને લીધે કુંગાળ અવસ્થામાં દિવસો ગુજારે છે; તે પ્રમાણે ધણા લોકો પોતાની શક્તિ કેટલી છે તે નહિ જાણવાથી, સંસારમાં સામાન્ય વિદ્વાના લયથી કાયર થઇ જાય છે. તેવા માણસોને કોઇપણ કાર્ય કરવાનો ઉપદેશ આપવા પહેલાં અને તેમને ઉત્સાહવાળા કરવા પહેલાં, તેઓની આત્મશક્તિ કેટલી છે, તે તેઓને સમ-જાણવું એ વધારે લાભકારક છે. મનને ઉત્કેરનારાં ભાષણોથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભાવ ઉત્પન્ન થવાથી કર્મ તરફ દ્રીને પ્રવૃત્તિ થાય છે; પરંતુ તે પ્રયાસ કોઇ મૂર્ખામાં પડેલા માણસના હાથ પગ હલાવીને તેને જગાડવા જેવો-ક્ષણવાર ટકનારો છે. પ્રયાસને લાંબો વખત ટકે તેવો કરવા માટે દાખલા દલીલોથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે, કારણ કે માણસ વિશ્વાસનો દાસ છે.

કુતર્ક કરનારાઓનાં વાક્યાતુર્યને બાજુએ મુકીને, આપણે મનુષ્યની ઇચ્છા મનુષ્યને સ્વાધીન છે, એમ સરળ રીતે માની લઇએ; જો તેમ ન કરીએ

તો અપરાધ, પાપપુણ્ય, દંડ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સન્માન વગેરે કશુંએ હોય નહિ. કર્મમાં માણસનું કર્તાપણું સ્વીકારવું જોઈએ, અને તે કર્મનાં મૂળ તરીકે તેની ઇચ્છાને પ્રધાન ગણવી જોઈએ. ઇચ્છાવડે કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે; ઇચ્છા એ જ શક્તિ છે. તે શક્તિ જેનામાં જેટલી વધારે, તે તેટલા પ્રમાણમાં ફતેહમંદ થાય છે. મનુષ્યના દેહ, અવયવો અને તેના વિભાગો યંત્ર જેવા છે; તેમાં મન, યંત્ર ચલાવનાર થઈ, ઇચ્છાશક્તિ વાપરી તેમને પોતપોતાના કામમાં જોડે છે. શરીર ઉપર ઇચ્છાશક્તિની સત્તા આશ્ચર્યકારક છે. શરીર અસમર્થ અને લાકડા જેવું જડ થઈ પડ્યું હોય, તોપણ મનના હુકમથી અને ઇચ્છાશક્તિની પ્રેરણાથી તે કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પૃથ્વીના કર્મવીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો તપાસશું તો આ વાતનું યથાર્થપણું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે.

સાત્ત્વિક ઇચ્છાશક્તિનું ઉદાહરણ-યુદ્ધ દેવ.

પૃથ્વીના મહાપુરુષોમાંના યુદ્ધની સાધનાની વાત લઈને અમે આ આખત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશું. યુધ્ધ આરાડ અને રૂદ્રક નામના બે પ્રસિદ્ધ પંડિતો પાસે, હિન્દુશાસ્ત્રનો અને યોગનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યો, પરંતુ તેઓ યુદ્ધને તેની ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવાના ઉપાયો જતાવવાને સમર્થ થયા નહિ યુદ્ધ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મેં દેહને પાપથી દૂર રાખ્યો તેમાં શું વળ્યું? કારણ કે, પાપથી દૂર રહ્યા છતાં, હજી પણ દેહ તથા મનમાં, વાસનાની વેદનાનો અનુભવ કરું છું; વાસનાને નિર્મૂળ કર્યો વિના શું વળવાનું છે? કઈન સાધનાઓથી દેહ તથા મનને ક્ષીણ કરીશ અને વાસનાનાં ખીજને દેહ તથા મનમાંથી ઉખેડી નાંખીશ, ત્યારે જ હું નિશ્ચિન્ત થઈશ; એવો સંકલ્પ કરીને યુદ્ધ ફરતો ફરતો નિરંજનાના તીર ઉપર આવી ચડ્યો. તે જગાએ એક સાગનું વન હતું. તે સ્થાનની કુદરતી શોભા ઘણી જ રમણીય હતી. વનસ્થળ શાન્તિથી ભરપૂર હતું. નિરંજના તે રમણીય વનને નિરંતર સ્નિગ્ધ કરીને વહેતી હતી. છાયાવાળાં વૃક્ષોની ઘટા છવાઈ રહી હતી. ઉંચે વૃક્ષોની ડાળો ઉપર કોયલોના ટીકા અને નીચે હંસ, અતક વગેરે જળચર પક્ષીઓનો કલરવ, નિરંતર તે સ્થાનને ગજવી મુકતો હતો. કુદરત ભૂતિમાન શાન્તિરૂપે સાં નિવાસ કરી રહી હતી. યુદ્ધ પહેલાં પોતાના પ્રમોદવનમાં જો કે ઘણું ફર્યો હતો, પરંતુ ત્યાં તેને

આવી શાન્તિ અને આવી તૃપ્તિ મળી ન હતી. આ જગ્યાએ આવીને તેના પ્રાણ જાણે શાન્તિરસમાં ડૂબી ગયા હોય, તેમ તેને લાગ્યું. તેણે આ સ્થાનને પોતાની સાધના માટે ઉપયોગી જાણ્યું; પોતાનો સંકલ્પ દૃઢ કર્યો; અને તે મનોહર વનમાં યોગાસન વાળીને બેઠો. તેણે ઇચ્છાશક્તિની મદદથી યોગ પ્રક્રિયાવડે પોતાના શ્વાસો-ચ્છ્વાસને રૂંધ્યો, અને સમાધિમાં સ્થિર થઈને બેઠો; તે યોગસમાધિમાં તેણે લાગણી છ વર્ષો અચળ તથા અડગ રીતે ગાળ્યાં. અંદર અને બહાર કંઈક ફેરફાર થઈ ગયા. ભૂખ, તરશ, સ્નેહ, મમતા વગેરે તેના ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શક્યાં નહિ. ટાઢ, તડકા, વરસાદ વગેરે કોઈ પણ તેને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ. બરફથી છવાયેલાં ઉંચાં પર્વતનાં શિખરોની પેટું તે શાન્ત અને સમાહિત ચિત્તથી ધ્યાનમાં મગ્ન રહ્યો. તેના શરીર ઉપરથી વૈશાખનો તડકો, આપાડનો વરસાદ અને માગશરની ટાઢ વહી જતાં હતાં, તોપણ તે નિશ્ચળ પ્રતિજ્ઞાવાળા સાધકશ્રેષ્ઠનું તેના તરફ ધ્યાન પણ નહતું. બુદ્ધે તે લાંબાં છ વર્ષો કોઈ દિવસ પ્રકૃત બેઠા બાંધને, કોઈ દિવસ માત્ર તલના દાણા ખાંધને અને કોઈ દિવસ કંઈ પણ ખાંધાવગર પસાર કરીયાં. શાક્યકુળનું ગૌરવ અને કુપીલવસ્તુની શોભા-રૂપ તે રાજકુમારનું સુકુમાર શરીર આજે હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું-લાકડા જેવું જડ થઈ ગયું હતું. અહીં પૂછું છું કે, મનુષ્યના દેહ ઉપર ઇચ્છા-શક્તિનું પ્રાધાન્ય કેટલું છે? ઇચ્છા પ્રબળ હોય, અને સંકલ્પ દૃઢ હોય તો, દેહ પાડીને અને આત્માનો ભોગ આપીને પણ માણસ જે સાધવું હોય તે સાધી શકે છે. એ બાબતમાં હવે કોણ શંકા કરશે?

ધર્મ ઉપરના વિશ્વાસને વશ થઈને નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓ અને સાધનાઓ આજ સુધી પણ આ દેશમાં ચાલી રહેલી છે. જે મુક્તિ મેળવવાને માટે બુદ્ધે તેવી ઉગ્ર સાધના સાધી હતી, તે જ મુક્તિ મેળવવાને માટે આજ પણ કેટલાએક પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ પુરુષો, ગહન વનમાં અને પર્વતોની ગુફાઓમાં, યોગસમાધિમાં લાગેલા છે. તેઓની આવી સાધનાપરથી એવું જણાય છે કે, મનુષ્ય ધારેલા કામની સિદ્ધિમાટે જે દૃઢ સંકલ્પવાળો થાય તો શારીરિક ક્લેશને વિદ્ય તરીકે ગણતો નથી. શરીરની શિથિલતા અને શારીરિક દુઃખો કોઈ પણ ઇચ્છાશક્તિ સામે ઉભાં રહી શકતાં નથી. પર્વતના ઝરા-

માંથી નીકળેલો પ્રવાહ જેમ રસ્તામાં આવેલા પથરને ઓળંગી જાય છે, તેમ ધ્વજાશક્તિ પ્રબળ વિધોને પણ ઓળંગી જાય છે. રાજકુમાર બુદ્ધે, સ્નેહ, મમતા, સુખ અને ઐશ્વર્યનો લાગ કરીને જે કઠોર સાધનાથી સિદ્ધિ મેળવીને જગતને સ્તબ્ધ કરી નાંખ્યું હતું, તે એક પ્રકારની સાધના હતી; તે સાર્વત્રિક સાધના હતી. વળી એક બીજા પ્રકારની સાધનાની વાત કહીએ છીએ. આ રાજસી સાધના છે.

રાજસી ઈચ્છાશક્તિનું ઉદાહરણ-મહારાણા પ્રતાપસિંહ.

“જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગોદપિ ગરીયસી” એટલે માતા અને જન્મભૂમિ એ સ્વર્ગથી પણ અધિક છે; એ મંત્રના ઉપાસક એક શ્રેષ્ઠ સાધકની વાત અહીં લખીએ છીએ. તે ઉપરથી જણાશે કે, નાશ પામેલા ગૌરવ અને ખોએલા રાજ્યને પાછું મેળવવા માટે, તેમજ સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે, એક રાજકુમાર પણ વનવાસી થઈ ફળ મૂળ ખાઈને કેવી કઠોર સાધના કરી શકે છે? એ સાધનાની દર્પણરૂપ ભૂમિ રજપૂતાના છે. કુદરતની ઉચ્ચ મૂર્તિની લીલાના સ્થાનરૂપ, આ થોડી વસ્તીવાળા રજપૂતાનાને, કોઈ જગાએ મોટાં મોટાં વિસ્તારવાળાં રણાએ, કોઈ જગાએ નાના નાના પહાડોએ અને કોઈ જગાએ નાની નાની નદીઓએ શોભાયમાન કરેલ છે. આ કુદરતના ચિત્રની અંદર સ્વતંત્રતાની પુણ્યભૂમિ અને સતીધર્મનું પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન ચિતોડ આવી રહેલું છે. જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે ચિતોડ મુસલમાનોના કબજામાં હતું. ઉદયસિંહે ચિતોડમાંથી નાસી જઈને ઉદેપુરમાં ફક્ત પોતાની સાધારણ રાજધાની સ્થાપેલી હતી; પરંતુ ચાર વરસ ગયાં ન ગયાં એટલામાં તો તે મૃત્યુના મુખમાં પડ્યો. ઉદયસિંહના મરણ પછી પ્રતાપસિંહ મેવાડનો રાણો થયો. મુગલ બાદશાહ તેના પિતાનો શત્રુ હતો. પોતાના કુટુંબમાંના ધણાએક દિલ્લીના પાદશાહના પક્ષમાં હતા. કેટલાએક સ્વદેશપ્રેમી રજપૂતો સિવાય જગતમાં પ્રતાપનું બીજું કોઈ હતું જ નહિ. મદદની સગવડ અથવા બળનો ભરોસો જે કહીએ તે તેઓ જ હતા. તેઓની સલાહ અને મદદ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પ્રતાપે મોગલ રાજ્યની તાબેદારી સ્વીકારી ન હતી; એટલું જ નહિ પણ મિત્રતા કરવાને માટે પણ તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. પ્રતાપની એવી ધ્વજા હતી કે, મારે ચિતોડ પાછું મેળવવું. પોતાના બાહુબળ ઉપર કેવળ આધાર રાખીને હું મુગલ સૈન્યરૂપી દુસ્તર સાગરને પાર પામીશ, એવી જ તેની

આસ વાસના હતી—તે જ તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. એ જ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવા માટે તે નિરંતર તત્પર રહેવા લાગ્યો. શત્રુઓનાં સૈન્યની હીલચાલ તે ધણી જ બારીક રીતે જાણવા લાગ્યો; અને સ્વતંત્રતાની રક્ષાને માટે આહાર તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને મેવાડના રજપૂતોને લડાઈની તાલીમ આપવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ધીરે ધીરે પ્રતાપસિંહે ૩૨૦૦૦ માણસનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. બીજા બાળુએ આ બખર કર્ણપરંપરાએ અકબર બાદશાહને કાને પહોંચી. અકબરે માનસિંહ અને શાહજહાં સલીમને અસંખ્ય સૈન્યની સાથે પ્રતાપસિંહને કબજે કરવા માટે મોકલ્યા. એ સમયે ભારતવર્ષની અંદર *થર્મોપોલી જેવું હુળદીઆ ઘાટનું યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધની વાત ઇતિહાસમાં વાંચતાં આજ પણ શરીર કંપી ઉઠે છે. પ્રતાપના તે સાહસ અને શૌર્યની વાત વાંચતાં આજે પણ શરીરનાં રૂઆં ઉભાં થાય છે. ખરેખર એ જ પ્રકારનું પ્રતાપનું તે વીરત્વ હતું! આ મહા-યુદ્ધમાં રજપુતકુલકલંક માનસિંહના રુધિરથી પોતાની તરવાર રંગવાની ઇચ્છાથી પ્રતાપ એક મદોનમત હાથીની પેઠે ચારે તરફ ધૂમવા લાગ્યો. પરંતુ માનસિંહ ન મળતાં તેને ટુકાણે સલીમ તેની સામે મળ્યો. પ્રતાપસિંહનો ઉત્તમ રેવાળ ઘોડો ચૈતક, સલીમના હાથીની સુંદ ઉપર આગલા પગ ભરાવી ઉભો થઈ ગયો. પ્રતાપે પોતાનું તીક્ષ્ણ ભાહુ ભયંકર વેગથી સલીમની તરફ ફેંક્યું. ભાહુ લોખંડની અંબાડીને લાગતાં ભાંગી ગયું; પરંતુ તેણે હાથીના માવતના પ્રાણ લીધા. હાથીએ નિરં-કુશ થઈ રણસ્થળ છોડીને પોતાના અને પોતાના ધણીનો પ્રાણ બચાવ્યો. મરણીઆ અને રણમદમાં મત્ત થયેલો પ્રતાપ તે વખતે શત્રુઓના સૈન્યમાં આવી પડ્યો. વનવાસી થયા છતાં પણ પ્રતાપે મેવાડનું રાજછત્ર છોડ્યું ન હતું; આ ભયંકર યુદ્ધમાં પણ તે રક્તવર્ણનું રાજછત્ર તેના ગર્વિત મસ્તક ઉપર વિરાજતું હતું.

* ‘થર્મોપોલી’ આ નામનો ઘાટ ગ્રીસદેશમાં છે. ત્યાં આગળ ૪૦ સં ૪૮૦ માં ધરાનના બાદશાહ ઝેક્રેસીસના હુમલા વખતે સુડીબર સ્પાર્ટનોએ થોડા એક એથી-નીઅન્સ અને થીસ્પીઅન લોકોની સાથે મળીને, ધરાની બાદશાહની સામે મજબૂત ટકાવ કર્યો હતો. તે વખતે બાદશાહની સેના ઘણી જ મોટી હતી, તો પણ સામેના પક્ષવાળા-ઓએ તેમની સામે મજબૂતીથી લડત ચલાવી હતી. આ બનાવને લીધે તે સ્થાન ઇતિ-હાસમાં પ્રસિદ્ધ ગણાય છે.

શત્રુસૈન્ય ચોતરફથી દારણ્ય વેગ અને ભયંકર કોલાહલ સહિત તે રાજછત્ર તરફ ધસ્યું. પ્રતાપ આ વખતે સંકટમાં આવી પડ્યો; તો પણ તેણે તે છત્ર છોડ્યું નહિ. તેને આવી પડેલી વિપત્તિનું ગંભીરપણું અસાધારણ લાગ્યું, પરંતુ તેનું વીર હૃદય તેથી ગભરાયું નહિ. પ્રતાપે તરવાર ચલાવવાની અપૂર્વ કુશળતાથી તે વખતે શત્રુઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો. તે વખતે તેનું વિશાળ શરીર રૂધિરથી રંગાઈ ગયું હતું અને શત્રુઓના હાથથી સાત જગાએ થયેલા જખમમાંથી લોહી વહેતું હતું; પરંતુ તે તરફ તેની નજર પણ ન હતી. વિસામો લીધા વગર અને થાક્યા વગર, અત્યંત ઉત્સાહથી તે શત્રુઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો હતો. આ વખતે ઝાઝારાણાએ તેનું રાજછત્ર પોતાના હાથમાં લઈ શત્રુઓના સૈન્યને છે. તરીને પ્રતાપની રક્ષા કરી હતી. એ અરસામાં તેનો કાળો ઘોડો ચૈતક પોતાના ધણીને ખીજ સ્થળમાં લઈ ગયો અને તેની રક્ષા કરી. આ પ્રમાણે આત્મભોગ આપીને અને સઘળાં દુઃખો સહન કરીને જેઓ પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરે છે તેમને ધન્ય છે ! ધન્ય છે તેઓના વીરમંત્રની દીક્ષાને ! આવી રીતે હુળદીઆ ઘાટની પવિત્ર ભૂમિપર થયેલા ભયંકર સંગ્રામનો અંત આવ્યો. તે મહાયુદ્ધમાં ૧૪૦૦૦ સ્વદેશાભિમાની અને રાજભક્ત રજપૂતવીરોએ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો. હુળદીઆ ઘાટની ખીણો આજ પણ ત્યાંના વટેમાર્ગોએને પ્રતાપના વીરત્વનું સ્મરણ કરાવે છે. હુળદીઆ ઘાટનું યુદ્ધ થયાને દિન, માસ, વરસ વીતવા લાગ્યાં. મહાપરાક્રમી મુગલ બાદશાહ ક્રમેક્રમે પ્રતાપનાં હાથ નીચેના સ્થાનો એકપછી એક પોતાને હાથ કરવા લાગ્યો. પ્રતાપ એક જગાથી ખીજ જગાએ નાસવા લાગ્યો, અને શત્રુઓએ તેની છાયાપેટું પુંઃ પકડવા માંડી. પર્વતે પર્વતમાં અને ખીણે ખીણમાં તે પોતાનાં કુટુંબને લઈને ફરવા લાગ્યો. મનુષ્ય પોતાના સુખ માટે એટલી બધી ચિન્તા કરતો નથી; પરંતુ સ્ત્રી પુત્ર વગેરે કુટુંબીઓ કેવી રીતે સુખમાં રહે તેને માટે તે હમ્મેશાં ચિંતાતુર રહે છે. પોતાના કુટુંબીઓ મોગલોના હાથમાં પકડાઈ જાય અને પવિત્ર રીસોદીઆ કુળને કલંક લાગે, એ જ ચિંતા હમ્મેશાં તેને વેદના આપી રહી હતી. તે હમ્મેશાં પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ માટે મુંઝવણમાં રહેતો હતો. તેને વનવાસમાં બીલ્લોની સાથે એવા પણ દિવસ ગાળવા પડ્યા હતા કે, શત્રુઓના ભયથી પોતાનાં બાળબચ્ચાંઓને ખીણના અંધકારવાળા ગુપ્ત

પ્રદેશોમાં છુપાવી દેવાં પડતાં હતાં. વનની અંદર થતાં કંદ, મૂળ, ફળો અને જરાઓનાં પાણીથી તે પોતાની ભૂખ અને તરશને શાંત કરતો હતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે, એક દિવસે તેને પાંચવાર પીરસેલી થાળી મૂકીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે નાસી જવું પડ્યું હતું, પરંતુ તેથી પણ તે વીર પુરુષનું હૃદય ડગ્યું ન હતું. આ શું ઓછી કઠોર સાધના છે? ફક્ત જે તે મોગલ પાદશાહ સાથે મિત્રતા કરવાનું સ્વીકારત, તે તે રાજને લાયક સુખ અને સ્વતંત્રતાથી રહી શકત. તેણે પોતાની ઇચ્છાથી અને સ્વતંત્રતાની પ્રેરણાથી ઉત્ત્વલ યશને માટે આ સન્યાસવ્રત સ્વીકાર્યું હતું, અને તેમાં સિદ્ધિ મેળવીશ એવી આશાથી તે આ કઠોર સાધનામાં જોડાયો હતો. પૂછું છું કે, આનું મૂળ કારણ શું? માત્ર ૬૯ પ્રતિજ્ઞા અને અનિવાર્ય ઇચ્છાશક્તિ. આ સિવાય વળી બીજું કારણ શું હોઈ શકે?

અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે. એ શક્તિની મદદથી કાંઈ સારું કામ કરે છે અથવા તે કાંઈ ખરાબ કામ પણ કરે છે. શાસ્ત્રવેત્તાઓ એ જ અગ્નિની મદદથી વરાળ વગેરે ઉત્પન્ન કરીને કેટલાંએક કારખાનાંઓ ચલાવે છે, અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ તેની સહાયતાથી કેટલાંક યજ્ઞ કર્મો કરે છે અને દુષ્ટ તથા લુચ્ચા લોકો એ જ અગ્નિની સહાયતાથી સંકડો નિરાધાર અને ગરીબ લોકોનાં ઘરો બાળીને તેઓને પાયમાલ કરી નાંખે છે. આ ઉપરથી સારી રીતે માલમ પડે છે કે, શક્તિનો સદુપયોગ અથવા દુરુપયોગ તેના પ્રયોગના ઉદ્દેશ ઉપર આધાર રાખે છે. અહીં અમે ઇચ્છાશક્તિનું એક બીજું ઉદાહરણ આપીએ છીએ. આ ઉદાહરણમાં ઇચ્છાશક્તિની પ્રબળતા જોવામાં આવશે. પરંતુ તેના પ્રયોગમાં સારાપણનો અભાવ દેખાઈ આવશે. આ તામસી ઇચ્છાશક્તિ છે. અમે જેના વિષે વાત કરીએ છીએ તે ભરતખંડનો એક *મેક્રીઆવેલી, ખટખટવાળી રાજનીતિમાં કુશળ અને પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ચાલુક્ય છે.

* ‘મેક્રીઆવેલી’ (નિકોલો) ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં મે માસની ત્રીજ તારીખે ફ્લોરેન્સમાં જન્મ્યો હતો. તેણે રાજનીતિ સંબંધી ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. તેણે પોતાના ‘ધ પ્રિન્સ’ નામના પુસ્તકમાં રાજઓએ સ્વતંત્રસત્તા મેળવવા માટે શું શું યોજનાઓ કરવી જોઈએ તે વિષે લખ્યું છે. તેમાં તે લુચ્ચાઈના, દગલબાજીના, ખટખટના અને કપટના પણ ઉપાયો લેવાની બલામણુ કરવામાં ચૂક્યો નથી. આવી રાજકીયનીતિ બતાવવા માટે તે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

તામસી ઈચ્છાશક્તિનું ઉદાહરણ-ચાણક્ય.

મગધ દેશની રાજધાની પાટલિપુત્ર (પટણા)માં આજે શોકનો ઉત્સવ હતો. આજ મહારાજ મહાનન્દના પિતાનું શ્રાદ્ધ હતું. રાજમહેલના વિશાળ ચોકમાં અંદરવા નીચે એક મોટી શ્રાદ્ધસભા ભરાઈ હતી. જુદા જુદા દેશમાંથી આવેલા લોકોનો સમૂહ ત્યાં એકઠો થયો હતો. એક તરફ શાસ્ત્ર ભણેલા બ્રાહ્મણો ગેઠેલા હતા. નાનાં પ્રકારનાં શાસ્ત્રસંબંધી વાદવિવાદો ચાલી રહ્યા હતા. બીજી તરફ પરાણુઓ સઘળા એકત્ર મળીને શાસ્ત્રાર્થો સાંભળતા હતા. કેટલેક ટૂકણે દાન આપવા માટે તૈયાર કરેલાં ગાય, ઘેડા વગેરે શોભી રહ્યાં હતાં. કેટલેક ટૂકણે સોનારૂપાનાં પાત્રો સૂર્યના તેજમાં ઝળકી રહ્યાં હતાં. સામાન્ય જ્ઞેનારાઓ ઉત્સુકતાથી ચારે તરફ જોઈ રહ્યા હતા. બહારના લાગમાં ભાટ ચારણો મધુર સ્વરથી મૃત પુરુષોના ગુણો ગાઈ રહ્યા હતા, અને તેમને માટે અક્ષય સુખની પ્રાર્થના કરતા હતા. ચારે તરફ એક પ્રકારની ઉત્સુકતા અને ધામધુમ જોવામાં આવતી હતી. બ્રાહ્મણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રધાન મંત્રી રાક્ષસને શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેથી એ કામમાં તે ઘણો ગુંચવાયેલો હતો. કપટી અને વેર લેવાની ઇચ્છા રાખનાર શત્રુ હિમ્મેશાં અશુભ કરવાનો લાગ જોવામાં તત્પર રહે છે. મહાનન્દનો બીજો મંત્રી શકટાર કે જેનું અગાઉ મહાનન્દે કેદમાં પુરી મોટું અપમાન કર્યું હતું, તે આ અપમાનનો બદલો લેવાના વિચારથી છુપી રીતે ઉઘોગ કરતો હતો. એક દિવસે તેણે ચાણક્યને, દર્ભનો એક કાંટો વાગવાથી દર્ભનું આખું ખેતર ઉખેડી નાંખવા માટે તૈયાર થયેલો જોઈ, અને તેનાં શાસ્ત્રજ્ઞાન, રાજનીતિ જ્ઞાન અને કૂટલુહિતું જ્ઞાન એઓનો પરિચય મેળવીને, તેને મહાનન્દના વંશનો ઉચ્છેદ કરવામાં ઉપયોગી માણસ ધાર્યો. તેથી તેણે અધ્યાપકના બહાનાથી, રાજમાં તેને એક પાઠશાળા સ્થાપી આપી. આજે શકટારને સારો લાગ મળ્યો હતો. તે ચાણક્યને નોતરેલા બ્રાહ્મણ તરીકે લાવી, સભાની અંદર નીમેલા આસન ઉપર બેસાડી, કંઈક કામનું બહાનું કાઢી સભામાંથી ચાલ્યો ગયો. એટલામાં રાક્ષસ મહાનન્દની આજ્ઞા પ્રમાણે શ્રાદ્ધમાં નિમન્ત્રેલા બ્રાહ્મણોને સભામાં લઈ આવ્યો; પરંતુ નિમન્ત્રેલા બ્રાહ્મણો માટે તૈયાર કરેલા આસન ઉપર પ્રથમથી

જ આણુકયને બેઠેલાં જોઈને, મોટા વિસ્મયમાં પડ્યો; અને તેનો કાળો વર્ણ, બેઠેલ આકાર તથા લાલચોળ આંખો જોઈ વધારે વિસ્મય પામી ક્રોધના આવેશમાં આવીને તેને “તને કાણે અહીં બેસાડ્યો છે?” એમ પૂછ્યું. આણુકય સભાની અંદર આવી રીતે પૂછાવાથી કંઈક ખેદ અને અપમાન પામ્યો ! પરંતુ તેણે પોતાનો મનોભાવ છૂપાવીને રાક્ષસના પ્રશ્નનો અંરાખર ઉત્તર આપ્યો. રાક્ષસે શકટારની સઘળી હકીકત જાણી અને તેની આ લુચ્ચાઈની વાત રાજા પાસે જઈને જાહેર કરી. રાજાની પહેલાંથી જ શકટાર ઉપર અપ્રીતિ હતી; આજે શ્રાદ્ધસભામાં તેનું આવું કાર્ય જોઈને, રાજા ધણો જ ક્રોધાવમાન થયો અને એકદમ સભામાં આવીને તે સ્થામ વર્ણના, કાળા દાંતવાળા અને લાલ આંખવાળા આણુકયની ચોટલી પકડીને, તેને આસન ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યો. આ બાબતમાં શકટારની દગલબાજી હોય એમ આણુકય, સમજતો ન હતો. તેથી તેણે સભાની અંદર આ પ્રમાણે પોતાનું અપમાન થયેલું જોઈ, ઉગ્રમૂર્તિ ધારણ કરી, સભા સમક્ષ જોરથી પગ પછાડીને બોલી ઉઠ્યો “અરે ! રાજકુલકંલક ! દુર્મતિ મહાનંદ ! તો સભાની અંદર નિરપરાધી બ્રાહ્મણનું જે અપમાન કર્યું છે તેને માટે એક દિવસ તારે ખરેખરે પસ્તાવો કરવો પડશે !” ત્યાર પછી તેણે સભાનાં માણસો તરફ જોઈને કહ્યું, “હે સભાસદો ! હું આણુકયશર્મા છું. મહાનંદે વગર અપરાધ આજ મારી ચોટલી પકડીને મારું જે અપમાન કરેલું છે તેનો બદલો હું તેને આપીશ. હું સૌની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું જ્યાં સુધી નંદવંશને જડમૂળથી નહિ ઉખેડી નાંખું, ત્યાં સુધી મારી આ છૂટી ચોટલી હું બાંધીશ નહિ. આ છૂટી ચોટલી મહારાજા નંદને કાળજીજંગ જેવી થઈ પડશે,” એ પ્રમાણે કહી સભા છોડીને તે શકટારને ઘેર જઈ પહોંચ્યો. સભાસદોને, જાણે તેઓએ તે મોટી શ્રાદ્ધસભામાં દક્ષયજ્ઞનું નાટક જોયું હોય, એમ લાગ્યું. તેઓ નિમંત્રેલા અને ધણું શાસ્ત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણનું અપમાન થયેલું જોઈ, જે કે રાજાના ભયથી કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ, તો પણ શરમ અને તિરસ્કારથી મોઢું નીચું કરી ગયા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે; “અપરં વા કિં ભવિષ્યતિ”—હવે વળી બીજું શું થશે ! શકટાર આણુકયની તેવી મુખમુદ્રા જોઈને જ સમજી ગયો કે, પોતાનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે. હવે મહાનંદના સર્વનાશ માટે યોજના

કરવી, એવા પ્રકારનો મનમાં વિચાર કરી, પ્રપંચી લોકોની પેઠે તેને મુખ્ય સહાય આપવાનું જણાવીને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. અને કુટિલે કુટિલનો વિચાર એક થયો. આણક્ય કપટી ને રાજનીતિમાં ઘણો પારદર્શી હતો. તે ઉપરાંત તે વિવિધ પ્રકારના રસાયન પ્રયોગો પણ જાણતો હતો. તેની આ સઘળી વિદ્યા અને બુદ્ધિને આ વખતે મહાનન્દના નાશને માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી. તેની વિપ્રયોગની કુશળતાથી મહાનન્દ માર્યો ગયો. ત્યાર પછી તેવી જ રીતે મહાનન્દના ભાઈઓ અને માત્ર ચન્દ્રગુપ્ત સિવાય બીજા પુત્રો માર્યા ગયા; અને ચન્દ્રગુપ્ત રાજગાદીએ બેઠો. એ સઘળી હકીકત ઇતિહાસમાં સારી રીતે વર્ણવેલી છે. અહીં એ સઘળી બાબત લખવાનું પ્રયોજન નથી. જે વર્ણવ્યું છે તેપરથી જણાય છે કે, મનુષ્ય ધારે તો બહુ મુશ્કેલ કામમાં પણ પ્રતેહ મેળવી શકે છે. કુટિલ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં પ્રતિજ્ઞાનું બળ કેવું ભયંકર છે ? કયાં દરિદ્ર આણક્ય અને કયાં મગધાધિપતિ રાજરાજેશ્વર મહાનન્દ ! કાળબળે આણક્યની ઉત્કટ પ્રતિજ્ઞા સામે, જેમ વહેતા પ્રવાહની સામે ધાસનું તણખલું ચાલ્યું નય તેમ તે ચાલ્યો ગયો. એવું ઇચ્છાશક્તિનું માહાત્મ્ય છે. જો કે આણક્યનું આ રાજયોચ્છેદ કરવાનું કાર્ય કોઈ પણ રીતે વખાણવા લાયક નથી, તો પણ મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિનું એક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત હોવાને લીધે અહીં તેને દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. આણક્યનું આ કામ સંપૂર્ણ રીતે વૈરબુદ્ધિનું હતું, તેથી તેનો તામસી કર્મની અંદર સમામેશ થયો જોઈએ. તામસી કર્મ કદી પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વધારે નિન્દાને પાત્ર છે. આણક્યનાં આ સઘળાં કર્મો જોઈને અથવા સાંભળીને કોણ એવો વિશ્વાસ કરશે કે, મનુષ્ય સ્થિતિનો દાસ છે, અને સંસારની ઘટનાઓમાં કળવાળી પુતળીની પેઠે શ્ર્યા કરે છે ? મનુષ્ય જો જાણે અને વિશ્વાસ રાખે કે, પોતામાં શક્તિ છે તો તે શયની માફક પડ્યો કેમ રહે ? તે પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે જ સુધારી લેશે. જે સ્થાને જવાનું છે તેના માર્ગમાં-ધારેલું કામ પાર પાડવાના માર્ગમાં, કોઈ પણ વિઘ્ન તે ગતિને રોકી શકશે નહિ. જો કદાચ વિઘ્નની શક્તિ પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે પ્રબળ હોય, તો તે વિઘ્ન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે જગાએ તે દેહપાત કરશે, પણ કાયરની પેઠે આળસુ થઈને

પાછો હકશે નહિ. આવા પ્રકારના પ્રયાસમાં જ વીરત્વ રહેલું છે—આ ટેકાણે જ નિર્ભયતા અને સખળતાનું જુદાપણું જણાઇ આવે છે.

વિશ્વાસને વશ થઇને ઇચ્છાપૂર્વક હસતે મ્હોડે દેહને ભરમ કરવાનાં દૃષ્ટાંતો ભારતની પુણ્યભૂમિમાં કંઇ ઓછાં નથી. સતીધર્મને અનુસરીને પરલોકમાં સ્વામીને મળવાની આશાથી આ લોકનાં સુખ, ઐશ્વર્ય, રનેહ અને મમતા સઘળાંનો ત્યાગ કરી, મુવેલા પતિની સાથે ચિતામાં શયન કરી ભરતખંડની સ્ત્રીઓએ જગતને દેખાડી આપ્યું છે કે, તેઓ પુણ્યથી પણ કોમળ હોવા છતાં સમય આવતાં વળથી પણ કઠોર થઇ શકે છે. જેઓ સૂર્યનો તડકો લાગવાના ભયથી ઓઢણું આડું ધરતી, તેઓ જ મરણ પામેલા પતિના પડખામાં ચિતાની અંદર શયન કરવાને જરા પણ ડરતી નહિ. આવા બનાવો ભરતખંડ સિવાય બીજે ક્યાંય કોઇએ જોયા છે? રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાંનો એક હેવાલ અહીં આપીએ છીએ.

પ્રખળ ઇચ્છાશક્તિનું એક ઉદાહરણ—અજિતસિંહની બાર રાણીઓ.

આજે સંવત્ ૧૭૮૦ના અપાડ મહિનાની અમાવાસ્યા હતી. ચોમાસાનાં વાદળાંની ઘટા ચારે તરફ છવાઇ રહી હતી. કુદરત જાણે પ્રથમથી જ પ્રસંગ જાણી ગઇ હોય તેમ શોકગ્રસ્ત થઇ રહી હતી. ધીરે ધીરે અજિતસિંહનાં મુડદાને નદીને કિનારે લાવવામાં આવ્યું. કિનારા ઉપર ચિતા ખડકવામાં આવી હતી. રાજાને લાયકની સઘળી તૈયારીઓ થઇ રહી હતી. જથ્થાબંધ ઘી તથા ચંદન લાવવામાં આજ્ઞાં હતાં. ધૂપ, રાજ વગેરેના ઢગલા કરવામાં આવ્યા હતા. પવિત્ર નદીઓનાં જળ જુદા જુદા ઘડાઓમાં ભરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચોતરફ એક જાતની શોકાતુર દોડધામ જેવામાં આવતી હતી. રાજાના નોકરોએ લાંબા વખતથી ચાલતા આવેલા રીતરીવાજ પ્રમાણે રાજાના અંતઃપુરમાં શોકના સમાચાર આપ્યા. તે સાંભળતાં જ રાણીઓએ બહાર આવીને અજિતસિંહની પાછળ સતી થવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેઓએ ભક્તિથી ગદ્ગદ થયેલા સ્વરે વિજયુની પાસે પ્રાર્થના કરી કહ્યું—હે પ્રભુ! તમે અમારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો, જેથી અમે સતીધર્મની રક્ષા કરી શકીએ. પછી તેઓ સજ્જ થઇને ચિતા પાસે આવીને ઉભી. જેઓ વીરપુત્રીઓ, વીર સ્ત્રીઓ અને વીરમાતાઓ હોય

તેઓ શું કદી મૃત્યુથી ડરે છે? પોતાની ઇચ્છા અને ઉત્સાહની સાથે આજે સધળી એકઠી થઇ હતી. તેઓએ અનેક પ્રકારનાં રત્નનાં આભૂષણો ધારણ કર્યા હતાં; ચંદન અને પુષ્પની માળાઓ ધારણ કરવાથી તેઓની શોભા વિચિત્ર લાગતી હતી. આજે અમંગળ દિવસે આ મંગળનું આચરણ હતું. સધળીઓને એકઠી મળેલી જોઇ નાથુ નામનો કારભારી હાથ જોડીને શોકથી ગદ્ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો, “પૂજનીય માતાઓ! તમે જે કામ કરવા તૈયાર થયાં છો, તે પહેલાં એકવાર વધારે વિચાર કરી જુઓ! તમે સૌ આટલો વખત સુધી સુખ સંપત્તિમાં ઉછર્યા છો; સૂર્યનાં કિરણોને પણ તમેએ દુઃખદાયી સમજેલાં છે; તો કેવી રીતે આ બળતી ચિતામાં દેહને ભસ્મ કરી શકશો? હમણા તમારા મનનો જે ભાવ છે તે ખરે વખતે જ્યારે ચિતારોહણ કરશો અને શરીરે અગ્નિની જ્વાળા લાગવા માંડશે ત્યારે પણ તમારા મનમાં કાયમ રહેશે કે નહિ તેની શી ખાત્રી? ત્યારે તમે જે પાછાં પગલાં કરશો, તો નિન્દાથી બચાવની જગા મળવી મુશ્કેલ થઇ પડશે; એટલું જ નહિ પણ તમારા સ્વર્ગમાં રહેલા સ્વામીના નિર્મળ યશને કલંક લાગશે. આ સધળી વાતનો ફરીથી સ્થિરચિત્તથી વિચાર કરો.” એટલું કહીને તે બોલતો બંધ પડ્યો. ત્યારે રાણીઓએ કોમળ અને નિશ્ચય સૂચવનારા શબ્દોથી કહ્યું, “સતીનું સુખ અને અર્થજે જે કંઇ કહેા તે સઘળું પતિની સાથે જ છે. પતિપ્રાણ સતીઓ પતિ મરી ગયા પછી તેની પાછળ સતી થયા સિવાય બીજું કશું ઇચ્છતી જ નથી. આ જ અમારો સનાતન કુળધર્મ છે. તમે પણ આ બાબત સારી રીતે સમજો છો. અમે શરીરના કલેશથી ડરતાં નથી.” નાથુની યુક્તિ વ્યર્થ ગઇ. ત્યાર પછી મંત્રી, પુરોહિત વગેરે સઘળાઓ નમ્રતા પૂર્વક અન્નિતસિંહની પટ્ટરાણી ચોહાણીની પાસે આવી, હાથ જોડીને ગદ્ગદ કંઠે બોલવા લાગ્યા “હે દેવિ! આ શોકના ઉદ્ધગારને હવે વધારો નહિ. આપનો સતી થવાનો સંકલ્પ છોડી દો. મહારાજ અન્નિતસિંહના પરલોકગમનથી અમે પિતા વગરના થઇ ગયા છીએ. હવે જો તમે પણ તેમની પાછળ સતી થશો તો અમે માતા વગરના થઇ જશું અને આખું રાજ્ય શોકસાગરમાં ડુબી જશે. અમે જાણુતા નથી કે, આ શોકનો કયારે અંત આવશે! રાજ્યની અંદર અનેક પ્રકારની ગડબડો થશે. આખી પ્રજાનાં કલ્યાણને માટે અને રાજ્યના

મંગળને માટે અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપ આ સંકલ્પનો ત્યાગ કરો. શાસ્ત્રમાં વિધવાને બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવાનું કહ્યું છે. આપ બ્રહ્મચર્ય પાળીને પતિના અક્ષય સ્વર્ગની કામનામાં તત્પર રહેા, તેથી સધળાઓનું કલ્યાણ થશે.” એવું કહીને સૌ બોલતા બંધ થયા. કેટલોક વખત સધળા શાન્ત થઈને ઉભા. ત્યાર પછી રાણી ચૌહાણી સધળાઓને શાન્તિ આપનારાં વાક્યોથી સમજાવવા લાગી અને પતિની પાછળ સતી થવાની વાસના એવી દૃઢતાની સાથે જણાવી કે, ત્યાર પછી ફરીને કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ત્યાર પછી રાણીએ ચિતા પાસે આવીને પતિના પગ પાસે આજોટવા લાગી. તેના ચરણ કમળની પૂજા કરી. ત્યારપછી રીવાજ મુજબ ચિતાને પ્રદક્ષિણા કરી. ચિતાને પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે રાણીએ પોતપોતાનાં ધરણાં ઉતારીને દાન આપવા લાગી. આ શોકની વાત વધારે લંબાવવાનું પ્રયોજન નથી. ક્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિ થયા પછી અગ્નિતસિંહની બાર રાણીએ તેઓના પતિની ચિતામાં સૂતી. ચિતા પ્રકટાવવામાં આવી. જોત જોતામાં તે મોટી ચિતા સળગી ઉઠી. પતિને દેવતા માનનારી રાણીએ હસતે મોઢે તે અગ્નિકુંડમાં પોતાના પુષ્પના જેવા સુકુમાર દેહની આદૃતિ આપી. તે વખતે એમ લાગ્યું કે, જાણે સતીધર્મે માતમાન થઈને પોતાના સ્નેહયુક્ત કામળ બોળામાં તેઓને સ્થાન આપ્યું. એમ ન હત તો તેઓની તે પ્રયુક્લતા, તે કાન્તિ અને તે તેજ ક્યાંથી આવ્યું? રાણીઓના રમણીય દેહનાં રૂપ અને લાવણ્યનું હરણ કરીને અગ્નિ જાણે વધારે પ્રકટી નીકળ્યો. વીર સ્ત્રીઓનું આ કદી નહિ સાંભળેલું કામ જોઈને એકત્ર મળેલા લોકોએ ભય, ભકિત અને વિસ્મયની સાથે પ્રશંસાના ગાનથી આકાશને ગળવી મૂક્યું. વંશપરંપરાએ તે પ્રશંસાનો પ્રતિધ્વનિ આજ પણ સાંભળીએ છીએ; અને લાંબા કાળ સુધી પણ તે સાંભળવામાં આવશે.

એક પછી એક એમ યુદ્ધ, પ્રતાપસિંહ, ચાણક્ય અને અજીતસિંહની બાર રાણીએ એઓની વાત કહેવામાં આવી. તેઓમાંના પ્રત્યેકના કાર્યના મૂળમાં આપણે કર્તવ્ય કાર્યપર દૃઢ વિશ્વાસ જોયો, અને તે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા દૃઢ સંકલ્પ પણ જોયો. સંકલ્પ સાધનાને માટે તેઓ જગતની અંદર શ્રેષ્ઠ ગણાયલાં છે. આ સધળી પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય ચરિત્ર માળાનું અવ-

લોકન કરતાં અમે એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ છીએ કે, માણસ જે કોઈ બાબત વિચાર કરીને ‘કરવું’ એમ નક્કી કરે તો તે પાર પાડવાને માટે દેહપાત કરતાં પણ અટકતો નથી. મનુષ્યની અંદર એક શક્તિ રહેલી છે, તે તેની ઇચ્છાશક્તિ છે. એ ઇચ્છાશક્તિનાં કાર્ય કરવાના સંબંધમાં આપણે જેટલી આસ્થા રાખશું, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણી પ્રયત્નશક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામશે. આ ઇચ્છાશક્તિ કેવા પ્રકારની છે તે સમજાવવાને માટે છુદ્ધની યોગ સાધના, પ્રતાપસિંહનો પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયાસ, ચાણક્યનું નંદવંશનું નિકંદન કાઢવું અને અજિતસિંહની બાર રાણીઓની ‘પોતાના પતિની સાથે સતી થઈ બલી મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે’ એવા વિશ્વાસને લીધે ચિતારોહણ કરવું, એ સઘળી વાતોનું આ જગાપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એઓમાંના પ્રત્યેકની ઇચ્છાશક્તિ એટલી બધી પ્રબળ હતી કે, તેઓની ઇચ્છાશક્તિની સામે કોઈ પણ પ્રકારનાં વિધ્નો ટકી શક્યાં નહિ. પર્વતમાંથી નીકળેલી અને સમુદ્રને મલનારી નદીના પ્રબળ પ્રવાહની ગતિને જેમ કોઈ પણ અટકાવી શકતો નથી, તેમ જ એ સઘળા અચળ, અડગ અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા માણસોની ઇચ્છાની સામે રોહ, મમતા, સુખ, ઐશ્વર્ય, દુઃખ, દરિદ્રતા, રોગ, શોક વગેરે કોઈ પણ ટકી શક્યાં નહી. સુખની મોહિની મૂર્તિ અથવા દુઃખની ભયંકર ભૂકુટિ કોઈ પણ ઇચ્છાશક્તિની ગતિ રોકવાને સમર્થ નથી. ઇચ્છિત વસ્તુ મેલવવાને માટે અને મનની કામના પૂર્ણ કરવાને માટે મનુષ્ય પોતાના દેહ અને મનની ઉપર ઇચ્છાશક્તિનો પ્રયોગ કરે છે. સિદ્ધિ મેળવવી અથવા દેહપાત કરવો, એ બે સીમાની વચમાં તે કાર્ય કરે છે. આ બે સીમાની અંદર કોઈ પણ જગાએ એ શક્તિ વિરામ પામતી નથી. એ શક્તિ એવી જ પ્રબળ છે. સર્વ શક્તિમાન અને મંગળ કરનાર પરમેશ્વરે મનુષ્યની અંદર આ મહાશક્તિ મુકેલી છે. આપણે એ શક્તિનું માહાત્મ્ય જાણુતા નથી, એટલું જ નહિ પણ આપણામાંના ઘણાકે આ શક્તિની હયાતીની વાત પણ જાણુતા નથી. એ આત્મશક્તિનો વિષય જાણવાની અને તેનો પરિચય મેળવવાની જરૂર છે. તેથી આરંભમાં જ એ આત્મશક્તિની ઝોળખાણની વાત કહેવામાં આવી છે.

संक्षेप.

સદાચરણી માણસના સંકલ્પો સારા હોય છે; અને જેઓના સંકલ્પ સારા હોય છે તેમને ઈશ્વર સહાય કરે છે. જ્યારે પુરુષાર્થ અને દૈવ એકઠાં મળે ત્યારે સંકલ્પ દૃઢ થાય છે. સાધના સહજમાં થઈ શકે છે અને સિદ્ધિ નજદિક આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, સદાચરણી થવાથી પારેલી પ્રાપ્તિનું રૂળ મેળવવામાં સગવડ થઈ પડે છે, નહિતર અજિતેન્દ્રિય થવાથી અને

દુરાચરણી થવાથી અંદરના સધળા શત્રુઓ (કામ, ક્રોધ વગેરે) પ્રયત્ન થાય છે અને બહાર વિદ્યો વધી પડે છે, એટલા માટે જાણી બુદ્ધને કર્તવ્યના માર્ગમાં વિદ્યો વધારવાં એ યોગ્ય નથી. જો ક્રોધ કર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો જીવાન પુરુષ, આ કાર્તિમંદિરમાં, આ શ્રેષ્ઠ કર્મક્ષેત્રમાં અને આ સાધનભૂમિમાં સાધનાની સિદ્ધિ મેળવવા ચાહતો હોય-કર્મમાં કૃતેહમંદ થવા ઇચ્છતો હોય, તો તેણે ક્રોધ પણ કર્મ કરવાનો સંકલ્પ કરવા પહેલાં જ સંયમનું શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. સંયમથી તેને બળ મળશે અને તે બળ તેને સાધનામાં સહાયતા કરશે.

વાસના અને સંકલ્પમાં ઘણો જ ભેદ છે. વાસના આજસુ માણસની કલ્પના માત્ર છે. તે ઘણું કરીને આકાશ કુસુમના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે, પરંતુ સંકલ્પ તેવો નથી. સુક્તિવડે વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન માણસ ક્રોધ પણ કર્મ કરવાને માટે સંકલ્પ કરે છે. કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યા પછી અને તેની સાધનાની પહેલાં મનની અંદર જે પ્રતિજ્ઞાનો લાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. વાસના ઘણું કરીને તર્કને આધીન થવા ચલાતી નથી. તે જાત્રત અવસ્થાના સ્વભાવના જેવી છે. મનુષ્ય ચાખૂણા જાળાને લઈને રમવાને માટે વાસના કરી શકે છે, પરંતુ તે મેળવવાને માટે સંકલ્પ કરી શકતો નથી. લોહી શેરડીના ફળથી જીભને તૃપ્ત કરવાને માટે વાસના કરી શકે છે, પરંતુ તે મેળવવાને માટે સંકલ્પ કરી શકતાં નથી. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, બુદ્ધિમાન માણસે પોતાના કર્તવ્યનો પહેલાં નિશ્ચય કરવો, ત્યારપછી વિશેષ વિચાર કરીને તેની સાધનાને માટે સંકલ્પ કરવો. જીતેન્દ્રિય થઈ, ભગવાન પાસે તેમની કૃપાની પ્રાર્થના કરીને કર્તવ્યની સાધનાને માટે સંકલ્પ કરવો જોઈએ. એક જ સમયે એક કરતાં વધારે બાબતને માટે સંકલ્પ કરવો યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરીને કાર્તિરૂપી મંદિરની અંદર સાધનાને માટે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. ત્યારપછી ધારેલું કામ પાર પાડવું અને તેમ કરતાં દેહનો ત્યાગ કરવો પડે તોપણ પાછું હલકું નહીં.

વ્રત કરવાની પહેલાં જેમ સંયમની-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાની વ્યવસ્થા છે, તેમ જ વ્રતના મધ્યમાં કયા સાંભળવાનો વિધિ છે, કેમકે દેહ તથા મનને આજસથી દૂર રાખવાની જરૂર છે. તે માટે જે પુરુષ, જે મંત્રનો સાધક હોય તેણે તે જ

મંત્રના પહેલાંના સાધકોની કથા સાંભળવી જોઈએ. પહેલાંના સાધકોએ શા માટે સંકલ્પો કર્યા હતા, સાધનાના સમયમાં કેટલાં વિધો તેઓએ આડાં નજાં હતાં, કેટલી ધાર્તીઓ તેમને વેડવી પડી હતી, કેવી રીતે તેઓએ તે સધળાં દૂર કર્યાં હતાં અને કેટલી મહેનતે સિદ્ધિ મેળવી હતી તે સધળી આપતને હેવાલ તેઓની પવિત્ર કથામાં સાંભળવામાં આવે છે. ભાગ્યહીન પારાધિયે કેવી રીતે મહાદેવને અશ્રુના જળથી અભિષેક કરીને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને વરદાન મેળવ્યું હતું. શુદ્ર સુખેણ કેવા ઉપાયથી શિવના મંદિરની અંદર ઉપવાસી રહીને મૃત્યુ પછી ચમત્કૃતિ બચ્ચો હતો અને ધણાં વર્ષો સુધી સ્વર્ગમાં રહ્યો હતો અને સ્વારપછી બીજા જન્મમાં ચન્દ્રવંશમાં જન્મ લઈને કથા ઉપાયથી પ્રગ્નના હિતને માટે ચિત્રાંગદ નામ ધારણ કરી તેણે ભગવાનની ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો હતો? આજ પણ આ સધળી પુણ્યકથા સાંભળી, શ્રદ્ધાવાળા વ્રતચરણ કરનારા હિન્દુઓ ઉપવાસ વગેરેના કલેશ ઓછો ગણી, આશાવાળા હૃદયથી ધણાં આકરાં વ્રતોનું આચરણ કરે છે.

આ વિશાળ કર્મક્ષેત્રમાં જીવનનાં ધણા પ્રકારનાં કઠોર કર્તવ્યરૂપ વ્રતો કરતી વખતે આપણે પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કથા સાંભળવી જોઈએ. મહાપુરુષોનાં જીવન ચરિત્રોની પવિત્ર કથા સાંભળવાથી આપણાં મન અને શરીર-માંથી આગસ જતું રહે છે. સમયરૂપી રેતીના રણમાં મહાપુરુષોનાં પગલાં જોઈને આપણે પણ કર્તવ્યના માર્ગમાં અગ્રેસર થઈ શકશું.

પુરાણોમાં વર્ણવેલા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું સંપૂર્ણ રીતે અનુકરણ કરવાને આપણે હાલ અસમર્થ છીએ, “તે હિ નો દિવસા ગતાઃ” તે અમારા દિવસો ગયા; તથાપિ આપણા સુભાગ્યની વાત એ છે કે, હાલના જમાનામાં અંગ્રેજ રાજ્યમાં એવા ધણાએક મહાત્માઓ જન્મ્યા છે કે જેઓનું જીવન આપણને આદર્શરૂપ (નમુનારૂપ) થઈ પડે છે. અમે આ ગ્રન્થની અંદર તેઓમાંના કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ પુરુષોના જીવનનાં સંકલ્પ, સાધના અને સિદ્ધિની વાતનું વિવેચન કરશું એ ઉપરથી જણાશે કે, આપણે જો તેઓને પગલે ચાલશું, તો મનુષ્ય જીવનના મોટા ઉદ્દેશને ધણાક પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થઈશું.

હાલના જમાનામાં હીંદુ સંસાર અને ધર્મમાં મોટો ફેરફાર કરનાર મહા-
 પુરૂષ રાજ રામમોહનરાય, પ્રજાંજક અને ઘણી વિદ્યા જાણનાર ત્રાવણકોરના
 મહારાજ રામવર્મા, સુમન્ત્રી તથા રાજકારભારનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર સર
 માધવરાય અને સર સાલારજંગ, દયાના સાગરરૂપ ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર,
 કેળવણીનો ફેલાવો કરનાર સર સૈયદ એહમદ, બૃહસ્પતિ જેવા તારાનાથ તર્ક-
 વાયસ્પતિ, સ્વનામ પ્રસિદ્ધ શ્યામાચરણ, સુપ્રસિદ્ધ સર મધુસ્વામિ આચર,
 અલૌકિક કવિત્વ શક્તિવાલા મધુસૂદનદત્ત, સાહિત્યસેવક અક્ષયકુમારદત્ત, કુબેર
 જેવા ધનવાન સર જમસેદજી તથા રામદુલાલ સરકાર, એઓનાં જીવન ચરિત્રોની
 અંદર અનેક પુરૂષો પોતપોતાના જીવનને માટે અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ
 ગુણો જોઈ શકશે. ધનવાનના પુત્રો કેવીરીતે ઘણા પ્રકારની લાલચો છોડીને
 વિદ્યાનું અને સ્વદેશપ્રેમી થઈ શકે છે, મધ્યમ પંક્તિના ગૃહસ્થોના પુત્રો કેવી
 રીતે અનુકૂળ અવસ્થા મળતાં પોતાની વિદ્યા અને જીવિના બળથી મોટા
 રાજપોતા સુધારક અને વ્યવસ્થાપક થઈ શકે છે અને દરિદ્ર પુરૂષોનાં બાળકો
 કેવી રીતે ઘણાં વિદ્યોને દૂર કરીને હંદગી પર્યંત વિદ્યાની ચર્ચા કરવા સમર્થ
 થાય છે અને સુખી થઈ શકે છે, આ સઘળી બાબત તેઓનાં જીવન
 ચરિત્રમાંથી જાણી શકાય છે. જેઓ સાહિત્યની સેવા કરીને માનુષાપાત્રી
 પુષ્ટિ કરવા ચાહતા હોય, અને ભાષામાં નવું સ્વરૂપ લાવવા ચાહતા હોય, તેઓ
 પણ એઓમાંથીજ પોતાના મનગમતા આદર્શ પુરૂષો મેળવી શકશે. નોકરી
 છોડીને હુન્નર અને વ્યાપારની સહાયતાથી કેવી રીતે ધન મેળવી શકાય છે એ
 જેઓ જાણવા ચાહતા હોય તેઓ પણ પોતાના આદર્શ પુરૂષોનાં ચરિત્રો
 એઓનામાંથી જ મેલવી શકશે.

શક્તિ ઝરાના નિર્મળ પાણીના જેવી સ્વાદરહિત છે; દેશભેદથી તે ઝરાનું
 પાણી કોઈ જગાએ મીઠું તો કોઈ જગાએ ખારું થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે મનુષ્યની
 શક્તિ સંકલ્પના ભેદથી કોઈ જગાએ હિતકર તો કોઈ જગાએ અહિતકર થઈ પડે છે.
 ચરિત્રના બળની પેઠે ધનનું બળ પણ ઘણું મોટું છે. મનુષ્ય ધનના બળથી બળવાન
 થઈને સંસારમાં કેટલાંક કામો કરી શકે છે. જે જગાએ ચરિત્રબળ અને ધનનું
 બળ એકત્ર મળે અને તે પવિત્ર સંગમમાં જો સારો સંકલ્પ આવી મળે તો

તે દેખાવ કેટલો સુંદર થાય ! તે પવિત્ર ત્રિવેણીના સંગમની ધારા જે જે દેશમાં થઈને જાય તે તે દેશ પવિત્ર થાય છે, અને જેઓ તે ત્રિવેણીના સંગમના સ્પર્શમાં આવે તેઓ પણ ભાગ્યશાળી બને છે. રાજા રામમોહનરાય અને મહારાજા રામવર્માના ચરિત્રમાં આ ત્રિવેણીના સંગમ ભંજામાં આવે છે. રાજા રામ-મોહનરાયના સમયથી હાલના ભારતખંડમાં એક નવા યુગની પ્રવૃત્તિ થઈ છે; તેઓ ભારતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઉગતા સૂર્યના જેવા છે. સૌથી પહેલાં તેઓના જ પવિત્ર ચરિત્રનો વિચાર કરીએ.

રાજા રામમોહનરાયના સંકલ્પો.

મહાત્મા રાજા રામમોહનરાય આખરુદાર કુલમાં જન્મ્યા હતા અને સુખમાં ઉછર્યા હતા, તોપણ મનુષ્ય જીવનના મોટા ઉદ્દેશને ભૂલ્યા ન હતા. સમાજ પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે, અને રાજ્ય પ્રત્યે તેઓનું જે કંઈ કર્તવ્ય હતું તે તેઓ ભૂલ્યા ન હતા; એટલું જ નહિ પણ તે કર્તવ્ય જાનવવાને માટે મન વાણી અને શરીરથી તેઓએ પ્રયત્ન કરીધો હતો. તેઓ પોતાની હેવાતીમાં પોતે કરેલા સઘળા પ્રયાસોનું ફળ ભંજા પામ્યા ન હતા. પૃથ્વીની અંદર ઘણા થોડા મહાપુરુષો પોતે પ્રવર્તીવેલાં સત્કર્મોનું ફલાફલ ભંજાને ભાગ્યશાલી નીવડે છે. આ સઘળા મહા-પુરુષો દેશકાળથી દૂર થયા છતાં પણ કીર્તિરૂપે જીવે જ છે—અમર રહે છે. અમારા દેશના ગૌરવરૂપ મહાત્મા રાજા રામમોહનરાય એ જ પંક્તિના મહાપુરુષ અને આખા જગતને માટે પ્રેમ ધરાવનારા હતા. તેઓએ જે સમયમાં જન્મ લીધો હતો તે સમયની બંગાળની સ્થિતિ ઘણી શાચનીય હતી. રાજનીતિ સંબંધી, સમાજ સંબંધી કે શિક્ષણ સંબંધી ટાંઠ પણ અવસ્થા સારી હતી નહિ. દેશમાં સર્વત્ર સઘળી બાબતમાં ગેરબંદોષસ્ત અને ઉચ્છ્રંખલપાણું ભંજામાં આવતું હતું. એક તરફ સુસજ્જમાન રાજ્યની પડતી અને ખીજી તરફ અંગ્રેજી રાજ્યની ચડતી, આ બે રાજ્યશક્તિઓની સંઘાના સમયમાં સઘળું ઉથલ પાથલ થતું જણાતું હતું. ભારતખંડના ભાગ્યરૂપી આકાશમાં એક તરફ સુસજ્જમાન રાજ્યની અંધકારમય રાત્રિનો અંત આવવા લાગ્યો હતો અને ખીજી તરફ અંગ્રેજોની નવી રાજ્યશક્તિનો તેજોમય પ્રકાશ, ઉગતા સૂર્યની પેઠે રક્તતા-નવા રાજ્ય તરફ પ્રીતિ વિસ્તારતો આકાશમાં પૂર્વ તરફ બંગાળાની

ભૂમિમાંથી ઉદય પામતો હતો. રાજ્ય શક્તિઓના આ બે સંધ્યાના સમયમાં બંગાળાની અંદર મહાત્મા રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ થયો હતો.

એ સમયમાં આ દેશમાં ગંગાનદીમાં બાળકોને ફેંકી દેવાનો અને સતી થવાનો રીવાજ પૂર્ણ રીતે ચાલી રહ્યો હતો. સાધારણ લોકોને શિક્ષણ મેળવવા માટે કશો સારો અંદોજસ્ત હતો નહિ. ગામડામાં મહેતાજીની નિશાળમાં અથવા મિયાંજીના મતકમાં અથવા કોઈ પંડિતને ઘેર શિક્ષણ મેળવવાનો રીવાજ હતો. મોટે ભાગે બાળકોના શિક્ષણની શરૂઆત અને છેડો મહેતાજીની નિશાળમાં અથવા મિયાંજીના મતકમાં જ આવતો. ઉંચું શિક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તોપણ, ઘણા પ્રકારની અગવડોને લીધે સઘળા લોકો તે મેળવવાને લાગ્યશાળી નીવડતા ન હતા. તે સમયમાં જંગોની ઉંચું શિક્ષણ મેળવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા હોય અને કુટુંબની સ્થિતિ પણ તેવી જ સારી હોય, તેઓથીજ કેટલાક પ્રમાણમાં તે બની શકતું હતું. રામમોહનરાય એવા જ પ્રકારની સામાજિક અવસ્થામાં ઉછરીને પહેલાં મહેતાજી અને મિયાંજી પાસે ભણ્યા હતા. આગળ જતાં રાજદરબારમાં અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા મળે એવી આશાથી તેમના બાપે તેમને બાર વરસની ઉંમરે પટણામાં અરબી અને ફારસી ભણવાને મોકલ્યા. તે સમયમાં અરબી અને ફારસીના શિક્ષણને માટે પટણા પ્રસિદ્ધ હતું. બાળક રામમોહનરાયે થોડા વખતમાં એ બે ભાષાનું સારું શિક્ષણ મેળવ્યું અને ત્યારબાદ સંસ્કૃતના શિક્ષણ સારું કાંઈએ ગયા. અરબી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્ર ભણ્યા પછી તેઓના ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર થયો. તેઓ અદ્વૈતવાદના પક્ષપાતી થયા, અને તેના પ્રચારને માટે યત્ન કરવા લાગ્યા. ચાલતો આવેલો સતી થવાનો રીવાજ બંધ પાડવાને માટે તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કીધી. દેશમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓએ કમ્બર બાંધી. તેમની પ્રતિજ્ઞા અચલ અને અડગ હતી. તેઓના સંકલ્પો સારા હતા. બંગદેશની વર્તમાન સમયની પ્રત્યેક ઉન્નતિના મૂળમાં અમે રાજા રામમોહનરાયના સારા સંકલ્પોનાં ચિહ્ન જોઈએ છીએ. જ્યારે આપણે તેઓની ઉલટ સાધનાની વાતનો વિચાર કરશું ત્યારે વળી સારી રીતે સમજી શકશું કે, તેઓની પ્રતિજ્ઞા અને તેઓના સંકલ્પો કેવા સ્થિર અને દૃઢ હતા ! સ્વતંત્ર અવસ્થા, બીજા ભોગ સુખોની લાલસા અથવા સમાજ તરફની હેરાન-

ગતિ વગેરે કોઇ પણ સદ્ ઇચ્છાવાળા જીવાન પુરૂષના સંકલ્પની આટે આવી શકતાં નથી, એ વાત રાગ રામમોહનરાયના જીવનમાંથી સારી રીતે સમજાય છે.

ભગવાને જેઓને ધન અને નોકરો આપેલાં છે, સુખ અને ઐશ્વર્યમાં જેઓ ઉછરેલા છે, અને વિવિધતા વૈભવોમાં જેઓ નિરંતર મચેલા છે, તેઓની એકર પણ ધણાંક જ્ઞાની અને જનહિતૃષી તરીકે કાર્તિમંદિરમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવાને અધિકારી થાય છે. દારિદ્ર્યની ઉપેક્ષા કરીને ધારેલે રસ્તે જવાને માટે અઘૌકિક શક્તિની જરૂર છે. વલી સુખ અને ઐશ્વર્યના મોહરૂપી આવરણને ભેદી, કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો અને તેનું અનુસરણ કરવું તેમાં પણ એ જ પ્રકારની શક્તિની આવશ્યકતા છે. ભુખ્યે પેટે અથવા અરધા ભુખ્યા રહીને, નગ્ન શરીરે અથવા ચીથરાં પહેરીને, શિયાળાની ટાઢમાં, ઉનાળાના તડકામાં અને વરસાદની ધારામાં કલેશને સહન કરીને પોતાના ધારેલા સ્થાનમાં જવું-પોતાની ધારેલી ઇચ્છા પાર પાડવી, એ કંઈ સહેલું કામ નથી. ગરીબ માણસના સારા સંકલ્પો અને તેની સાધનામાં આવા ધણા અંતરાયો હોય છે; પરંતુ ધનવાનના સારા સંકલ્પોની સાધનામાં પણ અનંતરાયો ઓછા હોતા નથી. તેઓ હમ્મેશા એવા સોજતીઓથી એવી રીતે વિંટાયેલા રહે છે કે, તેઓના હૃદયમાં સારી ઇચ્છાઓને ઉદય થવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી. બાળક અવસ્થામાં તેઓનાં વહાલાં માયાઓ તેઓને કોઈપણ પ્રકારના દુઃખને પડખે ચડવા દેતાં નથી. વગી ભવિષ્યમાં પણ કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ થાય તેને માટે હમ્મેશાં ચિન્તાતુર રહે છે. એટલા જ માટે પરિશ્રમ કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને પોતે કંઈ કંઈ વેડીને બીજાઓને દુઃખથી છોડવવા એ અનતાં મુશ્કેલી તેઓ પસંદ કરતા નથી. બીજાઓનું દુઃખ દેખીને પોતાના આંખના તારા અને લાડીલાં એવાં બાલકોના હૃદયમાં દુઃખ થાય, તેટલા માટે તેઓના આનંદના જીવનમાં ગરીબ, દુઃખી, રોગી કે શોકાર્ત માણસને પેસવા દેતા નથી. એવા કુટુંબના સંતાનોના હૃદયમાં સારી ઇચ્છાનો સંભવ ધણો જ ઓછો હોય છે; અને જો સારી ઇચ્છાઓ થાય તો તે પૂર્ણ કરવાને માટે અનંતરાયો પણ ધણા હોય છે. યુવાવસ્થામાં ધનવાનના પુત્રો મોજશોખમાં હમ્મેશાં પ્રમત્ત હોય છે, તેઓ દુર્જય શત્રુના-કામદેવના સેવનથી સુખી થાય, એવી તેઓના ખુશ-

મતીઆઓની અને ચાકરોની અંદરથી ઇચ્છા હોય છે. એવે વખતે યુવાવસ્થાનાં શક્તિ, ઉત્સાહ અને ઉદ્ધમ એઓ જ્ઞાન, ધર્મ અને પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થાય, એવો સંભવ પણ ક્યાંથી હોય ! મનુષ્યને જો સદ્વિચાર ન હોય, સારી ઇચ્છાઓ ન હોય અને સારા સંકલ્પો પણ કરવામાં ન આવે, તો સાધનાના ક્ષેત્રમાં દરિદ્રતા અને ઐશ્વર્ય બન્ને અન્તરાયરૂપ થઈ પડે છે. દરિદ્રતા આળસ ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઐશ્વર્ય ઉન્મત્તતા ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે દરિદ્રતા અને ઐશ્વર્ય બન્ને કર્તવ્યના માર્ગમાં અડચણ કરે છે, ત્યારે બન્નેને અન્તરાય ગણવા જોઈએ, અને અન્તરાયને દૂર કરવાને માટે ધનવાન અને દરિદ્ર બન્નેને સદાચરણના બળની જરૂર છે. સંકલ્પ દૃઢ હોવો જોઈએ, નહિતર સધળું ટ્રાકટ છે.

જગતના કાર્તિમંદિરમાં સુખ અને મોહરૂપી પડદાને ભેદીને, તથા વિપય સુખમાં મોહ નહિ પામીને, કેટલાક મહાત્માઓ જ્ઞાન અને ધર્મની સાધના કરી ગયા છે. એવા પ્રકારના મહાત્માઓની કાર્તિની વાત જગતના કાર્તિમંદિરમાં નિરંતર સંભળાયા કરે છે. એઓને પગલે ચાલીને ધણુક ધનવાન, સારી ઇચ્છાવાળા અને સત્કર્મો કરવાની ઇચ્છાવાળા યુવાનો પોતાની પાછળ કાર્તિ મૂકી જઈ શકે છે.

મહારાજ રામવર્માના સંકલ્પો.

પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષની અંદર રાજર્ષિઓની કથા કોણ નથી જાણતું ? જ્ઞાનને માટે અને ધર્મને માટે તેઓએ શું નથી કર્યું ? જ્ઞાનને માટે, સત્યને માટે, ધર્મને માટે અને પ્રજાના હિતને માટે તેઓએ કેટલી કંઠણ સાધનાઓ કરી છે ? ચારે તરફ માયાની મોહિની મૂર્તિ, સુખનું ઉન્નત ચિત્ર અને ભોગસુખની કામના વગેરેને તુચ્છ ગણીને તેઓએ પોતાના સંકલ્પની દૃઢતા બતાવી આપી છે; અને તેઓ નિશ્ચલ પગલે ચાલીને પોતાના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધેલા છે. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર અને રાજર્ષિ જનકની વાત કોને અજાણી છે ? રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રની ત્રણે લોકને ત્રાસ ઉપજાવે એવી તપશ્ચર્યાની વાત સાંભળીને હમણાં પણ શરીરનાં રુવાંડાં ઉભાં થાય છે, અને ભય તથા ભક્તિથી ચિત્ત સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આપણા દેશમાં આવા પ્રકારની પુરાણની કથાઓ ઘણી છે. આ જગાએ વિસ્તારના

ભયથી તે કથાઓને અમે લંબાણથી વર્ણવી શકતા નથી. ગમે તેમ હોય, તોપણ સુભાગ્યની વાત એ છે કે, હાલના જમાનામાં પણ તેવા નમુનેદાર રાજ્યોનાં ચરિત્રોનો અભાવ નથી. ત્રાવણકોરના મહારાજ રામવર્માનું ચરિત્ર એમાંનું જ એક છે. મહારાજ રામવર્માનું આરોગ્ય બાળપણથી જ સારું નહોતું. પરંતુ તેથી શું ! તેઓની ઇચ્છાશક્તિ અનિવાર્ય હતી. તેઓ રોગી અને દુર્બળ હતા, તોપણ તેઓની વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રીતિ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વધારવાની ઇચ્છા અને પ્રગ્નનું દિત કરવાનું કામ એ કદીપણ કમી થયાં નહતાં. એટલું જ નહિ પણ આ સઘળાં તેઓની ઉમ્મર વધવાની સાથે વધતાં ગયાં હતાં. નાના પ્રકારની વિદ્યામાં સારું જ્ઞાન મેળવીને પોતાના રાજ્યનું સારું પાલન કરવું, એવી તેઓની ખાસ ઇચ્છા હતી; અને એટલા જ માટે બાહ્યાવસ્થાથી તેઓએ એ સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે કઠોર સાધનાઓ કરી હતી.

સર માધવરાવ અને સર સાલારજંગના સંકલ્પો.

રાજતન્ત્રમાં દુશ્મીયાર એવા સર માધવરાવ અને સર સાલારજંગ, એઓનાં જીવન ચરિત્રો વાંચતાં પોતાની ચડતી ઇચ્છાનારા યુવાનો અનેક બાળેતો શીખી શકશે. ઉપયુક્ત વિદ્યા, શુદ્ધિ અને ખંત હોય અને તેવું જ ઉપયોગી ક્ષેત્ર મળે તો હમણાં પણ ભરતખંડના યુવાનો રાજનીતિક્ષણ થઈ શકે છે. રાજ્યભક્ત થઈને કેવી રીતે રાજ્યસેવા કરવી જોઈએ, તે ઉપર કહેલા બન્ને મહાપુરોહિતા જીવનચરિત્રમાંથી સારી રીતે જાણી શકાય છે. રાજનીતી સારી નામના માટે, રાજ્યના કલ્યાણને માટે અને પ્રગ્નના દિતને માટે તેઓએ જે કરેલું છે તેનાં ચિહ્નો ત્રાવણકોર, વડોદરા અને હૈદરાબાદનાં રાજ્યોમાં હજી પણ કાયમ રહેલાં છે. આ ત્રણ ખંડણી આપનારાં રાજ્યો કેવી હાલતમાં તેઓના હાથમાં આવ્યાં હતાં, અને છેવટમાં કેવી હાલતમાં તે રાજ્યોને તેઓએ છોડ્યાં હતાં, તે વાંચતાં તેમાંથી તેઓના સંકલ્પની દૃઢતાનો અનેક રીતે આભાસ થાય છે. જે કેળવાયલા યુવાનો રાજ્યભક્ત થઈ, રાજ્યસેવા કરીને રાજનીતિ ક્ષેત્રમાં ઉન્નતિ મેળવવા ઇચ્છતા હોય, અને દેશનું કલ્યાણ કરવા ચલાતા હોય, તેઓએ સર માધવરાવ તથા સર સાલારજંગનું જીવનચરિત્ર એકાગ્ર ચિત્તે મનન કરવું. તેઓની કીર્તિની વાત આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને સર સૈયદ આલમદના સંકલ્પો.

જનસમૂહને ઉંચી કેળવણી મળવાને માટે જે સ્વદેશી મહાત્માઓએ ધન અને પ્રાણથી મહેનત કરેલી છે, તેઓની અંદર બંગદેશમાં ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું અને વાયવ્ય પ્રાન્તમાં સર સૈયદ આલમદનું નામ લાંબો વખત સુધી લોકો સંભારશે. ઇશ્વરચંદ્રને સગુણ ઇશ્વરની પેઠે જુદી જુદી પંક્તિના લોકો જુદી જુદી રીતે આદર્શરૂપે જુએ છે. તેઓ એક સાથે વિદ્યાના સાગર, દયાના સાગર, સમાજસુધારક અને સારી કેલવણીનો ફેલાવો કરનાર હતા; પરંતુ આ નાના પુસ્તકમાં તેઓના મહિમા સારી અને સંપૂર્ણ રીતે અમે વર્ણવી શકતા નથી; કારણ કે મહાસાગરનું પ્રતિબિંબ ઝાકળના ચિન્દુમાં કેવી રીતે પ્રકાશી શકે! તોપણ તેઓના જીવનની પુણ્યકથા ન કહીએ તો અસંપૂર્ણતાનો દોષ આવે, એટલા માટે તેઓના જીવનની સાધનાનો વિષય જે વિદ્યા તે તેઓએ કેવી રીતે મેળવી હતી, અને કેવી રીતે તેને બંગાળમાં ફેલાવી હતી, તેના સંકલ્પનો ઉલ્લેખ માત્ર અહીંયાં કરવામાં આવ્યો છે. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે બંગાળમાં વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાને માટે જેવીરીતે પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ બતાવેલો છે, તેવી જ રીતે વાયવ્ય પ્રાન્તનાં મુસલમાનોને ઉંચી કેળવણી આપવાને માટે સર સૈયદ એલમદે પણ તેવો જ દૃઢ સંકલ્પ દેખાડેલો છે. સર સૈયદ એલમદે સ્વધર્મીઓની ઉત્તિ માટે પોતાની હંદગી સુધી પરિશ્રમ કરેલો છે. તેઓના ચરિત્રમાં પોતાના જાતબાઈઓનું કદ્યાણ ધચ્છવું, એ કેવી મોટી બાબત છે, તે સારી રીતે જાણી શકાય છે. વિશેષમાં તેઓએ કરેલી નોકરી પણ હાલના યુવાનોને શિક્ષારૂપ થઈ પડે છે. તેઓએ પોતાના સંબંધીઓની ધમ્મિ વિરૂદ્ધ અંગ્રેજોના હાથ નીચે ફોજદારી કોર્ટમાં શિરસ્તેદારનું કામ કીધું હતું. એ વખતે તેમની ઉમ્મર વીસ વર્ષની હતી. તેઓ છેવટમાં સદરઆલાનું કામ કરીને રાજ્યકાર્યમાંથી છૂટા થયા હતા.

તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિના સંકલ્પો.

હમણાં સાધારણ લોકોમાં એક એવી ધારણા છે કે, આ દેશના લોકો જે પાશ્ચાત્ય કેળવણીમાં સુગ્રવીણ ન થાય તો જીવનમાં મોટાઈ મેળવી શકે નહિ.

હવિખ્યાત ખાનારા, ધોતીયું અને પછેડી ઓઢનારા, અને તપખીર સુંધનારા પંડિતોની વિદ્વત્તાની વાત અમે દિવસે દિવસે ભૂલતા જઈએ છીએ. આદર્શરૂપી બ્રાહ્મણ પંડિતોનું આડંબરવગરનું જીવન હમણાં વધારે જોવામાં આવતું નથી. તેઓનો સાદા ખોરાક અને કપડામાં સંતોષ, તેઓના ચિત્તની પ્રસન્નતા, તેઓનું શારીરિક આરોગ્ય અને તેઓના વિચારની ઉચ્ચતા હમણાં ધીરે ધીરે વાત માત્રનો વિષય થતાં જાય છે. દુર્ભાગ્યને લીધે આપણે એવા પ્રકારના આદર્શ પુરુષોને ખોવા લાગ્યા છીએ, અને માલમ પડે છે કે, એ જ કારણને લીધે આપણાં પ્રયત્ન મોજશોખ, ઇચ્છા, હંમેશની તંગ હાલત અને નિરંતરનો અસંતોષ, એઓએ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામીને આપણા શરીર તથા મનને સુસ્ત કરી નાંખ્યાં છે. ગમે તેમ હો! પરંતુ આપણાં સુભાગ્યની વાત છે કે, હાલના જમાનામાં પણ આપણે એક એ આદર્શરૂપ બ્રાહ્મણ પંડિતોને જોઈએ છીએ. તેઓમાં બૃહસ્પતિ સમાન તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ મહાશયનું નામ વિશેષ વર્ણવવા લાયક છે. ભણવું અને ભણાવવું એ બ્રાહ્મણ પંડિતોના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ સંબંધમાં તારાનાથનું જીવન આદર્શરૂપ છે. હાલના જમાનામાં સ્વાર્થી-પણું ઘણું વધારે જોવામાં આવે છે, લોકો વગરપૈસે કંઈપણ કામ કરવાને તૈયાર થતા નથી. હાલ વિદ્યા એક મોટી વેપારની ચીજ થઈ પડી છે, અને તેને લીધે વિદ્યાદાનની વાત હમણાં વધારે સાંભળવામાં આવતી નથી. હાલમાં ઘણું કરીને દરેક શહેરમાં નિશાળો ઘણી જોવામાં આવે છે. એમાંની ઘણી નિશાળોને વિદ્યાની દુકાન કહી શકાય! વિદ્યાદાન આપવું અથવા સારી કેળવણી ફેલાવવી, એ તેઓનો ઉદ્દેશ નથી, પણ પૈસા પેદા કરવા એ જ તેમનો ઉદ્દેશ છે. વીશ પચીશ વર્ષ પહેલાં પણ જોવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ ગામની અંદર એ ચાર ઉંચા પ્રકારના વિદ્યાર્થી હોય તો ઘણાક નીચી પંક્તિના વિદ્યાર્થીઓ તેઓની પાસેથી પોતાનો પાઠ સમજી લેતા, પરંતુ હમણાં તે આદ્યું ગયું છે; એટલું જ નહિ પણ સાધારણ ગામડાંઓમાં પણ “ખાનગી શિક્ષક” એ નામના એક પ્રકારના વિદ્યાના વેપારીઓ જોવામાં આવે છે. અમારા દેશના દુર્ભાગ્યને લીધે વિદ્યાદાનની વાત જાલુ જ ઓછી થતી જાય છે. તારાનાથ એ ખાખતમાં એક અસાધારણ પુરુષ હતા એમ કહી શકાય. એક વખત જૈનોના પ્રધાન આચાર્ય

વિજયગચ્છ કલકત્તામાં આવ્યા; તે વખતે તેના મુખ્ય શિષ્યને સંસ્કૃત ભણાવવાના અંદોષસ્તને માટે તારાનાથને મળ્યા; અને તેને ભણાવવાને માટે ત્રણસો રૂપીયાનો માસિક પગાર આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. એના જવાબમાં તારાનાથ જે બોલ્યા હતા તે અહીંઆ ખાસ લખવાની જરૂર છે, કારણ કે તેથી તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ આપણે સારી રીતે સમજી શકશું. તેઓએ વિજયગચ્છને કહ્યું, “વિદ્યાદાન કરવું એ મારા જીવનનો સંકલ્પ છે. વિદ્યાને વેચવી એ મહાપાપીનું કામ છે. ખીજા પણ તમારા જેનો મારી પાસે જે ભણવા આવશે તો હું તેમને આનંદથી વિદ્યા શીખવીશ.” વિદ્યાદાન જે તેઓના જીવનનો મુખ્ય સંકલ્પ હતો, તે તેઓએ પોતાની હંદગીના છેવટના ભાગમાં કહ્યું હતું. આપણે તેઓના સંકલ્પની વાત જાણી; આગળ જતાં તેઓની સાધના અને સિદ્ધિની વાત કહીશું.

સર મધુસ્વામી આર્ય અને શ્યામાચરણ સરકારના સંકલ્પો.

ફતેહમંદ નીવડેલા પુરખાની હંદગીનો પ્રથમ ભાગ તપાસતાં આપણે તેઓના સંકલ્પની દૃઢતાનું પ્રમાણ સારીરીતે જોયું. મદ્રાસ હાઇકોર્ટના નામાંકિત જુજ સર મધુસ્વામી આચર કે. સી. એસ. આર. અને કલકત્તાની હાઇકોર્ટના મુખ્ય દુભાષિઆ (ઇન્ટર પ્રેટર), ઘણી ભાષા તથા વ્યવહારશાસ્ત્ર જાણનાર શ્યામાચરણ સરકારનું જીવનચરિત્ર તપાસતાં માલમ પડે છે કે, તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરીને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે કેવા પ્રયત્ન કરના દૃઢ સંકલ્પો કર્યા હતા? એ બેઉ જણાએ હંદગીની પહેલી અવસ્થા ઘણી ગરીબાઈમાં પસાર કરી હતી. બેઉ જણા બાલ્યાવસ્થામાં પિતાવગરના થયા હતા. એક જણ માતૃભાષાનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવીને બાર વરસની ઉંમરે મહિને એક રૂપીયાને પગારે ચાકરી રહ્યો, અને બીજાને ગરીબાઈનાં તેર વરસ સુધી અક્ષરનું પણ જ્ઞાન મેળવી શક્યો નહતો. ભાર બાદ આમાંનો એક જણ છેવટે મદ્રાસની હાઇકોર્ટને જુજ થયો, અને બીજાએ બંગાળાની હાઇકોર્ટના મુખ્ય દુભાષિઆની પદવી મેળવી. બંનેકર દુર્દેશા વેડીને એ પ્રકારે મોટાઈ મેળવવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. ઇચ્છાશક્તિ અત્યંત પ્રબળ ન હોય તો, આવી અસાધારણ રીતે અવસ્થાનું બદલાઈ જવું સંભવે નહિ. મધુસ્વામી અને શ્યામાચરણની ઇચ્છાશક્તિ ઘણી પ્રબળ હતી, તેને જ લીધે તેઓના સંકલ્પની સામે દરિદ્રતા વિદ્ય નાંખી શકી

નહિ. અને તેમની મોટી ઉમ્મર પણ તેમના અભ્યાસને આડે આવી શકી નહિ. એમાંના એક જણે હિસાબી કારકુનની તોફારી લઇ, વખત મળતાં પાસેની નિશાનમાં જઇ, અંગ્રેજી મળક્ષરોનો અભ્યાસ કર્યો, અને બીજા એકવીશ વર્ષની ઉમરે અંગ્રેજી ભણવાના વિચારથી હિન્દુકોલેજમાં દાખલ થવા માટે ગયો, પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જવાથી તેને ના પાડવામાં આવી. જેઓ દુર્બળ ચિત્તવાળા તથા મહેનત કરવામાં કાયર હોય છે તેઓ સઘળા સંકલ્પોને છોડીને નિરાશ થઇ પડેછે, પરંતુ ધીરજવાળા પુરુષોનાં ચરિત્રો તો તેમનાથી જૂદા જ પ્રકારનાં હોય છે; એ મધુસ્વામી તથા શ્યામાચરણે પોતપોતાના જીવનચરિત્રોમાં સારીરીતિ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આ સઘળાં મનોહર ચરિત્રો વિષે જેમ જેમ તપાસ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ જણાય છે કે, કર્મના મૂળમાં સંકલ્પની દૃઢતાની આવશ્યકતા છે. અચલ હિમાલય કદી ચલાયમાન થાય, અથવા ચંદ્રસૂર્ય પોતપોતાની ગતિમાં ફેરફાર કરે, તોપણ જીવનનો ઉદ્દેશ જવા ન બેઠે; એ પ્રકારનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને જેઓ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તેઓજ જગતમાં પ્રતોદમંદ નીવડે છે; નહિતો હવાઇ કીડલાઓ બાંધવાથી પગલે પગલે નિરાશ થવું પડે છે. પવનની ગતિની માફક જેના વિચારો ડ્ર્યા કરે, નાનાં નાનાં વિદ્યોથી પણ જેઓ મુંઝાઈ જાય, ઐશ્વર્યમાં જેઓ પ્રલાદને પોતાનું ભાન ભૂલી જાય, અને દરિદ્રતામાં જેઓ સુસ્ત થઇ જાય, તેઓથી જગતમાં કદી કંઇ કામ થયું છે? અલ્પબુદ્ધિવાળો, અલ્પધનવાળો અને દુર્બળ દેહવાળો માણસ સારો, પરંતુ દુર્બળ ચિત્તવાળો માણસ કદી પણ સારો કહેવાય નહિ! ભગવાનની કૃપામાં નિરંતર આસ્થા રાખી, આશાપૂર્ણ હૃદયથી દૃઢ સંકલ્પ કરીને જેઓ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓજ પુરુષ નામને લાયક છે! મધુસ્વામી અને શ્યામાચરણમાં આવા જ પ્રકારનું પુરુષાતન હતું, અને તેટલાજ માટે કર્મક્ષેત્રમાં તેઓ આપણા જીવાનોને આદર્શરૂપ થઇ પડ્યા છે.

અક્ષયકુમાર દત્તના સંકલ્પો.

જાતિની ઉન્નતિ સાથે તે જાતિનાં સાહિત્યની પણ ઉન્નતિ થાય છે. ૧૯૦૦મી સદીની શરૂઆતમાં બંગાલી ભાષા જેવી હતી તેના કરતાં હાલના

સમયમાં તે ભાષા વધારે ઉન્નતિને પામી છે. બંગાલી ગદ્યો અને પદ્યોની હમણું કોઈ પણ ભાષાના ગદ્યપદ્યો સાથે સરખામણી કરી શકાય છે. સરખામણીમાં તેઓ જરા પણ ઉતરતાં જણાતાં નથી. જે મહાત્માઓની સાધનાથી બંગાલી ભાષાની શોભા વધી છે, તેઓમાંથી રાગ રામમોહનરાય અને ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પછી બે દુતોનાં નામો ખાસ કરીને લખવા જેવાં છે. ગદ્યમાં અક્ષયકુમારદત્તે અને પદ્યમાં માઈકલ મધુસૂદનદત્તે બંગાલી ભાષામાં યુગાન્તર જેવો ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. પોતાની જાતના સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે તેઓએ કેવા પ્રકારના દૃઢ સંકલ્પની સાથે સાધના કરેલી છે, તે અમારા દેશના જીવાનેને જાણવા જેવું છે. જે જીવાનો પોતાની જાતના સાહિત્યની ઉન્નતિની ઇચ્છા ધરાવતા હોય, તેઓએ આ બંને સાહિત્ય સાધકોનું જીવનચરિત્ર ધ્યાન દઈને વાંચવું જોઈએ.

જો કોઈ પણ યુવાન ધન સંબંધી અને શરીર સંબંધી કલેશને પોતાના સંકલ્પની અંદર વિદ્ય સમજતો હોય, અને તેથી નિરાશ થયેલો હોય, તો તેણે અક્ષયકુમારની સાધનાની વાત સાંભળવી. અક્ષયકુમાર ગરીબ માઆપનો છોકરો હતો. પૈસા ન હોવાને લીધે વિદ્યાલયની અંદર જેવું જોઈએ તેવું જ્ઞાન મેળવી શક્યો ન હતો. ગરીબાઈને લીધે નાની વયમાં તેને વિદ્યાલય છોડીને આજીવિકા માટે નોકરી કરવી પડી હતી. રફતે રફતે તેને ઓગણીશ વર્ષની ઉંમરે તત્ત્વબોધિની પાઠશાળામાં આઠ રૂપીયાને પગારે પંડિતનું કામ મળ્યું. નાનપણમાં કંઈક ફારસી અને ઓરિયેન્ટલ સેમીનરીમાં કંઈક અંગ્રેજી ભણ્યો હતો. સિંહનું બચ્ચું જો જરા પણ લોહીનો સ્વાદ લેવા પામ્યું હોય, તો તે છોડવા ચલાતું નથી; અને તે મેળવવા માટે તે કોઈ પણ વિધેય જાણકારનું નથી; અક્ષયકુમાર પણ તેવી જ રીતે તેને વિદ્યાનો સ્વાદ જો કે થોડો જ મળ્યો હતો, તોપણ તે છોડી શક્યો નહિ. કુટુંબના પોપણ અને આજીવિકાને માટે થોડા પગારમાં શિક્ષકનું કામ કરી તેણે પ્રયજ યત્ન અને મક્કમપણાના ગુણને લીધે ધીરે ધીરે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તેણે દેહપાત કરીને જ્ઞાનની સેવા કરી હતી. બંગાલી ભાષાની શોભા વધારવા માટે તેણે કંટોર સાધના કરી છે. નાનપણની પ્રયજ ઇચ્છા તેણે પોતાની જીંદગીમાં પૂર્ણ કરી છે. બંગાલી સાહિત્યમાં તેનાં ધણાં પ્રમાણો મોજુદ છે.

માધકલ મધુસૂદન દત્તના સંકલ્પો.

કવિ કાલિદાસ સરસ્વતીનાં વરદાન પામેલા પુત્ર હતા એવી લોકવાણી છે. તેઓ એક વખત અત્યંત મૂર્ખ હતા; તેમને ઉચ્ચ શબ્દ જોખ્ખો બોલતાં આવડતો ન હતો. તેમના જીવનનો એક એવો દિવસ પણ હતો; અને તેણે રઘુવંશ, કુમારસંભવ તથા મેઘદૂત વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા તે પણ એક સમય હતો. મૂર્ખતા અને પંડિતાઈ એ બન્નેની અવધિ કાલિદાસના જીવનમાં જોવામાં આવે છે, અને જણાય છે કે, તેટલા જ માટે લોકો તેને સરસ્વતીનો વરદાન પામેલા પુત્ર કહે છે:—અર્થાત્ તેમણે દૃઢ સંકલ્પથી કંઠાર સાધનાવડે વાગ્દેવીને પ્રસન્ન કરીને તેમનું વરદાન મેળવ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે મધુસૂદનદત્ત પણ સરસ્વતીના વરદાન પામેલા પુત્ર હતા. તેઓ એક વખત બંગાલી ભાષામાં એટલા અજ્ઞાન હતા કે, પૃથિવી અને પ્રથિવી એ બેમાં કયો શબ્દ શુદ્ધ કહેવાય તે સમજી શકતા નહતા; અને જ્યારે જોષ્ઠએ છીએ કે એ જ મધુસૂદને બંગાલી પદ્યોમાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે, ત્યારે વિસ્મય પામીને તેઓના અસાધારણ સંકલ્પ અને સાધનાની વાત ધ્યાનમાં આવે છે. એક વખત બંગાલી ભાષા ઉપર તેમને અત્યંત તિરસ્કાર હતો. એવા વિવક્ષણ તિરસ્કારને દૂર કરીને કાશીરામદાસનું મહાભારત અને કૃત્તિવાસનું રામાયણ વાંચવામાં પ્રવૃત્ત થવું, અને પંડિત રાખીને તેની પાસે વિદ્યાર્થીની પેઠે સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરવું, એ તેમના મનનું વિશેષ બળ બતાવી આવે છે. આ જગ્યાએ બંગાલી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાને માટે તેમના હૃદયની અંદર ધૂપાયલી સંકલ્પની દૃઢતાનો અનુભવ કરીએ છીએ. આગળ જતાં તે સંકલ્પની સાધના તેઓએ કેવી રીતે કરી હતી તે પણ જોષ્ઠશું. જો મધુસૂદનદત્ત વયલા જમાનામાં જન્મ્યા હત, અને માધકલ નહિ થયા હત, તો તેમના આ અનાયાસથી પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્યાબ્યાસને લોકો દૈવાધીન કહેત, અને સરસ્વતી દેવીએ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઇને તેમને વરદાન આપ્યું એવી દંતકથામાં લોકો વિશ્વાસ કરત. મધુસૂદને કેવા પ્રકારની વિવક્ષણ અવસ્થામાં પડીને પણ બંગાલી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહોતો, તેનો કંઇક આભાસ અહીં આપણને મળ્યો છે.

રામદુલાલ સરકાર અને સર જમશેદજી જીજીભાઈના સંકલ્પો.

આ વિશાળ કર્મક્ષેત્રમાં સધળી પંક્તિના લોકો પોતપોતાના આદર્શરૂપ પુરુષને મેળવી શકે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગમાંના કોઈ એકને પણ મેળવવાને માટે જેઓ સાધના કરે છે, તેઓ પોતાની પહેલાંના કોઈક સાધકને આદર્શરૂપે નજર આગળ રાખે છે. હમણાં સુધી જુદી જુદી જાતના સાધકોની વાત કરી, હવે લક્ષ્મીની ઉપાસના કરનારાઓની વાત કરીએ છીએ. તેઓ “વાણિજ્યે વસતિ લક્ષ્મીઃ”—એટલે વ્યાપારમાં લક્ષ્મી રહેલી છે—એ મન્ત્રના ઉપાસકો છે. વેપારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામદુલાલ સરકાર અને સર જમશેદજી જીજીભાઈ એઓ આ પંક્તિના જ ઉપાસકો છે.

રામદુલાલ અને જમશેદજી બન્ને આખરદાર કુળમાં જન્મ્યા હતા. પરંતુ બન્નેની બાળક અવસ્થા દુઃખ અને ગરીબાઈમાં પસાર થઈ હતી. રામદુલાલે નાની ઉંમરમાં માયાપ વગરના થઈને નાના અને નાનીની ભિક્ષા ઉપર પોપણુ મેળવ્યું હતું. જમશેદજીનાં પણ માયાપ નાની ઉંમરમાં જ ગુજરી ગયાં હતાં, અને તેણે સાસરાની કમાણી ઉપર કેટલાક દિવસ પોતાનો નિભાવ કર્યો હતો. રામદુલાલે સારી રીતે કેળવણી લીધી ન હતી, અને તેને કેળવણી મેળવવા માટે કશો સંભવ પણ નહોતો. કાગળના બદલામાં તેને કેળના પાનમાં લખવું પડતું હતું. જમશેદજીની લખવા વાંચવાની કેળવણી તેના જીવનચરિત્રમાં એક લખવા યોગ્ય બાબત તરીકે ગણી શકાય તેવી નહતી. તોપણ તેઓ ગુજરાતી ભાષા લખી વાંચી શકતા હતા અને રહેજસાજ અંગ્રેજી પણ જાણતા હતા. અંગ્રાલી રામદુલાલ શરવાતમાં પાંચ રૂપિયાને પગારે નોકરી રહ્યો હતો અને પારસી જમશેદજી થોડાક દિવસ દુકાન ઉપર વગર પગારે શીખવાને માટે રહ્યો હતો. પરંતુ બન્નેનું બાળપણથી જ વેપાર તરફ વધારે લક્ષ હતું. એમાંનો એક જણ પોતાની સાધારણ આવકમાંથી મહા મુશ્કેલીએ ૧૦૦ રૂપિયા એકઠા કરી કાઠના વેપારમાં પડ્યો, અને બીજો પોતાની સધળી મુદી જે માત્ર ૧૨૦ રૂપિયા જેટલી હતી તે લઈને પરદેશમાં વેપારને માટે ગયો. ઉપર ટપકે જોતાં આ બે બનાવો સાધારણ જેવા જણાય છે, પરંતુ જ્યારે એ બન્ને પ્રસિદ્ધ

વેપારીઓની પાછળની હંદગીની વાત વાંચીએ છીએ, ત્યારે એ બે સામાન્ય બાબતોમાં તેઓના સંકલ્પના અવિનાશી અંકુરો જોઈએ છીએ. અસાધારણ ખંતની સાથે તે સંકલ્પની કડોર સાધના કરીને તેઓ સિદ્ધિ મેળવી ગયા છે. કંગાળ ભારતવર્ષમાં આજ આ બે સિદ્ધ પુરુષોની પુણ્યકથા જાહેર રીતે જાણવાની જરૂર છે. દાસપણમાં પુખ્ત દેશમાં કેવા ઉપાયોથી સ્વતંત્ર રીતે આજીવિકા મેળવી શકાય, તે શીખવા માટે આ બે પ્રતેહમંદ પુરુષોનું જીવનચરિત્ર વાંચવાની આવશ્યકતા છે.

ક્રમે ક્રમે અમેએ કેટલાએક પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય મહાપુરુષોના જીવનના સંકલ્પની વાત સંક્ષેપમાં કહી. સંકલ્પ સંબંધી બાબત ટુંકામાં જ કહેવી જોઈએ. આ વિશાળ અને વિસ્તારને પાંખેલું વડનું ઝાડ, જેના વિસ્તાર જોઈને હમણાં અમે વિસ્મય પામીએ છીએ, તે થોડા વખત પહેલાં એક નાના બીજરૂપે પ્રકૃતિમાં સંકલ્પના રૂપમાં છુપાયેલું હતું. જગતમાં મહાપુરુષોની જે મોટી કીર્તિ આપણે જોઈએ છીએ, તે પણ એક દિવસે તે મહાપુરુષોના હૃદયની અંદર સંકલ્પરૂપે થોડી જગ્યામાં છુપાયેલી હતી. સાધના વખતે સંકલ્પ ખીલી નીકળે છે, અને સિદ્ધિમાં તે સ્થિતિએ પહોંચે છે. સંકલ્પના સંબંધમાં ઘણું કરીને સઘળી બાબત સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે. હવે અહીં સંકલ્પના સંબંધમાં છેલ્લી બાબત એ કહેવાની છે કે, તે સંકલ્પને ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે. મનુષ્યનાં ચરિત્રો જાણનાર ચાણક્ય પંડિતે કહેલું છે કે;— “મનસા ચિન્તિતં કર્મ વચસા ન પ્રકાશયેત્” એટલે “મનમાં ધારેલા કામને મોઢેથી કહી બતાવવું નહિ,” એટલું જ નહિ, પરંતુ સંકલ્પને “પ્રકાશાત્ સિદ્ધિહાનિઃ સ્યાત્ તસ્માદ્યત્નેન ગોપયેત્” પ્રસિદ્ધ કરવાથી સિદ્ધિમાં હાનિ પહોંચે છે, માટે કાળજી રાખીને તેને ગુપ્ત રાખવો.”

પ્રકરણ ૩ જી.

સાધના.

સિદ્ધિને આપનાર ભગવાનનું સ્મરણ કરી, તથા તેમની કૃપા માગી, સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. મેળવવાની વસ્તુને ધ્રુવ તારાની પેઠે હૃદયમાં સન્મુખ રાખીને જવાને માર્ગે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ; નહિતર જે તે લક્ષ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થાય અને અવળે માર્ગે જાય, તેા સંકટમાં આવી પડવાનો સંભવ છે.

કર્મક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગ એ મુખ્ય સહાય કરનારો અને ટેકારૂપ હોવા છતાં પણ દૈવનો અનુગ્રહ ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી. સાધનામાં ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધ બન્ને સાથે મળવાથી અપૂર્વ શક્તિ આવે છે. એટલા જ માટે કાર્ય કરવા ચઢાતા તમામ યુવાનોએ ધર્મિયલક્ષ્ય થવું જોઈએ. આત્મશક્તિમાં અને સંકલ્પમાં જેવી રીતે અચળ અને અડગ વિશ્વાસ વિના સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું, એ વિડંબના માત્ર છે, તેવી રીતે ભગવાનની મંગળ ઇચ્છામાં અને કૃપામાં દૃઢ વિશ્વાસ વિના કર્મક્ષેત્રમાં મનુષ્યે અગ્રેસર થવું અને પ્રયાસ કરવો, એ પણ એક વિડંબના માત્ર છે. તેને પગલે પગલે વિદ્વો આવી પડે છે, આશાઓ ભાંગી પડે છે, અને છેવટે સાધના ફોકટ જાય છે. નાસ્તિકનું જીવન નિરાશ હોય છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં કોઈ પણ ટેકાણે તેને આશા જ નથી. તેનું સુખદુઃખ પોતાના શરીર સાથે રહેલું હોવાથી તેના દેહની સાથે તેનું સર્વસ્વ નાશ પામે છે. સિદ્ધિને માટે સંદેહ લાવીને તે સાધના છોડી દે છે. અપરથી માલમ પડે છે કે, નાસ્તિક અને ભગવાનની કૃપામાં આસ્થા વગરના માણસની સાધના વિડંબના માત્ર છે.

ખીજી તરફ આસ્તિક અને ભગવદ્ભક્ત માણસની તરફ પણ સાધના રહેલી નથી; તેપણ બન્નેમાં ફેર એ છે કે, એક જણ નિરાશ હૃદયથી પોતે જ ~~સાધનું~~ કરનારો છે એવો વિશ્વાસ રાખીને કાર્ય કરે છે, અને ખીજી માણસ આશાના અજવાળામાં ધારેલા કાર્યને સન્મુખ રાખી, અને આત્મશક્તિ

તથા ઉદ્યોગપર વિશ્વાસ રાખી, આરંભેલા કાર્યમાં ભગવાનની કૃપા માગી સિદ્ધિ અસિદ્ધિ તથા જય પરાજયની ચિન્તા કર્યા વગર કર્તવ્ય સમજીને કાર્ય કરે છે. એક જણ કર્મનાં ફળનો તથા કર્તાપણાનો પોતામાં આરોપ કરે છે, અને બીજો પોતે કરેલી સાધનાનું ફળ સિદ્ધિદાતા પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે. તે, કર્તવ્ય સમજીને સઘળાં કાર્યો કરે છે—કર્મમાં જ માત્ર તેને અધિકાર છે—કર્મનું ફળ ભગવાનના જ હાથમાં છે—એ જ તેનો વિશ્વાસ છે. હુંકમાં જેઓ એ પ્રમાણે મનમાં પ્રતિજ્ઞાનું બલ, માથે ધ્વજરત્ના આશીર્વાદ, હૃદયમાં ભક્તિ અને બાહ્યમાં શક્તિથી નિર્લેપપણે કર્મ કરી શકે છે, તેઓને જ ધન્ય છે ! કર્મક્ષેત્રમાં તેઓ જ આદર્શ પુરુષો છે.

સાધનામાં ધણું વિદ્યા છે. ઐશ્વર્યનો ઉલ્લાસ અને ગરીબાઈનું આળસ બંને વિદ્યારૂપ છે. સુખ અને ઐશ્વર્યમાં ભાન ભુલી જઈને કેવળ ભોગ, વિલાસ અને પાપી ઇચ્છાઓ વધવાથી સાધના તૂટી પડે છે, અને ગરીબાઈનાં સાધનોની ખોટને લીધે ભય, લોભ, ઇર્ષ્યા વગેરેની વૃદ્ધિ થઈને ચિત્તની સ્થિરતાનો નાશ થાય છે. એ સઘળું વશ રાખવાને માટે જીતેન્દ્રિયપણાનું શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. અમારા દેશમાં લોકો જીવનને વતરૂપ સમજે છે, અને તે જ કારણને લીધે અમારાં સઘળાં કાર્યો ધર્મથી મિશ્રિત થયેલાં છે. ભોજનને વખતે જનાર્દનથી માંડીને સુતી વખતે પદ્મનાભ પર્યન્ત રાત્રિ-દિવસ સઘળાં ક્રમોમાં ભગવાનનું કોઈને કોઈરૂપે સ્મરણ કરવાનો રિવાજ છે; અને બીજું પણ જોવામાં આવે છે કે, જેઓ નિત્ય નૈમિત્તિક વગેરે વ્રતોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તેઓ પ્રથમથી હવિષ્યાન્ન અથવા મીઠા વગરનો આહાર કરીને જીતેન્દ્રિય રહે છે. એ જ કારણને લીધે સંયમની વાત કોઈની પણ પાસે નવી નથી. નિસ અને નૈમિત્તિક જેવાં ક્ષણવારનાં ક્ષુદ્ર વ્રતોને માટે જ્યારે આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, સારે આલોક અને પરલોકની સાથે સંબંધ ધરાવતા આ જીવનરૂપી મહાવ્રતના ઉદાપનને માટે કેટલા પ્રમાણમાં જીતેન્દ્રિયપણાની જરૂર છે, તે સહજમાં અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય એ છ શત્રુઓમાંનો કોઈપણ પ્રબલ થતાં સાધનામાં વિદ્ય આવી પડે છે, એટલા માટે સઘળાં કાર્યોમાં આ શત્રુઓને વશ રાખવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ,

નહિતો કલ્યાણ થાય નહિ. પ્રવૃત્તિએ બતાવેલે માર્ગે ચાલવાથી હિમ્મેશાં અવળે માર્ગે જવાની શંકા રહે છે, અને તેમાં ધણું કરીને આશ્રત આવી પડે છે. પ્રવૃત્તિને અનુસરીને કાર્ય કરવાથી મનુષ્ય પોતાનું પોતાપણું ગુમાવે છે તથા વિવેક અને કર્તવ્યબુદ્ધિ ક્ષીણ પડી જાય છે. જે માણસ કામ ક્રોધાદિક શત્રુઓને વશ હોય છે, તે ગુલામ કરતાં પણ હલકો છે. ગુલામને પોતાના શરીરપર સ્વાધીનતા હોતી નથી, પરંતુ જે માણસ કામ, ક્રોધ વગેરેનો ગુલામ બનેલો છે તેને તો મન અથવા શરીર કાંઈના ઉપર પણ સ્વાધીનતા હોતી નથી. જેનું મન નિરન્તર પાપને માર્ગે જનારું હોય, તેનું શરીર કેવી રીતે બીજે માર્ગે જઈ શકે? એ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓને આધીન થયેલા માણસથી કાંઈપણ પ્રકારનું સત્કાર્ય થવાનો સંભવ નથી. સારે જીવનના કઠોર કર્તવ્યનું સાધન તેનાથી કેવી રીતે થઈ શકે? પોતાના જીવનને જે ઉન્નત કરવું હોય, અને જે જીવનને મોડું કરવું હોય, તો કામ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓને વશ કરવા જોઈએ. જ્યારે મનુષ્ય શત્રુઓને પોતાને તાબે કરી શકે છે, ત્યારે તેઓ નોકરની પેઠે તેની સાધનામાં મદદગાર થઈ પડે છે.

કામ વગેરે શત્રુઓને વશ રાખવાથી સદાચાર સંપાદન કરવામાં મદદ મળે છે. સદાચારી મનુષ્યને સર્વ જગાએ આવકાર મળે છે અને તેની સર્વત્ર પ્રશંસા થાય છે. તેના સદાચારીપણાને માટે અને લલમનસાધને માટે તે પોતે પોતાની અંદર એક અવ્યક્ત શક્તિનો અનુભવ કરે છે; તેવી જ રીતે બીજા સાધારણ લોકો પણ તેના સદાચારની શક્તિ જાણી શકે છે. લોકો તેના જવાના માર્ગમાં અડચણ આણવા હિમ્મત કરી શકતા નથી. ચરિત્રવાન માણસ દીપક અરોગ્ય છે—સ્વયંપ્રકાશ છે. તે જ્યાં જાય છે ત્યાંથી દુર્જનો અંધકારની પેઠે તેનાથી દૂર નાસે છે. ચરિત્રનો—સદાચારનો એવો જ મહિમા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, ધણાં વિદ્ધોવાળાં સાધનક્ષેત્રમાં ધણાં વિદ્ધો સદાચારના પ્રભાવથી દૂર થાય છે. એવે વખતે કયો બુદ્ધિમાન અને કાર્ય કરવા ધૃત્યુત્તર યુવાન આત્મસંયમ વગેરેથી સદાચાર સંપાદન કરવાને માટે આત્મસંયમ વગેરે દ્વારા પ્રયત્ન નહિ કરે? કેાઈ પણ નિષ્કામ ધર્માચરણ માટે અથવા સકામ સાંસારિક કર્મ માટે સદાચારની આવશ્યકતા છે.

ધન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી અને સદાચારનું સંપાદન કરવું, એ હંદગી પર્યન્તનું કાર્ય છે. મેં આત્મસંયમ કયો છે અને સદાચારનું સંપાદન કર્યું છે, હવે હું નિશ્ચિન્ત થયો છું, એ પ્રમાણે કોઈ પણ માણસ કદી પણ હંદગીમાં કહી શકે નહીં. શહેરને કબજે કરીને અને શત્રુના સૈન્યનો પરાજય કરીને કોઈક દિવસ નિશ્ચિન્ત થઈ શકાય છે, પરન્તુ મનુષ્યને કામ, ક્રોધ વગેરે છ શત્રુઓને વશ કરી નિશ્ચિન્ત થવું અસંભવિત છે; એટલા માટે બુદ્ધિમાન માણસો પોતાના શત્રુઓની અને ચરિત્રની બાબતમાં હર્મ્મેશાં ચેતતા રહે છે. અબ્યાસને લીધે કેટલેક દિવસે તે છ શત્રુઓ વશ થતાં ધણાએક શાન્ત ભાવ ધારણ કરે છે. જ્યારે એવી રીતે આત્મસંયમ કરવાની ટેવ પડે અને સદાચાર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અંદરની ચંચળતા ચાલી જાય છે, અને ખોટી વાસનાઓ ચિત્તમાં ચંચળતા ઉત્પન્ન કરતી નથી, ત્યારે જ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થાય છે. આશા અને નિશ્ચય બુદ્ધિ એ સાધનાનાં પ્રાણ છે. જો તેઓ ન હોય તો સાધના થઈ શકે જ નહિ. દીવાની વાટ, વાયુ અને કમ્પ વગરની હોય તોપણ તેલ વગર બુઝાઈ જાય છે, એવી જ રીતે ચિત્ત વશ હોય તોપણ આશા અને નિશ્ચય બુદ્ધિ ન હોય તો સાધના સ્થિર થઈ શકતી નથી. એટલા માટે આશા અને નિશ્ચય બુદ્ધિની જરૂર છે.

આનંદરહિત થઈને સાધના કરતી બહુ મુશ્કેલ બાબત છે. આશા પૂર્ણ હૃદયથી આનંદમાં મગ્ન થઈ નિશ્ચયપૂર્વક સાધનામાં મગ્ન રહેવું જોઈએ. જો તેમ થાય તો જ ધીરે ધીરે સાધના પ્રીતિકર થઈ પડે છે. પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, યુવાનોએ ધર્મર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ભક્ત જનો કહે છે કે, ભગવાન આનંદ સ્વરૂપ છે.

ભગવાનનાં મંગળમય કામોમાં આસ્થા રાખીને આનંદ રહિત રહેવું એ સારું દેખાય નહિ. જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો વાતમાં અને કામમાં યોગ્યતા રહે નહિ—એક બીજીથી વિરુદ્ધતા પડે. આનંદ એ જ જગતનો સ્વભાવ છે અને દુઃખ તેનો વિકાર માત્ર છે, અથવા આનંદનો સારી રીતે અનુભવ કરવાને માટે જ દુઃખની સૃષ્ટિ છે; આનંદ હંદગીને વધારનારો છે. દુઃખ જીવનનો ક્ષય કરનારું છે. એટલા માટે મનને હર્મ્મેશાં એવી રીતે રાખવું જોઈએ

કે, જેથી સઘળી હાલતમાં તે પ્રસન્ન રહે. દુસ્તર સમુદ્રની સપાટીપર અનેક બોયાં તરતાં નજરે પડે છે. તેઓને જોઈને નાવિકા તેઓના માર્ગનો નિર્ણય કરે છે. એ બોયાંઓ મોટા મોજાંઓની ઝપટથી અથવા તોફાની વાવાઝોટાથી ડુબી જતાં નથી. સઘળા સમયમાં સઘળી હરકતો અને વિદ્યોને તુચ્છ ગણીને તેઓ તરતાં જ દેખાય છે; મોજાંઓની સાથે નાયતાં નાયતાં પોતાનું કાર્ય કરે છે. આપણું હૃદય પણ તેવી રીતે અવસ્થારૂપી—સમુદ્રપર તરતું દેખાય (સાવધાન રહે) એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. હૃદય અને મનને એવી રીતે પ્રસન્ન રાખવામાં આશાની જરૂર છે. આશા વગર આનંદ સ્થાયી થઈ શકતો નથી. જૂદા જૂદા કાળમાં જે જે મહાત્માઓ જન્મ્યા છે, તેઓએ આશામાં ઇશ્વર તરફથી આશ્વાસનની વાણી સાંભળી અનેક પ્રકારની પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં આવી પડ્યા છતાં, પ્રસન્ન ચિત્તથી પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે. એ સિવાય આપણે પણ આપણા રોજના કામની અંદર શું જોઈએ છીએ? આશા. આશાના પ્રકાશમાં જો ભવિષ્યના અંધકારને ભેદીને કંઈ પણ ન જોઈ શકતા હોઈએ, તો શામાટે આટલો ઉદ્વેગ અને આટલો પરિશ્રમ? આપણાં શ્રમમાં, કમાઈમાં તથા સંચયમાં આપણે આશા જ જોઈએ છીએ. આશા રાખીને જ લોકો જમીન ખેડે છે, બીજ વાવે છે અને તેને પાણી પાય છે. આશા ન હોય તો તે સઘળું જોઈ શકીએ નહિ. આશા એ કર્મનું જીવન સ્વરૂપ છે—કર્મ જેટલું આગળ ચાલે છે, આશા તેટલી જ વૃદ્ધિ પામે છે.

આશા નિશ્ચયને સ્થિર કરે છે. નિશ્ચય એ સાધનાનું પ્રધાન અંગ છે. ધીરજ અને નિશ્ચય ન હોય તો સઘળી સાધના વ્યર્થ જાય છે. નિશ્ચય અને સાધના એ બન્ને દીપક તથા ગરમીની પેટું અવચ્છિન્ન રીતે જોડાયેલાં છે. સાધન-ક્ષેત્રમાં સઘળા અંતરાયોને દૂર કરવા હોય તો નિશ્ચયની આવશ્યકતા છે. વારંવાર પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય અને વિદ્વા આંખે તો પણ સાધના કરવી જોઈએ; નહિતો, જો સાધનારણુ વિદ્વાથી કાયર થવાય તો સઘળું ફેંકટ જાય. કહેવામાં આવ્યું છે કે, ધર્મમય જગતમાં સાધનક્ષેત્રમાં કામદેવનો પ્રબળ પ્રતાપ છે. કામદેવ નાનાં પ્રકારનાં રૂપો ધારણુ કરી સાધકની સામે ઉભો રહે છે. કોઈ વખત ભોગ અને સુખના નાના પ્રકારનાં મનોહર ચિત્રો સામે ધરીને સાધકને કહે છે “શા માટે આવા

સુંદર શરીરને અને તપાવેલા સોનાના જેવા વર્ણને કઠોર ધર્મસાધનાઓથી મલીન કરે છે અને ક્ષય પમાડે છે! સંસાર એ ચાર દિનની ચાંદની છે. તારા ગયા પછી શું રહેવાનું છે! કંઈ પણ નહિ. તો શા માટે આવું કરીને મરે છે. સંકલ્પ છોડી દે અને સાધના કર નહિ. મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કર. જુઓ! તમારી સન્મુખ કેટલા લોકો મૃત્યુલોકમાં સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે. જીવનને અને યૌવનને સાર્થક કરે છે—કેવી રીતે વિલાસની ઝેણાઓમાં દિવસો ગુજરે છે. જુઓ! તરત ખીલેલા ગુલાબની શોભા ક્ષણવાર રહેનારી છે. જો તેનો ઉપભોગ જલદી નહિ કરો તો કાળના કઠોર નિયમ પ્રમાણે તે કરમાઈ જશે. એટલા માટે આ નાશવંત જીવન, ક્ષણસ્થાયી યૌવન અને આ ક્ષણભંગુર દેહને, તે પુલની માફક જે કર્મના ફળની આપણને ખબર નથી તે મેળવવા સારુ શા માટે નિર્થક જવા દો છો; એકવાર ગયા પછી ફરીથી તે આવશે કે નહિ તેની કોને ખાતરી છે. એટલા માટે જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી ભોગ અને સુખમાં જીવન અને યૌવનને સાર્થક કરો.” એવી રીતે અનેક પ્રકારના પ્રપંચોથી કામદેવ સાધકનું મન ચલાયમાન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. ઉપર લખેલાં ચિત્રો જોનાં કામદેવની લાલચમાં ઘણા લોકો સંકલ્પ છોડી, સાધનભૂમિથી દૂર ભાગે છે; અને ઘણાક સુખના આ મોહરૂપી ચિત્રમાં મોહ પામતા નથી. કોઈ વખત તો સાધકોને બીજા ઉપાયોથી સાધનથી ભ્રષ્ટ કરવાને માટે કામદેવ નિશેષ પ્રયત્ન કરે છે. તેઓને બીક દેખાડે છે. રમશાનમાં શયની સાધનાની પ્રથમ અવસ્થામાં જેમ તાન્ટ્રિક (મન્ત્ર સાધના કરનાર) નાના પ્રકારની ભયંકર પિશાચની મૂર્તિઓને જુએ છે, તે પ્રમાણે સંસારના કર્મક્ષેત્રમાં કર્મશીલ કર્તવ્ય પરાયણ પુરુષ કર્તવ્યના સાધનમાં નાના પ્રકારની બીકોને જુએ તેમાં વળી આશ્ચર્ય શું છે? મનુષ્યના કર્મક્ષેત્રમાં પણ જાણે કામદેવ કલ્પનાને સાથે લઈને સાધકની સામે ઉભો રહે છે, અને કલ્પનાની મદદથી તેને, નાનાં પ્રકારનાં દુઃખનાં ચિત્રો દેખાડે છે. ગાંધ ગુજરીને સંભારીને કષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે. દુઃખમાં પડેલા રનેહી સગાની પીડાનું ચિત્ર અથવા બીજા કોઈ પ્રકારનો વિયોગ, માનસિક દુઃખ અથવા કુટુંબ સંબંધી દુર્ઘટનાનું ચિત્ર દેખાડીને તેને બીવરાવવા અને નિરસ્તાહ કરવા પ્રયાસ કરે છે. આથી પણ જેઓ કર્મક્ષેત્રનો ત્યાગ કરતા નથી, તેઓની

સામે કામદેવ મિથ્યાયુક્તિઓની સહાયતાથી તેણે આરંભેલા કર્મની યોગ્યતા વગેરેના સંબંધનો પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. જ્યારે સાધના કરતાં કરતાં દેહ અને મન ક્ષણવારને માટે થાકી જાય છે, તે સમયે કામદેવ અવિશ્વાસને સાધકના મનની અંદર પ્રવેશ કરવાને કહે છે. યુક્તિ અને તર્કની જગાએ મિથ્યાયુક્તિઓવડે કુતર્કોની સહાયતાથી તેના મનમાં ભગવાન ઉપર અનાસ્થા અને આશામાં નિરાશાનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સધળાં સંકટોની વખતે નિશ્ચયની જરૂર છે. જે નિશ્ચય ન હોય તો શરીર તથા મન સુસ્ત થઈ પડે છે અને પોતાના કર્તવ્યની યોગ્યતાના સંબંધમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે, સંકલ્પ શિથિલ થાય છે, અને સાધના વ્યર્થ થવાની શરૂઆત થાય છે. આ સધળી વિપત્તિઓથી આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. એ માટે ભગવાનની કૃપા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. તેની પાસે સામર્થ્ય માગી લેવું જોઈએ. હૃમ્મેશાં પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. અને સર્વોત્તમ નિશ્ચયની સાથે દેહપાત પણ સ્વીકારી લઇને સાધનામાં મગ્ન રહેવું જોઈએ. આ જ સાધનાની ઉત્તમ રીત છે—આ જ સિદ્ધિ મેળવવાનો સહેલો માર્ગ છે—આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી—નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાય.

રાજા રામમોહનરાયની સાધના.

રાજા રામમોહનરાયના સંકલ્પની વાત આગળ લખી ગયા છીએ. આ વખતે તેઓની સાધનાની વાતનું વર્ણન કરીએ છીએ. જ્યારે રામમોહનરાય અરબ્બી અને ફારસી ભાષાનું શિક્ષણ મેળવવા માટે પટણામાં ગયા તે વખતમાં દેશમાં જવા આવવા માટે સુગમ અને અડચણ વગરના રસ્તા નહતા. ત્યારે રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ વગેરેની કોઈ વાત પણ જાણતું નહોતું. પરદેશમાં જવું એ એક વિકટ કામ ગણાતું હતું. જમીનને રસ્તે વાધ, રીંછ, જંગલી સુવર વગેરેથી લોકો પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા હતા, તોપણ હુંડારા અને ઠગોના હાથથી ખચતું ઘણું જ મુશ્કેલ હતું. ઠગ લોકો નાના પ્રકારના વેશો લઈ સધળે ફરતા હતા. કોઈ વખત સાધુ સંન્યાસીના વેષમાં, કોઈ વખત વેપારીના વેષમાં અથવા કોઈ વખત સારા લોકોના વેષમાં મુસાફરોની સાથે રસ્તામાં તથા

મુસાફરખાનામાં મળતા; અને મુસાફરોને આટે રસ્તે લઈ જઈને પહેલાંથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે પોતાની ટોળીના બીજા હોને એકઠા કરી, મુસાફરના પ્રાણ લઈને તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લેતા હતા. જળ માર્ગે પણ વિદ્ય ઓછાં ન હતાં. જળ માર્ગે લુટ કરનારા ચાંચીઆઓ મુસાફરોના વહાણોની પાછળ પાછળ ફરતા અને લાગ ફાવતાં વહાણને લુંટી લેતા. તે વખતે પોલીસનો આવો સારો બંદોબસ્ત હતો નહિ. પરદેશ જવાની રસ્તાની વિટંબણાઓ સાંભળીને ધણુકોના શરીરનું લોહી ટાટું પડી જતું; ધનની લાલચ અને જ્ઞાનની લાલચ સઘળું હૃદયમાં જ સમાઈ જતું. હાલના સઘળા દેશોમાં ફરતા બંગાળીઓને તે વાત ખ્યાલમાં પણ આવી શકે તેવી નથી. તે વખતે પૈસા મેળવવા માટે પણ બંગાળીઓ પરદેશમાં ઓછા જતા હતા. મુસાફરી નહી કરતાં પોતાના દેશમાં જ શાકાન્ન ખાઈને રહેવાને, તે વખતે લોકો વધારે સારું સમજતા હતા. મધ્યમ સ્થિતિના માણસો પોતાની જમીનની આવક ઉપર તથા સાદી અવસ્થાના માણસો પોતાની *ઈનામદારી, †દેવોત્તર, અને ‡પ્રહોત્તર જમીનમાં ઉત્પન્ન થતા અનાજ ઉપર સંતોષથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેતા. મનુર વર્ગના લોકો પોતાના ધંધાથી અન્ન વસ્ત્રની નેગવાઈ કરીને પોતાનાં દેશમાં જ રહેતા હતા. ખાસ જરૂર વગર લોકો પરદેશ જવાની વાત મનમાં પણ આણત નહિ. દેશ અને સમાજની જ્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે વિદ્યા-બ્યાસ માટે ખાર વરસના બંગાળી બાળકનું બિહાર જેટલા છોટા પ્રદેશમાં આવવું, એ મોટું સાહસનું કામ ગણાય. જ્ઞાન મેળવવા માટે પટણામાં આવવું, એ રામમોહનરાયના જીવનની સાધનાની શરૂઆત હતી. પટણામાં અભ્યાસ કરતી વખતે મુસલમાની શાસ્ત્રોમાંના અદ્વૈત વાદપ્રત્યે તેનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેની સાથે પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા ઉપર તેના મનમાં સંદેહ થયો અને ઉન્નમરની સાથે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. પટણામાં અરબી અને ફારસી ભાષાનું સારું જ્ઞાન મેળવીને તેઓ સંસ્કૃત શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે કાશીએ ગયા.

* બક્ષીસ તરીકે આપેલી જમીન. † દેવસ્થાનનો ખર્ચ ચલાવવા દાનમાં દીધેલી જમીન. ‡ તથા વિદ્વાન, પંડિત વગેરેને પોતાની આજીવિકા ચલાવવા અર્પણ કરેલી જમીન. આ ત્રણે પ્રકારની જમીનને માટે ધણું કરીને કર ભરવો પડતો નથી.

ભરતખંડમાં નવદ્વીપ, કાશી અને પુના એ સંસ્કૃત અધ્યયન માટે ઉત્તમ સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વળી એ ત્રણ સ્થાનની અંદર વેદ, વેદાંગ વગેરે શાસ્ત્રોની ચર્ચા પણ ઉત્તમ રીતે થાય છે. જેઓ ખરા સાધક હોય છે તેઓ સાધનાને માટે હમ્મેશાં મુખ્ય સ્થાન શોધે છે. કારણ કે મુખ્ય સ્થાન જ સાધનાની ઉત્તમ ભૂમિ છે. સાધક પોતે તે સ્થાને રહીને સાધના કરે છે. તે વખતે પટણા, અરબ્બી અને ફારસીના શિક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ હતું. એટલા માટે તે જ સ્થળે એ બંને ભાષાઓ શીખવી, અને કાશીમાં વેદ વેદાંગનું ઉત્તમ રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, એટલા માટે એ જગ્યાએ એ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, એમ ધારીને તેઓએ સરસ્વતીનાં તે તે મંદિરોમાં આ સઘળી બાબતોનું અધ્યયન કર્યું. આ સઘળા બનાવોમાં રામમોહનરાયના ચરિત્રનો આપણને આભાસ મળે છે. પટણામાં મુસલમાની શાસ્ત્રોમાં અદ્વૈતવાદની યુક્તિઓ અને પ્રશંસા વાંચીને તેઓ છક થઇ ગયા; પછી જ્યારે કાશીની અંદર ઉપનિષદ વગેરે વાંચ્યાં ત્યારે તેમાં પણ અદ્વૈતવાદની યુક્તિઓ અને પ્રશંસા જોઈને તેઓ ધણાજ ખુશી થયા. એટલે દિવસે તેમનો સંદેહ દૂર થયો. મૂર્તિપૂજના પ્રચાર ઉપર તેમનો અવિશ્વાસ દૂર થયો. તેઓએ મૂર્તિપૂજનો ભ્રમ દેખાડનારું એક પુસ્તક તે સમયે પ્રસિદ્ધ કર્યું. પુસ્તક પ્રગટ કર્યું ત્યારે તેમની ઉમ્મર માત્ર સાળ વરસની હતી. ચાલતા આવેલા મૂર્તિપૂજના રીવાજ ઉપર આ પ્રમાણે આક્ષેપ થતો જોઈને હિન્દુ પ્રજા એકદમ ક્રોધાયમાન થઇ ગઇ. ચારે તરફ લોકો તેમની નિન્દા કરવા લાગ્યાં. લાગ મળતાં એ સઘળા નિન્દકો તેમને હેરાન કરવા લાગ્યા. બહારના લોકોનો તો તેમના ઉપર આવો ભાવ હતો; અને ઘર આગળ તેમના પિતા રામકાન્ત, પુત્રનો આવા પ્રકારનો ધર્મ સંબંધી મત જોઈને ખેદ પામ્યા અને ક્રોધાયમાન થયા. ધીમે ધીમે એવું બન્યું કે, રામમોહનરાયને પિતાનું ઘર છોડી દેવું પડ્યું. જે વખતે બંગાળીના છોકરાઓ સાળ વરસની ઉમ્મરે પણ *ગીલીદાંડાની તથા કુસ્તી કસરતની રમત ગમતમાં પોતાના દિવસો

* લાકડાના બે કટકા આશરે દોઢ ફુટ અને છ ઇંચના પ્રમાણના લઈ છોકરાઓ જે રમત કરે છે તે. કાડિયાવાડમાં તેને “મોઇ દાંડીયા”ની રમત કહે છે.

ગુણરતા તોપણ કોઇ નિન્દા કરતું નહિ, તે સમયે આટલી નાની ઉમ્મરમાં તેમને ધર્મના વિચારને માટે, પોતે જેને સત્ય તરીકે જાણ્યું હતું, તેના સાધનને માટે સમાજની નિન્દા અને પૈર તથા પિતાનો ક્રોધ અને ગૃહત્યાગ સહન કરવાં, એ તેમની સાધનાની પ્રીતિમાં કંઇ ઓછી વાત નહતી! એ સઘળી વિપત્તિઓમાં પણ તેઓ એક દિવસને માટે પણ સાધનક્ષેત્રમાંથી ચલાયમાન થયા નહતા.

સમુદ્રને કિનારે ઉભા રહેતાં, મોઝાઓને જોઇ લય ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ જ્યારે સમુદ્રની અંદર પડે છે ત્યારે તે મોટાં મોઝાંઓ તેને ડૂબાવી નહિ દેતાં અનેક વખત તારીને પાર લઇ જાય છે, જયને બદલે બરોસો આપે છે. હિંદીની ઘટનાના પ્રવાહમાં પણ એવા બનાવો વિરલ નથી. સામાન્ય નજર કરતાં જે અગવડ બરેલું લાગે છે તે જ વળી સારી સગવડના રૂપમાં બદલાઇ જાય છે. મહાપુરુષ રામમોહનરાયને ધર છોડવું, એ સાધારણ રીતે અમંગળરૂપ હતું, તોપણ તે સુમંગળરૂપ થઇ પડ્યું. ધર છોડ્યા પછી તેઓ ભરતખંડના જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરીને છેવટે બૌદ્ધધર્મનું શિક્ષણ મેળવવા માટે દીબેટમાં ગયા. તે જગ્યાએ પણ તેમની હિંદી આકૃત વગરની હતી નહિ. જે સ્વતંત્ર મત પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ધર છોડવું પડ્યું હતું તે જ સ્વતંત્ર મત તે જગ્યાએ પ્રકાશ કરતાં લાભાઓએ તેમની સામાં હથિયાર ઉપાડ્યાં. તેઓએ હિંદીની સંકટમાં આણી મુકી; પરન્તુ તેઓ એટલી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા છતાં પણ પોતાનો ધર્મ સંબંધી મત પ્રકાશ કરવાને માટે પાછા હડયા નહિ. તેમણે પોતાનો સંકલ્પ દૃઢ કરી રાખ્યો હતો, અને જીવને જોખમે પણ તે સંકલ્પની સાધના કીધી હતી. આમાં જ મોટાઓની મોટાઇ છે. પિતાએ ધરમાંથી કાઢી મુક્યા પછી ક્રમે ક્રમે દેશ વિદેશ ફરતાં ફરતાં ચાર વરસ વીતી ગયા; સાર પછી તેઓ સ્વદેશ તરફ પાછા ફર્યા.

રામમોહનરાયે સ્વદેશમાં રહીને મુસલમાન અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એ બન્ને ધર્મોનાં તત્ત્વો સારી રીતે જાણ્યાં; પરન્તુ તેઓની ધર્મ જાણવાની જાણાસા આથી તૃપ્ત થઇ નહિ. તેઓ બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાના વિચારથી દીબેટમાં ગયા. બૌદ્ધધર્મગુરુઓની પાસે બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રનું

તત્ત્વ જાણીને પાછા સ્વદેશમાં ફર્યા; તો પણ તેઓની ધર્મજ્ઞાનની તૃણા મટી નહિ. ખ્રિસ્તિઓનાં ધર્મશાસ્ત્રનું ગૂઢ તત્ત્વ જાણવાને માટે તેઓનું મન તદ્દપી રહ્યું. આ સમયે તેઓની ઉમ્મર બારીશ વર્ષની હતી. ઘણાકા આ ઉમ્મરે જાણવું ગણવું સમાપ્ત કરી સંસારમાં પડીને સંસારનાં સુખદુઃખનો ભોગ ભોગવે છે, અને બાહ્યાવસ્થાની સાથે વિદ્યાવ્યર્થાને પણ ભૂતકાળનો વિષય હોય તેમ સમજે છે. ઘણાંકા આ ઉમ્મરે વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ અસંભવિત સમજે છે. પરંતુ મહાત્મા રામમોહનરાય એ પ્રકૃતિના માણસ ન હતા. તેઓ જ્યારે જે બાબતનો સંકલ્પ કરતા ત્યારે પ્રાણને જોખમે પણ તેની સાધના કરવાને માટે કદી પાછી પાની કરતા નહિ. તેથી જ અમે તેઓને બારીશ વર્ષની ઉમ્મરે વિદ્યાભ્યાસમાં મંડેલા વિદ્યાર્થીની માફક એકચિત્તે અંગ્રેજી શીખતાં જોઈએ છીએ. એટલી મોટી ઉમ્મરે અંગ્રેજી શિક્ષણનો આરંભ કરી અને તે વખતમાં કેળવણી તથા સારાં પુસ્તકોનો અભાવ છતાં પણ તેઓ અંગ્રેજી ભાષા સારી રીતે જાણ્યા. તેઓના સમયના અંગ્રેજો તેઓની અંગ્રેજી જાણવાની શૈલીની ઘણી પ્રશંસા કરતા હતા. હમણાં પણ જેઓ તેઓનો લેખ વાંચે છે તેઓ પણ તેઓની અંગ્રેજી જાણવાની કુશળતા વિષે સારી રીતે પ્રશંસા કરે છે. અંગ્રેજી શીખીને ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રો વાંચ્યાં તોપણ તેઓના મનને શાન્તિ વળી નહિ. જે ભાષામાં પહેલવહેલું બાઈબલ રચાયેલું હતું તે જ બાઈબલ વાંચવાની તેઓને પ્રયત્ન ઇચ્છા થઈ. તેઓએ હીબ્રુ ભાષા શીખીને તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. તેમણે લેટીન અને ગ્રીક ભાષા પણ શીખી લીધી. રાજા રામમોહનરાયનાં બીજાં સઘળાં કાર્યોની વાત જો મૂકી દેવામાં આવે અને માત્ર તેમના અનેક ભાષાના જ્ઞાનની વાતનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો તેથી તેઓનો અસાધારણ નિશ્ચય અને પરિશ્રમની વાત જાણીને માણસ સ્તબ્ધ થઈ જાય. એ પ્રમાણે સાધના કરવાની શક્તિ ન હતી તો આજ શું તેઓ જગતના મહાપુરુષોમાંના એક તરીકે ગણાત કે? રાજા રામમોહનરાય જગતની અંદર એક સાર્વભૌમ ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે પ્રયાસ કરનારા હતા. એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ પોતાના દેશ, સમાજ અને શિક્ષણમાં સુધારો કરવાને માટે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું અને તેને માટે કઠોર સાધના પણ કરી હતી.

તેઓ જગતની અંદર કોઈ પણ બાબતમાં એક જ સ્થિતિ ધરી રાખવી એથી વિરૂદ્ધ હતા; દરેક બાબત ક્રમે ક્રમે ઉત્પત્તિને પામે છે એ વાતમાં તેઓ દૃઢ વિશ્વાસ રાખતા હતા. એ જ કારણને લીધે રાજકીય સુધારો, સામાજિક સુધારો અને કેળવણીનો સુધારો વગેરે તે સમયના સઘળા પ્રકારના હિતકરકાર્યોમાં તેઓનો હાથ હતો. અને એટલા જ માટે દેશનું અને સમાજનું રક્ષણ કરનારા સાથે તેઓને હમ્મેશાં તકરાર કરવી પડતી હતી. તેઓએ તેમના વાદવિવાદ તથા વાંધાઓની દરકાર નહિ કરતાં, ઉત્પત્તિના માર્ગ ઉપર આગળ વધવા માટે પ્રયાસ કર્યો હતો.

રામમોહનરાય આટલા વખત સુધી એકાંત મનથી અનેક લાખાઓનો તથા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમને પોતાના પિતા સાથે મતભેદ હોવા છતાં પણ તેઓ આટલા વખત સુધી પિતાની છાયામાં હતા; અને સંસાર ચલાવવાનો ભાર, કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર અને લોકોમાં માન આપી જળવવાનો ભાર તેઓના પિતા ઉપર જ હતો, તેથી એટલા દિવસ સુધી તેઓને સંસારની ખટ-પટનો વિચાર માત્ર પણ કરવો પડ્યો નહતો; પરંતુ હવે પછી તેઓની એ સગવડ રહી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં તેઓના પિતા ગુજરી ગયા, અને સંસારનો બોજ તેમના ઉપર આવી પડ્યો. તેઓએ આ વખતે રંગપૂરમાં કલેક્ટરી ખાતામાં દીવાનનું કામ કરવા માંડ્યું. તે વખતે ડીગ્ગી સાહેબ ત્યાંના કલેક્ટર હતા. તેઓ એક ગુણી અને ગુણગ્રાહી પુરુષ હતા. રામ-મોહનરાય અને તેમની વચ્ચે અમલદાર અને નોકરના જેવો સંબંધ હતો પરંતુ તેઓનો વ્યવહાર તે સંબંધ પ્રમાણે નહતો. રામમોહનરાયના ગુણોનો વિશેષ અનુભવ મેળવતાં ડીગ્ગી સાહેબની લાગણી તેમના તરફ ખેંચાણી અને તેઓ રામમોહનરાયને શ્રદ્ધાની નજરથી જોવા લાગ્યા. રામમોહનરાય પણ પોતાના ઉપરીને ગુણી અને ગુણગ્રાહી જાણીને તેઓના પ્રત્યે વધારે શ્રદ્ધા દેખાડવા લાગ્યા. શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ એ મિત્રતાનું મૂળ છે. ડીગ્ગી અને રામમોહન-રાયમાં આ બન્ને ગુણ હતા; ક્રમે ક્રમે તેઓ મિત્રતાના પાશમાં બંધાણા. રંગપૂરની અંદર નોકરી રહ્યા પછી થોડે દિવસે તેમના બીજા એ ભાઈએ મરણ પામ્યા. તેઓ સંતાનરહિત હતા. તેઓની મિલકત રામમોહનરાયને મળી.

એ પ્રમાણે નોકરીની તથા મિલકતની આવકને લીધે તેમની અવસ્થા ચઢીઆતી થઈ. તેઓએ પોતાની દ્રવ્ય સંબંધી સારી સ્થિતિ જોઈને નોકરી છોડી દીધી; અને તેઓ પાછા નિશ્ચિન્ત મનથી પોતાના અભીષ્ટ વિષયની સાધનામાં મગ્ન રહ્યા. આગળ આપણે જોયું છે કે, પિતાનો ક્રોધ, પૈસા સંબંધી મુશ્કેલી, પરદેશભ્રમણનું દુઃખ અને નાના પ્રકારની આપત્તિઓમાંનું કંઈ પણ તેમને સંકલ્પ બ્રષ્ટ કરી શક્યું નહતું; અને હમણું આપણે જોઈએ છીએ કે, સાંસારિક સુખ, ઉપરીની મિત્રતા, પૈસાની સારી આવક અને એવા જ બીજા અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય અને સુખો તેઓને તેઓનાં સાધનક્ષેત્રથી દૂર લઈ જઈ શક્યાં નહિ. ખરે સાધક સઘળી અવસ્થામાં એવી રીતે અડગ રહે છે. નળળા મનનો માણસ દુઃખની અંદર મુગ્ધ છે અને સુખની અંદર ઉન્મત્ત થાય છે, પરંતુ રામમોહનરાય નળળા મનના માણસ નહતા. તેઓ ઘર છોડ્યા પછી અનેક દુઃખમાં પડીને જ્યારે શત્રુઓમાં તથા મિત્રોમાં હતા, ત્યારે શારીરિક અથવા માનસિક ક્રોધ પણ પ્રકારનું દુઃખ તેઓને થાક આપવા અથવા ખિન્ન કરવા સમર્થ થયું નહિ, અને સુખના દિવસમાં તેઓ આનંદથી ધ્રુવાઈને પોતાના જીવનના લક્ષ્યથી બ્રષ્ટ થયા નહિ. અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ ગમે તેવો વાયુ વાતો હોય તોપણ જેને પોતાને માર્ગે જવાનું છે, તે શું કદી પણ પોતાનો માર્ગ છોડે છે? હૃદયની અંદર સંકલ્પને તે ધ્રુવના તારાની પેટું સુતાં બેસતાં નજરની સામેને સામે રાખે છે. આ જ સાધકનું લક્ષણ છે. પોતાના બન્ને ભાઈઓના મરણ પછી તેઓ સઘળી બાપુકી મિલકતના વારસ થવાને લીધે તેઓને સારી આવક થવા લાગી. ત્યારે તેઓ નોકરી છોડી દઈ, બીજા કોઈ કામ તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં, ધર્મ, સમાજ, કેળવણી અને રાજનીતિ વગેરે દેશના હિતની બાબતમાં હંમેશાં ભાગ લેવા લાગ્યા. આ સમયે પણ તેઓ પોતાના મનમાં ધારેલાં હિતકર કાર્યો નિર્વિઘ્ને અથવા નિર્વિવાદ રીતે કરી શક્યા હતા, એમ કોઈએ પણ મનમાં ધારી લેવું નહિ. પ્રાચીન અને અસલી રીતરિવાજને વળગી રહેનારો હિન્દુસમુદાય “ધર્મસભા” એવા નામની ધણીક સભાઓ સ્થાપીને રામમોહનરાયની અનેક બહાને નિન્દા અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. તેઓનો જીવમ એટલે સુધી વધી ગયો હતો કે, તેમને પોતાના રક્ષણને માટે

હુમ્મેશાં હથિયાર રાખવાની ફરજ પડતી હતી. એટલી નિન્દા તથા બુલ્લમ છતાં તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય, બળવવામાં પરાસ્તુ થયા નહતા. તેઓએ સાધન ભૂમિમાં આ સઘળી બીકા જોઈને પણ સાધનાનો લાગ કર્યો નહતો. તેઓની સાધનાનું ફળ તેઓની પછીના તેમના વંશજો ભોગવે છે, અને આગળ જતાં એથી પણ વધારે સારી રીતે ભોગવશે.

રાજા રામવર્માની સાધના.

બ્રહ્મનું રંજન કરવું, અને રાજ્યની ઉન્નતિ કરવી, એ બે રાજના મુખ્ય ધર્મ છે; એ રાજ્યધર્મ પાળવાને માટે પોતાને લાયક થવાની જરૂર છે. પોતે સિદ્ધ થયા વગર બીજાને ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી શકે? મહારાજા રામવર્મા આ બાબત અપૂર્વ રીતે બાણુતા હતા. અને તેટલા જ માટે તેઓ પોતાના જીવનની શરૂઆતથી જ તે કાર્યને માટે તૈયાર થવા લાગ્યા હતા. રાજા રાજ્યની સઘળી બાબતમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે; ત્રાવણકોરના અધિપતિ મહારાજા રામવર્મા પોતાના રાજ્યમાં એક આદર્શરૂપ હતા. સમગ્ર ઐશ્વર્યના સ્વામી હોવા છતાં તેઓ આખી જીંદગી સુધી નાના પ્રકારની વિદ્યાની ચર્ચામાં તત્પર રહ્યા હતા. નવું જ્ઞાન અને નવું સત્ય સંપાદન કરવાને માટે તે મહારાજાએ પોતાની જીંદગીના લાંબા વખત સુધી આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો. તેઓ વિજ્ઞાનચર્ચા કરવામાં વિશેષ આનંદ માનતા હતા. તેઓએ પદાર્થવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો ખાસ ધ્યાન દઈને અભ્યાસ કર્યો હતો; અને તેઓ પોતાના તે સઘળા શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે રાજ્યનું અને બ્રહ્મનું ધણું કલ્યાણ કરી ગયા છે.

મહારાજા રામવર્માના જીવનની બીજી સઘળી બાબતો કહેવા પહેલાં તેઓની દિનચર્યાની વાત કહીએ છીએ. તેઓ હુમ્મેશાં ધણા જ વહેલા ઉઠતા હતા. સૂર્યોદયની પહેલાંથી રાતના બે પહોર જતાં સુધી તેઓ અવિચ્છિન્ન રીતે પરિશ્રમ કરતા હતા. પ્રાતઃકાળમાં તેઓ દિવાનની પાસેથી રાજ્યકાર્ય સંબંધી ધણા પ્રકારના કાગળ પત્રો મેળવતા; તે સઘળા કાગળોને વિગતવાર ધૂટા પાડી, તપાસી, ઘટ્ટો ફેરફાર બતાવી અને પોતાની આજ્ઞા દર્શાવી સાત વાગ્યા પહેલાં તેમને દિવાન પાસે પાછા રવાના કરી દેતા. ત્યાર પછી તેઓ ફરવાને માટે બહાર જતા. ધણુંખરું આ વખત તેઓ વનસ્પતિવિદ્યાની આ-

સોચનામાં કાઢતા. ફરતી વખતે તેઓ ધણી જાતની વેલો, પાંદડાં તથા ગુચ્છ વગેરે એકઠાં કરતા. તેમને પોતાના ધર્મ ઉપર દૃઢ આસ્થા હતી. તેઓ એક ચૂસ્ત હિન્દુ હતા. હરમેશાં નાથા પછી વિધિપૂર્વક પૂજા પાઠ સમાપ્ત કરીને પાછા બપોરના અગીઆરથી બે વાગ્યા સુધી રાજ્યકાર્ય કરતા હતા. ત્યાર પછી સાર્યકાળ સુધીમાં બહારથી આવેલા પરોણાઓની મુલાકાત લેવી, તથા સરકારી કામો ઉપર વિચાર કરવો, એ તેમનું કાર્ય હતું. સાંજના પાંચ ધર્મકાર્ય કરતા. ત્યારપછી અરધી રાત સુધી પોતાના અભ્યાસના ઓરડામાં નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રોની આલોચના કરતા. ટુંકામાં આ જ તેઓનો હરમેશોનો કાર્યક્રમ હતો. આ શિવાય નૈમિત્તિક કાર્યોને માટે તેઓને વિશ્રાન્તિના વખતનો પણ કાંઈ કાંઈ વખત ભોગ આપવો પડતો હતો. જેઓ મનમાં એમ સમજતા હોય કે, અતુલ ઐશ્વર્ય, પુષ્કળ દ્રવ્ય અને લોકો ઉપર સત્તા મળતાં અખંડ ભોગ-વિલાસમાં દિવસો ગાળવા, એ જ જીવનનું સર્વોત્તમ તથા સુખકર કાર્ય છે, તેઓએ મહારાજ રામવર્માના જીવનચરિત્રનો વિચાર કરવો, તેથી તેઓનો બ્રમ્હલક વિશ્વાસ દૂર થઈ જશે.

મહારાજાએ રાજ્યની લગામ હાથમાં લઇને તરત જ પોતાના રાજ્યમાં જરીફની અને બંદોબસ્તની વ્યવસ્થા કરી. રાજ્ય અને રાજ્યની ઉપજ સૌથી પહેલાં જાણવાની જરૂર છે. તેઓના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી ત્યારે રાજ્યની ઉપજની હાલત ધણી રોચનીય હતી. પરંતુ તેઓની કારકીર્દીમાં તેમના સારા બંદોબસ્તના ગુણોથી તે ઉપજ સારી રીતે વધી હતી. મહારાજાએ પ્રજાના હિતને માટે ખેતી અને હુન્નરને માટે સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં ખેતી અને હુન્નરની ઉન્નતિ માટે જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે અમારા દેશના જમીનદારોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે ખેડુતો અને કારીગરો અસલી રીતરિવાજોને વળગી રહેનારા હોય છે. તેઓના બાપદાદાઓ જે પ્રકારે ખેતી અને ઉદ્યોગનું કાર્ય કરતા આવ્યા છે, તે અગવડ ભરેલું હોય તોપણ તેઓ તેમનું અનુકરણ કર્યા જાય છે; સહજમાં નવો રસ્તો પકડવાને માટે તેઓ એકદમ નારાજ હોય છે. રાજા અને જમીનદાર સારી કેળવણી પામેલા હોય તો તેઓ બીજા કરતાં ધણું

થોડા પ્રયાસમાં પોતાની પ્રગ્નની અંદર શાસ્ત્રીય રીતિ પ્રમાણે હુન્નર અને ખેતીવાડીનો ફેલાવો કરી શકે છે; અને નવા નવા હુન્નરો અને નૃદી નૃદી જ્ઞતનાં ધાન્યો ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રચાર કરાવી શકે છે. તેદ્વારા આવકનો એક નવો રસ્તો ઉઘટે છે. મહારાજા રામવર્મા પોતાના રાજ્યમાં આ અને કારીના નવા પાકનો પ્રચાર કરીને પ્રગ્નને આજીવિકાનો નવો રસ્તો સૂચવી ગયા છે. ત્રાવણકોરની જમીનની અંદર થોડા વરસાદથી અથવા ખીલકુલ વરસાદ વગર આ ધણા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે ધણાએ કહે છે કે, આના નવા પાકનો પ્રચાર કરીને મહારાજા રામવર્મા પોતાના રાજ્યમાં દુકાળના ભયંકર સ્વરૂપને દૂર રાખી ગયા છે.

હુન્નરના સંબંધમાં તેઓએ ઉદાર નીતિ બતાવેલી છે. તેઓ સારીરીતે જાણતા હતા કે, નિરન્તર નવા નવા ફેરફારો જોવાને ઇચ્છતા એવા નગર-જનોની રચિ રાજ્ય અને ખીજા ધનવાન તથા વિલાસી માણસો ઉપર આધાર રાખે છે. એટલા માટે તેઓ પોતાના જ રાજ્યના કારીગરોએ બનાવેલા પદાર્થોનો ધણા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા હતા; અને ખીજા પણ અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી તેઓને ઉત્સાહ આપતા. તેમનું દૃષ્ટાંત લખને તેમના રાજ્યના ધનવાન અને વિલાસી પુરુષો પણ તેમનું અનુકરણ કરતા. એથી કારીગરોની અંદર ત્રાવણકોરમાં દેશી કારી-ગીરીની ઘણી ઉન્નતિ થઈ. વાસ્તવિક રીતે જેઓ પોતાને સ્વદેશભક્ત તરીકે ઓળખાણ આપવા ચાહતા હોય અને જેઓ પોતાના દેશના કલ્યાણની ઇચ્છા પોતાના હૃદયમાં ધરાવતા હોય તેઓએ મહાન રામવર્માનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. દેશની અને સ્થિતિની ઉન્નતિ કરવી હોય તો પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યોનો અને કારીગીરીનો આદર કરવો જોઈએ. સ્વદેશી ચીજો અને કારી-ગીરીનો પ્રચાર થતાં પ્રગ્નની અવસ્થા સુધરશે અને દેશમાં ધનની વૃદ્ધિ થશે; તેની અંદર રાજ્ય અને પ્રગ્ન બન્નેનું કલ્યાણ સમાયલું છે. મહારાજા રામવર્મા અર્થનીતિના આ ગૂઢ સત્યને સારીરીતે જાણતા હતા અને પોતાના જીવનમાં તેની સાધના પણ કરી ગયા છે.

મહારાજા સઘળે પ્રકારે પ્રગ્નના હિતને માટે ઇચ્છા ધરાવતા હતા. સાધારણ પ્રગ્નના લાભને માટે અને નૃદી નૃદી જ્ઞતનાં સાહિત્યની પુષ્ટિને

માટે વિશેષ પ્રયાસ કરી ગયા છે. મહારાજ પોતે એક સારા પંડિત હતા. તેઓએ હાંદગીભર વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓએ અંગ્રેજીમાંથી ઘણા વિષયોનું મૂલ્ય ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવીને તે ભાષાની શોભામાં વધારો કર્યો છે.

મહારાજ રામવર્મા ચુસ્ત અને વિશ્વાસુ હિન્દુ હતા. તેઓ કાંઈ પ્રતોનું અનુષ્ઠાન ધણુંખરું કર્યા કરતા. તેઓ વિશાળ રાજ્યના સ્વામી અને અતુલ ઐશ્વર્યના અધિપતિ હોવા છતાં પણ જેવી રીતે રાજ્યનું અને પ્રગ્નનું હિત કરી ગયા છે, તે અગ્નયમ જેવું ગણવું જોઈએ. મહારાજની કઠોર સાધના જોતાં કાળિદાસના વચનથી જણાવવાની ઇચ્છા થાય છે કે;—

પ્રાણાનામનિલેન વૃત્તિરુચિતા સત્કલ્પવૃક્ષે વને

તોયે કાંચનપદ્મરેણુકપિશે પુણ્યાભિષેકક્રિયા ।

ધ્યાનં રત્નશિલાતલેષુ વિબુધસ્ત્રીસન્નિધૌ સંયમો

યત્કાંક્ષન્તિ તપોભિરન્યમુનયસ્તાસ્મિસ્તપસ્યન્ત્યમી ॥

“ જે સ્થળે કલ્પવૃક્ષો રહેલાં છે તે વનસ્થળમાં આવા પુરુષો વાયુનું ભક્ષણ કરીને જીવન ધારણ કરે છે; ખીળા કમળના પરાગથી પિંગળવર્ણના જળની અંદર નિત્ય સ્નાનાદિ કરે છે અને મણિમય શિલાપૃષ્ઠ ઉપર અપ્સરાઓની સમીપમાં ધ્યાન કરે છે. એ પ્રમાણે ખીળ મુનિયો જે આવા સ્થાને ભેળવવાને માટે તપશ્ચર્યા કરે છે તે જ સ્થાનની અંદર રહીને આવા પુરુષો તપશ્ચર્યા કરે છે.”

સર માધવરાવની સાધના.

અનુક્રમાનુસાર હવે લોકપ્રસિદ્ધ દિવાન સર માધવરાવ અને સર સાલા-રજંગના જીવનની સાધનાનું વર્ણન કરીએ છીએ. રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં દીર્ઘકાળના આ અંધુઓના સાધનનો પ્રસંગ બહુ જ શિક્ષણ આપનારો છે. અસાધારણ ચરિત્રનું બળ અને અનિવાર્ય ઇચ્છા ન હોય તો રાજ્યનું શાસન કરવામાં અને રાજ્યમાં સુધારો કરવામાં પ્રતેહમંદ નીવડતું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. શાસન અને સુધારો કરવો, એ બહુ મુશ્કેલ છે. લોકોનો તીવ્ર અપવાદ, ભયંકર વિદ્રો અને દુર્ગ્ધ શત્રુશક્તિ જે દૂર કરી ન શકાય તો કોઈ પણ ખરું શાસન અને ખરો

સુધારે કરવામાં પ્રતેહમંદ નીવડી શકતો નથી. સર માધવરાવ અને સર સા-
 લારજંગ એ બન્નેમાં અસાધારણ ચરિત્રબળ અને અનિવાર્ય ઇચ્છાશક્તિ હતી;
 એટલા જ માટે તેઓ કર્મક્ષેત્રમાં પગલે પગલે વિદ્યો આવતાં, પણ નાઉમેદ
 થયા નહતા. આ રાજનીતિ જાણનારા બન્ને મહાપુરુષોને કેવા પ્રકારનાં વિદ્વેના
 વેઠવાં પડ્યાં છે તેનો આભાસ, તેઓએ શાસન કરેલા અને સુધારેલા રાજ્યની
 તે કાળની અવસ્થા જોતાં આવી શકે છે. પહેલાં આપણે સર માધવરાવનો
 પ્રસંગે લઈએ. જ્યારે સર માધવરાવ ત્રાવણકોરના દિવાનના ઓદ્ધાપર નીમાયા
 ત્યારે તે રાજ્યની દ્રવ્યસંબંધી સ્થિતિ ઘણી શોચનીય હતી. નોકરોને વખતસર
 પગાર મળતો નહતો; રાજ્યના નિત્ય અને નૈમિત્તિક ખર્ચને માટે હમ્મેશાં પૈસાની
 તંગી રહેતી હતી. લાચારીએ જરૂરનો ખર્ચ નિભાવવા માટે ઘણીવાર કરજ
 કરવું પડતું. દ્રવ્યની સ્થિતિ માટે એટલું જ કહેવું અસ છે કે, હિન્દુસ્તાનની
 સરકારને આપવાની ખંડણી પણ બાકી રહી જતી. સંસારમાં દ્રવ્યનું બળ એ
 મોટું બળ છે. દ્રવ્યનું બળ ઘટતાં લોકબળ પણ ઓછું થાય છે. ત્રાવણકોરના
 રાજને પણ આ નિયમ લાગ્યા વગર રહ્યો નહતો. જે નોકરો હતા તેઓ
 વખતસર પગાર ન મળવાને લીધે હમ્મેશાં અસંતુષ્ટ રહેતા, અને રાજ્યકાર્યમાં
 બેદરકારી બતાવતા, અને જેઓનાથી બની શકતું તેઓ લાંચપણ લેતા. આ
 કારણને લીધે રાજ્ય પોતાના નોકરો પાસેથી યોગ્ય રીતે કામ લઈ શકતો નહિ.
 પોતાના નોકરો જ ધરના શત્રુઓ થવા લાગ્યા. બીજી તરફ બહારના શત્રુઓ
 પણ પ્રબળ થવા લાગ્યા. એ દરમિયાન તે રાજ્યની સરહદ ઉપર ઘણે ભાગે
 બળવા જાગવા લાગ્યા. રાજ્યની અંદર પણ પ્રગ્નના ગ્નનમાલની સલામતી
 નહતી. ચોરી અને ધાડાંની ખબર હમ્મેશાં સાંભળવામાં આવતી.

ખેતી અને વેપારવડે રાજ્યમાં ધનની આવક થાય છે. ત્રાવણકોરની
 જમીન ખેતીને માટે અનુકૂળ હોવા છતાં પણ તે વખતમાં ખેતીનું કામ સારી
 રીતે ચાલતું નહિ. રસ્તા અને સડકો સારી ન હોવાને લીધે વેપારના માલની
 આવજન ઓછી થતી હતી, અને જેટલી થતી હતી તેના ઉપર પણ, રાજની
 પાસે પૈસો ન હોવાને લીધે, જકાત વધારે લેવામાં આવતી હતી. આવા કાર-
 ãણે લીધે દેશની અંદરના વેપારની અથવા પરદેશ સાથેના વેપારની હાલત કોઈ

પણ રીતે સારી નહતી. ખીજી બાજુમાં પણ રાજ્યની હાલત આવી જ હતી. રાજ્યની તે વખતની આ દુર્દશાની વાત વખતસર તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીના કાનપર પહોંચી. તે ત્રાવણકોરના રાજ્યને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના વિચારથી ઉત્તકમંડુ સુધી આવી પહોંચ્યો. એ વખતે માધવરાવે વયમાં પડીને મદ્રાસની સરકારની મદદ મેળવી અને રાજ્યને મૂળ-માંથી સુધારવાને માટે સાત વરસની મુદત માંગી. સુભાગ્યે મંત્રી માધવરાવની માંગણી બહાલ રાખવામાં આવી.

આ વખતથી માધવરાવની સાધનાની કઠોરતામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. જુના નોકરો ઘણું કરીને ચાલુ રીત રીવાજોને વળગી રહેનારા હોય છે. તેઓ ઘણું કરીને સર્વ પ્રકારના સુધારાના વિરોધી હોય છે. માધવરાવ જેમ એક તરફ રાજ્યના કલ્યાણને અર્થે સઘળી બાબતમાં સુધારો કરવાને માટે પ્રયાસ કરતા હતા તેમ જૂના નોકરો તેના વિરોધી થતા હતા. તેને દરેક કામની અંદર અડચણ આવવા લાગી. તેનું ચરિત્રબળ ઘણું જ અસાધારણ હતું, નહિ તો આવી અડચણને વખતે આ કામ બળવતું બીજાને માટે અસંભવિત છે. રાજ્યના અંદરના સુધારામાં તો આ પ્રમાણે વિઘ્નો હતાં. ત્યારે ખીજી તરફ પણ અડચણો ઓછી નહતી. ઘણાક મહેરબાની ધરાવનારાં માણસો કેટલાક ખાસ વેપારોનો ઇન્જરો રાખતા આવ્યા હતા. આ વખતે તેમાંના એક એક પાસેથી તે ઇન્જરો લઈ લેવામાં આવતો જોઈને, તેઓ ચારે તરફથી નવા દિવાનની નિન્દા કરવા લાગ્યા. જૂના નોકરો પણ આગળ પેઠે મરજી મુજબ કામ કરી શકતા નહતા. અનેક સ્થળમાં તેઓની ગેરવાજબી આવકના રસ્તાઓ બંધ થવા લાગ્યા હતા. આથી તેઓ સર માધવરાવની વિરુદ્ધ થવા લાગ્યા. તેમના કારભાર ઉપર સ્વાર્થીપણાને અને એવા પ્રકારના બીજાં ખોટા આરોપો મૂકવા માંડ્યા. સર માધવરાવ પોતાનું ચરિત્ર પોતે સારી રીતે સમજતા હતા.

. પોતાના વિચાર પ્રમાણે તેઓ નિષ્કલંક અને રાજબક્ત હતા. જ્યથી બીજાઓની નિન્દા અથવા સ્તુતિથી તેઓ પોતાના કર્તવ્યના માર્ગમાંથી ચલાયમાન થયા નહિ. એટલા જ માટે કર્મક્ષેત્રમાં-સાધનભૂમિમાં તેઓનું ચરિત્ર દાખલારૂપ છે. આટલા દિવસ સુધી શત્રુઓ તેઓના ચાલતા આવેલા કાર્યમાં

વિદ્ધ નાંખીને ફતેહ મેળવી શક્યા નહિ; સારે હવે તેઓ ખીજન ઉપાયથી પોતાનો સ્વાર્થ જળવવા માટે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓએ બેદ-નીતિનો આશ્રય લીધો. તેઓએ મહારાજન અને મંત્રીએ બંનેને વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરાવ્યું. આવી હાલતમાં સર માધવરાવે મહારાજનું કામ કરવું, એ યોગ્ય ધાર્યું નહિ. ત્યાર પછી તેઓ ૧૦૦૦ રૂપિયાનું માસિક પેન્સન લઇને ત્રાવણ-કારના રાજ્યમાંથી છૂટા પડ્યા.

એ પછી સર માધવરાવે પોતાનું બાકીનું જીવન, સાહિત્ય અને ધર્મન અવલોકનમાં ગાળવું એવી ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ ગવર્નમેન્ટની સીપારસથી તેઓએ હોદ્દાકરના રાજ્યનો કારભાર માથે લીધો. હોદ્દાકરનો રાજ્યકારભાર તેઓએ માત્ર બે વરસ જ ચલાવ્યો.

હોદ્દાકરની સાથેનો સંબંધ છાડ્યા પછી તેઓ ફરી હિન્દુસ્તાનની સરકારની આજ્ઞાથી ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં વડોદરા રાજ્યના દિવાનના પદ ઉપર નીમાયા.

વડોદરામાં તેઓનું કામ બહુ જ વિકટ અને વિદોથી ભરેલું હતું. મદદાવ-રાવ પદબ્રાપ્ત થયા હતા. રાજની અંદર સધળે ખીક તથા અવિશ્વાસ ફેલાયલાં હતાં. લોંઘા કામ કાઢીને સહજમાં વિશ્વાસ કરતા નહિ. દસ વીસ લોંઘાએ મળીને નાની નાની ટોળીઓ બનાવી હતી. એક ખીજનમાં વિવાદ, બળવો, લૂટ, ઘાટ અને રાજસત્તાની ઉપેક્ષા કરવી, એ જ તે ટોળીઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. સાધારણ પ્રગ્નની આ સ્થિતિ હતી. પ્રગ્નના કલ્યાણમાં જ રાજનું કલ્યાણ સમાયલું છે. જ્યારે પ્રગ્નની હાલત બહુ જ શોચનીય હતી ત્યારે રાજની હાલત તે કરતાં પણ વધારે શોચનીય હોય, તેમાં નવાઇ શી? ખાલી ખગ્નને અને બંડખોર તથા અવિશ્વાસી પ્રગ્નને લઇને રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત રાખવો, તે અસંભવિત થઇ પડ્યું. રાજનો સારો બંદોબસ્ત રાખવામાં અને તેમાં સુધારો કરવામાં પૈસાની જરૂર છે; નહિ તો બંદોબસ્ત રાખવો અને સુધારો કરવો એ મુશ્કેલ થઇ પડે. એક દૃષ્ટાંતવડે વાત સમજાવવા પ્રયત્ન કરીએ. નોકરો થોડો પગાર મેળવતા હતા; એ થોડો પગાર પણ ઘણા દિવસ સુધી આપવામાં આવતો નહિ. તેથી તેઓ લાંચીયા અને જીભી થાય, એ સંપૂર્ણ રીતે બનવા જોગ હતું. આ વખતે આવી હાલતમાં સુધારો કરવો હોય તો

નોકરોની અંદર જેઓ ખરાબ ચાલના હોય, તેઓને બાકીનો પગાર આપી વિદાય કરવા નેહએ. સાર પછી લાંચ વગેરે અટકાવવા સારુ સાધારણ નોકરોના કામના પ્રમાણમાં તેઓના પગારમાં વધારો કરવાની ખાસ જરૂર છે, અને વધારેલો પગાર વખતસર આપવાની પણ જરૂર છે; સાર પછી જે લોકોએ વ્યાજે રૂપિયા આપીને રાખતે કરજમાં બાંધી લીધા હોય, અને તેથી પોતાનાં નાણાં વસુલ કરવાને માટે ઉંધાં પગલાં લેતા હોય, તેઓનું કરજ પતાવી દેવું નેહએ. આપણે નેહએ છીએ કે, આ સઘળાં કાર્યો કરવામાં પૈસાની જરૂર છે. પરંતુ એ સઘળાં કાર્યો કરવા સારુ તે વખતે રાખના ખમનામાં પૈસા હતા નહિ. સારે જે આવક હતી તેમાંથી રાખનો હમ્મેશનો અને નૈમિત્તિક ખરચ માંડમાંડ ચાલતો હતો. તેથી રાખ્યના કલ્યાણને માટે સુધારા કરવાની જરૂર હતી, અને સુધારાને માટે પૈસાની જરૂર હતી. પરંતુ તે માટે પૈસા કાઢવો ક્યાંથી ? રાખ્યનો સારો કારભાર, સુધારા અને રાખ્યના ધનની વૃદ્ધિના પ્રશ્ને માધવરાવને પહેલાંથી જ અનિશ્ચય ચિન્તામાં નાંખી દીધા. રાખ્યનો સારો કારભાર અને સુધારાનો આધાર રાખ્યના ધન ઉપર રાખવામાં આવે છે, એ પ્રથમથી જ કહેતા આવ્યા છીએ. આ વખતે કેવા સરસ ઉપાયોથી એ રાખ્યના ધનની વૃદ્ધિ થાય, તે જ તેમની મુખ્ય ચિન્તાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. ગાયકવાડ સરકારનું વસુલાતી ખાતું ઘણું ખામીવાળું હતું. વસુલાતી ખાતાના સુધારાને માટે નવા પ્રધાનને વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો. રાખ્યના ધનની ઉન્નતિ કરવા સારુ સર માધવરાવને કેટલા પ્રમાણમાં પરિશ્રમ કરવો પડ્યો છે તે સમજાવવા માટે વડોદરાના તે સમયના વસુલાતીખાતાના સંબંધમાં બે ચાર વાતો કહેવી નેહએ. વડોદરામાં સરદારની પદવી ધરાવનારા કેટલાએક ખાનદાનોના હાથમાં વસુલાતીખાતાનો વહીવટ હતો. તેઓ સરકારની પાસેથી કેટલાંક વરસોને માટે અમુક પૈસા આપવાની શરતે જમીનદારીનો ઇન્જરો લેતા; અને સરદારો વળી એ સઘળી જમીનદારી, સાહુકાર કહેવાતા લોકોને પટે આપતા. તેઓ ફક્ત સરદારોને ભરવાના પૈસા આપવાને માટે જ બંધાયલા રહેતા. પરંતુ બીજાં કોઈ નિયમને અનુસરીને ચાલતા નહિ. અનેક રીતે પૈસા મેળવવા માટે તે સાહુકારો પ્રજાને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખતા નહિ.—તુંકામાં એટલું જ કે ઇન્જરદારીના

બંદોબસ્તમાં કોઈ દાંષતો ભાવ પૂછતું નહિ. દરેક જણ પોતપોતાની લેણ દેણમાં મુંઝાયલો રહેતો. રાગ પોતે, સરદાર, સાહુકાર અથવા પ્રગ્નની સગવડ અથવા અગવડ તરફ ધ્યાન આપતો નહિ. તે તો સરદારની પાસેથી પોતાને મળવાના પૈસા મળતાં જ નિશ્ચિન્ત થઈ જતો. સરદારો વળી તે જ પ્રમાણે સાહુકારો પાસેથી પોતાને મેળવવાના પૈસા કળવકળથી કઢાવી લેતા. રાગ અથવા સરદાર દાંષતે પણ પ્રગ્નની સાથે પર્યારું કામ લેવું પડતું નહિ; તેથી તેઓ પ્રગ્નના સુખદુઃખની બાબતમાં ઉદાસીન રહેતા હતા. સુકાળ અથવા દુકાળથી પ્રગ્નને જે લાભ અથવા નુકશાન થતું, તે તેઓ જાણવા ચહાતા નહિ. તેઓ તો પોતપોતાના પૈસા મેળવવા ચહાતા હતા. સાહુકારોને પણ તે પૈસા પ્રગ્ન પાસેથી એક એક કરીને એકઠા કરવા પડતા હતા. તેઓ આવકના પૈસામાંથી પોતાનો હિસ્સો રાખીને સરદારોને આપતા હતા. વાજખી રીતે મેળવવાની વાત તો બાબુએ મૂકીને તેઓ એમ ધારતા કે, કોણ જાણે ઇગ્ગરો ફરીથી મળશે કે નહિ, માટે આપણા ઇગ્ગરાના વરસોની અંદર જ જે કંઈ પેદા કર્યું તે ડીક ! તેઓ આવા વિચારથી પ્રગ્નની પાસેથી વાજખી અથવા ગેરવાજખી ઉપાયોથી નાણું ચૂસી લેતા હતા. આથી પ્રગ્ન બહુ જ પીડાતી હતી, એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર પાયમાલ થઈ જતી હતી. તેથી આ હાલ-તમાં પ્રગ્નના દુઃખનો કદી આરો આવતો નહિ. જેમ રાગના ભલાની અંદર પ્રગ્નનું ભલું સમાયલું છે તેમ જ પ્રગ્નના ભલામાં રાગનું ભલું સમાયલું છે. એટલા જ માટે જે રાગ્યમાં પ્રગ્ન દુઃખમાં દિવસો ગુજારતી હોય તે રાગ્યનું શ્રેય કેવી રીતે થાય ? માધવરાવે સઘળા બાબતોની એક પછી એક તપાસ કરીને રાગ્યની ખરી હકીકત વિષે માહિતગારી મેળવી. જેમ એક કુશળ અસ્ત્ર-ચિકિત્સક પીડાએલાં અંગ પ્રત્યંગની પરીક્ષા કરીને વ્રણની જગા ક્યાં છે અને કઈ જગાએ નસ્તર મારવું જોઈએ, એ જાણે છે; તેમ માધવરાવે પણ રાગ્યની અંદર ખામીવાળી જગાઓ ક્યાં છે અને કઈ જગાએ સુધારાના તીક્ષ્ણ નસ્તરનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તે જાણી લીધું. સરદારોની સાથેનો મહેસુલની ઇગ્ગરદારીનો બંદોબસ્ત જ્યાં સુધી કાઢી નાંખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાગ્યની સારી સ્થિતિની આશા નથી, એ વાત તેણે સારી રીતે જાણી લીધી.

પરન્તુ સરદારોની પાસેથી ઇગ્નરો લઇ લેવો, એ કામ ઘણું કઠણ હતું. તેઓ રાજ્યના ભાયાતો હતા. તેઓની સત્તા અને મોભો સારાં હતાં; અને સાહુકારો તેઓના મદદગાર હતા. માધવરાવનો વિચાર તેઓના હાથમાંથી રાજ્યનું મહે-
સુલ વસુલ કરવાનું કામ લઇ લઇને તેઓની આવકનો રસ્તો બંધ કરવાનો છે, એ વાત જ્યારે સૌએ જાણી ત્યારે ચારે તરફથી વાંધા ઉઠવા લાગ્યા. સરદારો દુકપટની બાજુ રમવામાં હુશિયાર લોકોને શરણે ગયા અને તેઓ અનેક પ્રકારની કાયદા સંબંધી તકરારો ઉભી કરવા લાગ્યા. સર માધવરાવ વકીલાતથી આજીવિકા કરનારા નહતા, તોપણ કાયદાનાં શાસ્ત્રોનું સઘળું કૂટતત્ત્વ જાણતા હતા. તેઓએ પોતાની સ્વાભાવિક તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની સહાયતાથી એક કંટકથી બીજા કંટકને ઉભેરી નાંખવાનો પ્રયોગ કર્યો. સરદારો જે દલીલોની મદદથી પોતપોતાનો હક સાબીત કરવાને તૈયાર થયા હતા, તે જ સઘળી દલીલોની સરતો પુરી ન કરવાથી પોતાની જાળમાં પોતે જ ફસાઇ ગયા. તેઓની સાથે ઠરાવેલી મુદતને માટે જે ગામે ઇગ્નરે આપવામાં આવતાં હતાં, તેની મુખ્ય સરત એ હતી કે, તેઓએ દર વરસે ઠરાવેલે વખતે પોતપોતાનાં પૈસા ભરી આપવા. પરન્તુ આ તકરારને વખતે હિસાબ તપાસતાં સર માધવરાવને જણાયું કે, ઘણા ખરા સરદારોની પાસે કાઇને કાઇ હિસાબે મહેસુલના પૈસા બાકી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે બાકી રહેલા પૈસાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હતું. સર માધવરાવે આ સઘળું જોઇને એવા ઠરાવ કર્યો કે, જે જે સરદારોની પાસે મહેસુલ બાકી છે, તેઓ જો ઠરાવેલી મુદતની અંદર ભરી ન શકે તો તેઓનો હક રદ જશે. સરદારો આજ દિવસ સુધી ખૂબ સુખમાં દિવસો ગુજારતા હતા અને તેઓના ખર્ચની કંઈ હદ હતી નહિ. રાગને આપવાના પૈસા સુદ્ધાં તેઓએ ખર્ચી નાંખ્યા હતા. તેઓની પાસે કંઇ પણ પૈસા જમા થયો નહતો, એ કંઇ કહેવાની જરૂર નથી. તેથી તેઓ નવા દિવાનનો આ ઠરાવ સાંભળીને ગભરાઇ ગયા; ઘણા ખરા નીમેલા વખતની અંદર ભરવાના પૈસા ભરી શક્યા નહિ. સર માધવરાવે પણ જે આશા રાખી હતી તે જ પ્રમાણે થયું. સરદારો છેવટમાં હાર્યા; ધીરે ધીરે સાહુકારો પણ નખળા પડી ગયા. સરદારો અને સાહુકારોની અંદર જેઓ એકદમ વશ ન કરી શકાય એવા હતા, તેઓને કાશી વગેરે સ્થા-

નોમાં કાઢી મૂકીને દેશમાં શાંતિ ફેલાવી. સર માધવરાવ હવે પછી પોતાને મનગમતા સુધારાનાં કામો કરવા લાગ્યા. ન્યાય અને મહેસુલ એ બંને ખાતામાં તેઓએ ઘણા પ્રકારના લાભકારક સુધારા કર્યા. સરદાર અને સાહુકારોના દાયમાંથી મહેસુલ વસૂલ કરવાનું કામ ખેંચી લઇને, યોગ્ય ઉપાયો અને સુધરેલી પદ્ધતિથી મહેસુલ વધારવા લાગ્યા. આવક બંધકનું સરખાપણું રાખવા માટે આવકનો વધારો અને ખરચનો સંકોચ એ બે પ્રકારના ઉપાયો લેવા જોઈએ. ફક્ત આવકની વૃદ્ધિ તરફ મન દોડાવવાથી કરનો બોલો વધવાનો ભય રહે છે; અને બીજો પ્રકારે પણ પ્રજા નીચોવાઈ જવાની શંકા રહે છે. એટલામાટે વસૂલાત ખાતાનાં તત્ત્વ બાબતનાર દિવાને ખરચનો સંકોચ કરવાની આવશ્યકતા જોઈ, તેમાં આરબલોંકાનું લશ્કર કાઢી નાંખવાની બાબત મુખ્ય હતી. તેઓ તદ્દન નકામા હતા. તે ઉપરાંત તેઓનો જીવન કંઈ ઓછો નહતો. એ સઘળા કારણોથી તેઓએ આ સૈન્ય રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ.

સર માધવરાવે રાજ્યની ઉત્તરિને માટે દૃઢપ્રતિજ્ઞાવાળા થઇને દિવાનગીરી લીધી હતી. પોતાના પરિશ્રમમાં વિશ્રાન્તિ લીધાવગર તથા ચાલુ પ્રયાસથી અને તેમાં સૌથી ઉત્તમ ઈશ્વરકૃપાથી તેઓ કર્મભૂમિમાં વિદ્યોથી મુક્ત થયા હતા. તેઓએ જે જે સાધનામાટે આટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો તે તે કાર્યમાં તેઓને ક્રમે ક્રમે ફત્તેહ મળવાનો સંભવ જણાવા લાગ્યો. સર માધવરાવના કર્મશીલ જીવનના રાજ્યનીતિક્ષેત્રની સાધનાનો પ્રસંગ એ રીતે પૂરો થાય છે.

સર સાલારજંગની સાધના.

સર સાલારજંગ ચોવીશ વરશની ઉંમરે નિજમના મુખ્ય મંત્રીની જગોએ નિમાયા. પાશ્ચાત્યજ્ઞાન મેળવવામાં હિન્દુ દિવાન સર માધવરાવની પેઠે તેઓ ભાગ્યશાલી નીવડ્યા નહતા. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે તેઓ બહુ જ બુદ્ધિમાન હતા. નાની ઉંમરમાં જ રાજકાભારમાં તેઓએ સારી દુશીયારી મેળવી હતી. તેથી કર્મક્ષેત્રમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનાં પાંડિત્યની ખામીને લીધે તેઓને કાઠપણુ પ્રકારની અગવડ ભોગવવી પડી નહિ. તેઓ ઈશ્વરે આપેલી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, અસ્ખલિત આરાગ્ય અને દૃઢ ચિત્ત લઇને રાજ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા.

સર સાલારજંગે દિવાનગીરી લીધા પછી થોડાજ વખતમાં જોયું કે, રાજ્યની અંદર ધણોજ ગોટાલો છે અને ખમનો ખાલી છે. નિઝામનાં ધણાં કિમતી ઝવેરાતો કરજને લીધે વિલાયતમાં ગીરો હતાં. આ વખતે નિઝામ ઉપર ત્રણ કરોડ રૂપીયાનું કરજ હતું. લસ્કરીખાતાના નોકરોના બાકીના પગારોને પેટે ધણાં ગામોની મહેસુલ તેઓના હાથમાં હતી. આ તરફ રાજ્યની અંદર જે આવક હતી તેમાંથી ખરચ પૂરો થતો નહિ. ખરચ પણ હરાવેલો અથવા વાળખી હતો એમ પણ નહતું. નિઝામના અનેક નકામા પગારદારો હતા; તેઓને ધણા ગળે વળગેલાઓનો બોલો ઉઠાવવો પડતો હતો.

સાલારજંગ રાજ્યની અવસ્થા ખાસ ધ્યાન દઇને તપાસવા લાગ્યા. પહેલાં તેઓ ખોટા ખરચો બંધ કરવાને માટે કંમરબંધ થયા. તેઓએ જોયું કે, રાજ્યની અંદર ધણાએક નકામા અને જીલ્લી અરખ્યો, પડાણો અને રોહિલાઓનું લસ્કર રાખેલું છે; લડાઇના કામમાં તેમનું સામર્થ્ય ન હોવા છતાં જીલ્લમ કરવામાં તેઓ વિશેષ કુશળ હતા. એઓમાંના ધણા ખરા ખાસ નિઝામની હજુરમાં રહીને પગાર મેળવતા હતા, અને બીજા ધણાખરા જંગી-રદારોને તાબે હતા. લડાઇને પ્રસંગે તેઓનું આ સઘળું સૈન્ય મદદ કરે એવો કરાર હતો. સર સાલારજંગે જોયું કે, તેઓના પગાર વગેરેમાં બહુ ખર્ચ થાય છે, અને તેઓથી રાજ્યને મદદ થવાનો સંભવ ધણો થોડોજ છે. આ સઘળો વિચાર કરીને તેઓએ એમને નોકરી ઉપરથી દૂર કરવા મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને એટલા માટે એક લુકમ બહાર પાડ્યો. જેઓ ખાસ નિઝામની હજુરમાં હતા તેમનેજ નોકરીપરથી દૂર કરીને તેઓ નિશ્ચિન્ત રહ્યા નહિ; પરંતુ દરેક જંગીરદાર અને તાલુકદારપર એજ મતલબનો લુકમ કર્યો. આ સિપાઇઓને નોકરીપરથી દૂર કરવાથી રાજ્યને ત્રણ પ્રકારનો લાભ થયો. પહેલું તો તેઓના પગારને માટે જેટલો ખર્ચ થતો હતો તે સઘળો બંધ થયો. બીજું તેઓમાંના ધણાએકની પાસે બાકી રહેલા પગારને માટે અને બીજા કેટલાક કારણોને લીધે ધણાક ગામોની મહેસુલ ગીરવી હતી, તે પણ છૂટી થઇ. આ જગ્યાએ અવશ્ય જણાવવું જોઇએ કે, આ ઉપાયથી તેઓએ ૪૦ લાખ રૂપિયાની

વાર્ષિક ઉપજ વધારી. અને ત્રીજું સાધારણ પ્રજા અને શહેરીઓને તેઓના જંગલી જીલમમાંથી બચાવીને રાજની અંદર શાન્તિ ફેલાવી.

સર સાલારજંગે ત્યાર પછી રાજની જમીનની માપણી કરીને હૈદરા-આદના રાજને જૂદા જૂદા જીલ્લામાં વહેંચી નાંખ્યું. રાજનું મહેસુલ ઉધરાવવા માટે જે ઇન્સપેક્ટરોનો બંદોબસ્ત હતો તે બંધ કર્યો. તાલુકદારો નાના પ્રકારથી પ્રજાને પીડતા હતા, અને તે કારણે લીધે તેઓની વિરુદ્ધમાં ઘણી ફરીઆદો થતી હતી; તેઓના જીલમની વાત બાબુ રાખતાં તેઓના ઉપર મોટું તોહા-મત તો એ મુકવામાં આવ્યું કે, તેઓ રાજની મહેસુલ ઉધરાવીને તેમાંથી ચતુર્થાંશ અથવા અર્ધ પહેલાંથી જ કાપી લેતા, એથી રાજનું સઘળું નુકશાન થતું. આ સઘળા કારણોને લીધે દિવાન સાલારજંગે તેઓને નોકરી પરથી બરતરફ કર્યા. એ વખતે તેઓએ પ્રજાના હિતને માટે નવો નિયમ દાખલ કર્યો. પ્રજા પાસેથી લેવાની મહેસુલ નક્કી કરી, અને તેઓએ અનાજને બદલે રોકડા પૈસા લેવાનો રીવાજ ચાલુ કર્યો. પ્રજાનો હક જે કાયમનો ન હોય અને તેઓએ આપવાનો કર પણ નક્કી કરેલો ન હોય તો તેઓ કયા લાલની આશાથી પોતાની જમીનની ઉન્નતિ કરે ? તેઓ બ્યારે જુએ કે, તેઓની મહેનતથી જમીનની પેદાશ વધતાં તેની સાથે મહેસુલ પણ વધે અને તે વધારેલી મહેસુલ તેઓ ન આપી શકે અથવા આપવાનું કબૂલ ન કરે તો તેઓની જમીન ખીજના હાથમાં જાય; તો તેઓ કયા લાલની આશાથી અંગ તૂટતી મહેનત કરીને જમીનની પેદાશ વધારે ? પરન્તુ જો તેઓ આ પ્રમાણે અભયવચન અને વિશ્વાસ મેળવે કે, જમીનને સુધારવામાં આવે અને તેની અંદર ધાન્ય વધારે પાકે તો પણ રાજ મહેસુલ વધારશે નહિ, તો તેઓ તે લાલથી જમીનને સુધારીને પોતાની ઉન્નતિ કરવાને માટે દેહપાત કરીને પણ મહેનત કરે. પ્રજાથી જ અણખેડેલ જમીન સારી થાય છે અને દેશ પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પ્રજા સુખી હોય તો રાજ સુખી થાય છે; પ્રજાના ધનની વૃદ્ધિ થતાં રાજના ધનની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. જે રાજ્યની પ્રજા સુખી હોય છે તે રાજ્યમાં રાજના પૈસાની આવકના ઘણા રસ્તા હોય છે. પ્રજાની અવસ્થા સારી હોય તો રાજ જાહેર રીતે અથવા આડકતરી રીતે અનેક પ્રકારના કરોથી રાજનો ખર્ચનો ભરી શકે છે. સર

સાહારજંગ મહેસુલ ખાતાના આ ગૃહતત્ત્વને સારી રીતે જાણતા હતા અને તેના ઉપકારીપણા ઉપર તેમને આસ્થા હતી; એટલા જ માટે તેઓએ ઘણા પ્રકારની અગવંત અને વાંધાઓની વચ્ચે આ મહેસુલ ઉધરાવવાની ઉત્તમ રીતનો પ્રસાર કર્યો. આ જગ્યાએ આ વાત પણ કહેવી તે અપ્રાસંગિક નહિ જણાય કે, મહેસુલના આ કાયદાને લીધે ખંભાળની પ્રગ્નની અવસ્થા પણ સાધારણ રીતે સારી છે.

સર સાહારજંગના અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમના ફળમાં હૈદરાબાદની રાજની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ ક્રમે ક્રમે સુધરવા લાગી. આ વખતે તેઓએ એક ‘અનામત ખગ્નના’ની સ્થાપના કરી. રાજની આવક જનવક ત્યાંથી થતી; અને સઘળા જમાખર્ચનો હિસાબ ત્યાંથી જ બહાર પડતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, સર સાહારજંગની સુધારેલી મહેસુલની પદ્ધતિથી રાજ્યમાં ખર્ચ કરતાં ઉપજ વધારે થવા લાગી. ખગ્નનામાં ધીમે ધીમે પૈસા વધવા લાગ્યા.

કહેવામાં આવે છે કે:-

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે

જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ।

इति महति विरोधे विद्यमाने समाने

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

અર્થાત રાજ અને પ્રગ્ન બન્નેને સંતુષ્ટ કરીને કાર્ય કરવું મુશ્કેલ છે* રાજનું સારું કરવા જતાં પ્રગ્ન નારાજ થાય છે અને પ્રગ્નના હિતનું કાર્ય કરવા જતાં રાજ કોપાયમાન થાય છે. એટલા માટે રાજ અને પ્રગ્ન બન્નેનું ભલું કરી શકે એવો માણસ દુર્લભ છે. આ વાત ખરેખર સત્ય છે. પરંતુ રાજ અને પ્રગ્ન બન્નેની અપ્રીતિનું પાત્ર થઇ કેવલ કર્તવ્ય તરફ નજર રાખી, દેશના કલ્યાણની વાત નજરમાં લઇ, ભગવાનની કૃપા ઉપર ભરોસો રાખીને કાર્ય કરી શકે એવો માણસ તો જગતમાં ખરેખર એથી પણ વધારે દુર્લભ છે.

સર સાહારજંગ પણ એવા જ પ્રકારના દુર્લભ પુરુષ હતા. નિઝામ અમ્-અલ્-ઉલ્-દૌલા તેઓને પ્રીતિની નજરથી જોતા નહતા. દિવાન સાહેબન કામકાજ અને તેઓની રીતભાત ઉપર હમમેશાં નિઝામ શંકિત હૃદયથી જોતા.

સર સાલારજંગ રાજ્યના પ્રધાન અમાત્ય હોવા છતાં પણ નિઝામના નજર કેદી હતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. કારણ કે, નિઝામની અનુમતિ વગર તેઓ કયાંય પણ આવજવ કરી શકતા નહિ. શહેરની નજીકના તેઓના બગીચામાં સગાંવહાલાંઓને લઈને એક દિવસ રમતગમતમાં સાંજ પસાર કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેને માટે પણ તેમને નિઝામની અનુમતિ લેવી પડતી. કોઈક દિવસ અંગ્રેજ સૈન્યની કવાયત જોવાને માટે નિમન્ત્રણ આવતાં નિમન્ત્રણ સાચવવા માટે તેમને નિઝામની રજા લેવી પડતી. ઘણી અને નોકર વચ્ચેના આવો સંબંધ બહુ જ શોચનીય છે. સર સાલારજંગને પદબ્રજ કરવા માટે એકવાર એક મોટી ખટપટ બગી. ખટપટ કરનારાઓએ નિઝામને એવી ખાતમી આપી કે, રેસીડન્ટ સાહેબ દિવાન સાહેબની ઉપર ઘણા જ નારાજ થયા છે. નિઝામ સાલારજંગપર એટલા બધા ખીગ્ગયલા હતા કે, તેઓ આ ખબર સાંભળતાં સત્યાસત્યનો નિર્ણય કર્યા વગર એકદમ રેસીડન્ટ સાહેબની કોઠીમાં જઈને વાતચિતને બદલે બોલ્યા કે, રેસીડન્ટ સાહેબ દિવાનને નોકરી ઉપરથી દૂર કરવા બાબત દરખાસ્ત મૂકે તો તેઓ તેને અનુમોદન આપશે. રેસીડન્ટ સાહેબ સર્વ પ્રકારે સાલારજંગના પરમ મિત્ર હતા. તેઓ નિઝામને મોહોડેથી આ વાત સાંભળી પોતાના મનનો ભાવ ધૂપો રાખી, મનમાં આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. જે રાજના કલ્યાણને માટે હંદગીને જોખમે તેઓ આટલો પરિશ્રમ કરે છે, તેમના મનનો ભાવ તો આ પ્રકારનો છે. હવે આપણે જોઈએ કે, તેઓ પ્રજાવર્ગમાં કેવા પ્રીતિપાત્ર હતા.

સર સાલારજંગ લાંબા વખતથી અંગ્રેજોના ખરા મિત્ર હતા. સાર્વભૌમ રાજ-કર્તા અંગ્રેજોની સાથે મિત્રતા રાખવામાં હૈદરાબાદનું પરમકલ્યાણ છે, એ તેઓ સારી રીતે જાણુતા હતા; અને તેનાં ઘણાં પ્રમાણો પણ છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જ્યારે ભરતખંડમાં ચારે તરફ બળવાનો અગ્નિ ફાટી નીકળ્યો હતો, જ્યારે એક રાજ પછી બીજો રાજ બલવાખોરો સાથે મળી જતો હતો, જ્યારે સીપાઇ-ઓની એક ટૂકડી બળવામાં સામેલ થઈને બીજી ટૂકડીને પણ બળવામાં સામેલ થવાને બોલાવતી હતી, અને જ્યારે બળવારૂપી અગ્નિમાં અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો અને નિરાધાર છોકરા છોકરીઓ દાવાનળમાં ઘેરાયલા મૃગોનાં ટોળાંની પેઠે

લયથી વિહ્વલ થઈને દિવસો ગાળતાં હતાં, સારે શત્રુ અને મિત્ર સઘળા નિઝામની હાલચાલ ઉપર ટાંપીને જોઈ રહ્યાં હતાં. નિઝામનો પ્રગ્નવર્ગ અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવાને માટે ઉન્મત્ત જેવો થઈ રહ્યો હતો; માત્ર તેઓ નિઝામની આજ્ઞાની જ વાટ જોતા હતા. ઇસારામાં પણ તેઓ નિઝામની અનુમતિ મળતાં બળવાખોરો સાથે મળી જઈને બ્રિટિશ સેનાને વિખેરી નાંખવા તત્પર હતા. આવી રીતની ઉત્કંઠા અને ઉન્મત્તતાને સમયે માત્ર એક દીર્ઘદર્શી અને રાજનીતિકુશળ સર સાલાર જંગની દૃઢચિત્તતાને લીધે સઘળી તરફ સુલેહ જળવાઈ રહી હતી. તેઓએ નિઝામનાં સૈન્ય અને પ્રગ્નને બળવામાં મળી જતાં અટકાવ્યાં. સૈન્યગણ અને પ્રગ્ન અટક્યાં એ વાત ખરી, પણ તેઓનો અટકાવ ચતુરાઈથી જવાળામુખીની જાળને અટકાવવા જેવો હતો. તે અગ્નિ આગળ જતાં શાન્ત પડ્યો હતો. તોપણ વચમાં વચમાં તે અગ્નિના સ્વરૂપે થોડો થોડો વખત દેખાવ દીધો હતો. તેના દાખલા તરીકે તેઓની હુંદગી બે વખત શત્રુઓના હાથમાં જોખમમાં આવી પડી હતી. ઈશ્વરની વિશેષ કૃપાને લીધે જ તેઓ એ બે વખત મૃત્યુના મુખમાંથી બચી ગયા હતા.

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે, સર સાલારજંગે પ્રગ્નને બળવામાં સામેલ ન થવા દઈને, જવાળામુખીની જવાળાને શાન્ત કીધી અને તેથી પોતાની હુંદગીને જોખમમાં આણી દીધી. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી તુરત જ ૧૮૫૮ માં હૈદરાબાદના લોકો સંપ કરીને તેઓને મારવાને માટે ઉલોગ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે દીવાન સાહેબ રેસીડન્ટ સાહેબની સાથે નિઝામના મહેલથી જ્યારે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે જાંહંગીરખાં નામના માણસે તેઓને તાકીને બંદૂક છોડી. સારે ભાગ્યે તે દુષ્ટની નેમ ખાલી ગઈ. બંદૂકની નેમ ફેંકટ ગયેલી જોઈને તે હાથમાં તરવાર લઈને સાલારજંગની તરફ ધસ્યો, પરંતુ તે વખતે પણ તે કશું કરી શક્યો નહિ. સાલારજંગની પાસેના બીજા માણસોએ તે દુષ્ટના કટકે કટકા કરી નાંખ્યા.

આ માહા બતાવ પછી ઘણેક દિવસે સને ૧૮૬૮ માં સર સાલારજંગને મારવાને માટે ફરી પ્રયાસ થયો. એક દિવસે નિઝામના મહેલમાં કચેરીમાં જતી વખતે રસ્તામાં એક દુરાત્માએ તેઓની તરફ બે વાર બંદૂક છોડી,

પરન્તુ એઉ વખત તેની નેમ ખાલી ગઈ. પછી તેને પકડીને નિઝામની સામે ઇન્સાફને માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો. નિઝામે તેને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કરી; સર સાલારજંગે તેના પર દયા કરીને પોતાના પરમ શત્રુને દેહાન્ત દંડની સજામાંથી છોડવીને કેદની સજા અપાવવાને નિઝામને બલામણુ કરી, પરન્તુ નિઝામે તેને દેહાન્ત દંડની સજામાંથી મુક્ત કર્યો નહિ. સર સાલારજંગે રાજના કલ્યાણને માટે પોતાના સુખ અને આરોગ્યને, એટલું જ નહિ પણ હંદગીને મુદ્દાં જ્ઞેષ્ઠમમાં નાંખી હતી, તોપણ તેઓ રાજના પ્રીતિપાત્ર થયા નહિ. બીજી તરફ પ્રજાના હિતને માટેના તેઓના પ્રયાસવડે તેઓ પ્રકૃતિમંડળના પણ માન્યપાત્ર થયા નહિ. પ્રજાની પણ તેઓ પ્રીતિ મેળવી શક્યા નહિ. તોપણ તેઓ રાજ તથા પ્રજા બન્નેના સુખને માટે પ્રયાસ કરતા; પરન્તુ દુર્ભાગ્યને લીધે તેઓનો રાજ્યે તથા પ્રજાએ ત્યાગ કર્યો. એવી અવસ્થામાં સ્થિરચિત્તથી જે મહાપુરુષ કર્તવ્યના માર્ગમાં અડગ રહી શકે, તેને અસાધારણ પુરુષ સમજવો. તેઓના જેવા પુરુષો બહુ જ દુર્લભ છે, એમ કહેવું એ કંઈ અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૬૮માં વૃદ્ધ નિઝામ અફઝલ-ઉલ-દદુલ્લાના મરણ પછી નવા નિઝામ ગાદીપર આવ્યા. પરન્તુ તેઓ તે સમયે ઉમ્મરે પહોંચેલા ન હોવાને લીધે ગવર્નર જનરલે સર સાલારજંગ અને સમસુલમુલક-અમીર-ઇ-કબીરને નવા નિઝામના વાલી તરીકે નીમ્યા. સર સાલારજંગ આગળની પેઠે ઉઘમની સાથે રાજ્યના હિતને માટે તત્પર રહેતા હતા. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય ગયો; પછી ઇ. સ. ૧૮૭૫માં અમારા હાલના શહેનશાહ સાતમા એડ્વર્ડ (ત્યારે તેઓ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા) હિન્દુસ્તાનની મુસાફરીએ આવ્યા. એ વખતે સર સાલારજંગે તેઓની મુલાકાતનો લાભ લીધો, અને તેઓના માનપૂર્વક બોલાવવાથી સાલારજંગ ઈંગ્લંડની સફરે ગયા. ત્યાં પણ તેઓએ ઘણા ઉપાયોથી નિઝામ અને તેઓના રાજ્યના કલ્યાણને માટે પ્રયાસ કરીયા હતા. સ્વદેશમાં શું, પરદેશમાં શું, તેઓ તન, મન અને વાણીથી હૈદરાબાદના હિતનું સાધન કરી ગયા છે. રાજનીતિમાં કુશળ સર સાલારજંગની સાધનાનો પ્રસંગ બહુ મનોહર અને લાભદાયક ગણવો જોઈએ.

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની સાધના.

રાગ્ય અથવા રાગ્યના જેવો પુરુષ, ધનવાન અથવા કુલવાન માણસ, જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો અને સદિચ્છાવાળો હોય તો જેમ ધન, માન, વિષય, વૈભવ અથવા વિલાસ કંઈ પણ તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાના માર્ગમાં અન્ત-રાયરૂપ થઈ શકતાં નથી. માયાની મોહિની મૂર્તિ જેમ કાંઈ પણ રીતે તેને સાધનાના આસન ઉપરથી ચલાયમાન કરી શકતી નથી, તે પ્રમાણે ઇચ્છા-શક્તિ પ્રબળ હોય, સંકલ્પ દૃઢ હોય અને પ્રતિજ્ઞા અટલ હોય તો સમાજનો દરિદ્ર અથવા ખરાબ હાલતમાં આવી પડેલો અથવા ગણતરીમાં ન આવી શકે તેવો માણસ પણ દુઃખ, દારિદ્ર્ય, અભાવ, અર્ધાંશન, ઉપવાસ, રોગ કે શોક વગેરે જે દરિદ્રતાની સાથે જોડાયેલાં છે, તે સધળાંઓને ઓળંગીને સાધન-ભૂમિમાં નિર્ભય ચિત્તથી રહી શકે છે. ધનબળ અથવા જનબળ, ન હોવા છતાં પણ તે પોતાના ચરિત્રના બળથી અને પ્રતિજ્ઞાના બળથી આત્મશક્તિવડે સર્વ પ્રકારની પ્રતિકુળ શક્તિનો પરાલભ કરીને પોતાનું પ્રાધાન્ય સ્થાપન કરવાને સમર્થ થાય છે. તે પ્રતિકુળ શક્તિઓના સમૂહની સાથે નિરન્તર સંગ્રામ કરીને નાશ પામવાનું પણ કબૂલ કરશે, પણ સાધનભૂમિનો ત્યાગ કરશે નહિ. દુઃખ અને દરિદ્રતાની ખીલામણી મૂર્તિ જોઈને તે ખીકથી વિચ્છેદ થતો નથી. તે કર્મક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને આયલાપાણું બતાવતો નથી. ધનહીન હોવા છતાં પણ તેઓ શક્તિહીન હોતા નથી. કર્મક્ષેત્રમાં એ પ્રકારનાં માણસોને વીર પુરુષ તરીકે લાંબા વખત સૂધી આદર કરવા યોગ્ય છે. ઇંગ્લાંડના ગૌરવરૂપ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહાશય એ પંકિતના વીરપુરુષમાંના એક જણ હતા. તેઓ એક કર્મયોગની સાધના કરનારા હતા. વિદ્યામંદિરમાં તેઓના એક કર્મયોગની સાધનાની સૂચના થાય છે. આલ્યાયસ્થામાં જ્યારે તેઓ વિદ્યામંદિરમાં સરસ્વતી દેવીની સાધનામાં તત્પર હતા ત્યારે દરિદ્રતા અનેક પ્રકારે તેઓને પીડવા લાગી. પરંતુ બાળક ઈશ્વરચંદ્રે પોતાના સંકલ્પની દૃઢતા અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિની સહાયતાવડે તે બધાનો પરાલભ કર્યો. વિદ્યાસાગર મહાશયે પોતાના વિદ્યાર્થીશ્રવણમાં જે પ્રકારનાં દુઃખ અને સહનશક્તિની સાથે અનેક પ્રકારની પ્રતિકુલ અવ-સ્થામાં પણ રહીને વિદ્યા સંપાદન કરી છે તે સાંભળતાં વિસ્મય અને અશં-

સાના ભાવથી હૃદય પૂર્ણ થઈ જાય છે. એક તરફ દરિદ્રતાની સાથે સંગ્રામ, અને બીજી તરફ જ્ઞાન મેળવવા માટે સારો પરિશ્રમ, આ બંને બાબતો વિદેશના અનેક મહાત્માઓના જીવનમાં જોવામાં આવે છે. ઓગણીશમી સદીમાં અમેરીકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રસિદ્ધ પ્રેસીડેન્ટ મહાત્મા ગાર્ફીલ્ડના જીવનમાં એ પ્રકારની ઘટનાનો સમાવેશ જોવામાં આવે છે. શારીરિક પરિશ્રમને સાટે તેઓએ વિદ્યા મેળવી છે. અમારા દેશમાં પણ તેનાં ઉદાહરણો વિસ્તર નથી. ઉદાહરણ અને ઉપમન્યુની કથા હાલમાં પૌરાણિક વાર્તાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયેલી છે. હમણાં દેશમાં શારીરિક પરિશ્રમની સીમા નથી. શારીરિક પરિશ્રમને સાટે માનસિક ઉન્નતિ મેળવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી, એ પ્રશંસાની વાત છે. જે દિવસે લોકોમાં તે પ્રવૃત્તિ થશે તે દિવસથી અમારા દેશના કલ્યાણની શરૂઆત થશે. શ્રમજીવી પુરુષોમાં જ્ઞાનનો દીવો વિસ્તાર પામશે. જે હોય તે ખરું, પણ એ દૂરની વાત છે. દરિદ્ર બ્રાહ્મણ સંતાન ઈશ્વરચન્દ્ર ન્યારે પ્રથમ કલકત્તામાં આવ્યા ત્યારે તેઓને પોતાને હાથે રસોઈ વગેરે કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડતો હતો. તે સમયમાં કલકત્તામાં રહેવું અને તે ઉપરાંત પોતાને હાથે ત્રણચાર માણસની રસોઈ કરવી અને પછી થાંકેલે શરીરે રાતના ઉત્તરારાથી વિદ્યાભ્યાસ કરીને પ્રશંસાપૂર્વક પરીક્ષામાં પાસ થવું, એ કેટલું મુશ્કેલ કામ છે, તે હાલના વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી સમજી શકશે નહિ.

તે સમયમાં કલકત્તા શહેર કેવું હતું, તે સંબંધમાં બે ચાર વાત કહેવાથી તેમાં રહેવાના દુઃખનો કેટલોક આભાસ મળશે. કલકત્તા ત્યારે હાલની પેઠે આવું મહેલોથી શોભાયમાન હતું નહિ, રાતના પણ દીવાના પ્રકાશથી ઝળઝળી ઉઠતું ન હતું. વિજળી ચંચળતા ત્યાગ કરીને લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ સુંદર મહેલોની પંક્તિની શોભાને વધારશે, એ વાત કોઈના ખ્યાલમાં પણ હતી નહિ. ગંગાનું પવિત્ર પાણી જ લોકો જાણતા, પણ તે પાણી તળાવમાં સ્વચ્છ થઈને લોકોને બારણે બારણે અને ઘરની અંદર મળી શકશે, તેનો કોઈ વિચાર પણ કરી શકતું નહતું. સ્વચ્છ જળનું પાણી, ગ્યાસ અને વીજળીની બત્તીઓ, એ તો વિલાસની વાત છે; પરંતુ આજકાલ અમે જેને આરોગ્યતાને માટે અત્યંત આવશ્યક સમજીએ છીએ તેનો પણ ત્યારે અભાવ હતો. આરોગ્યવિદ્યાની

સહાયતાથી હાલમાં મ્યુનિસિપાલીટીએ કલકત્તામાં ઘણી ઉન્નતિ કરેલી છે; તે વખતે તેમાંનું ઘણુંકરીને કશું હતું નહિ. સારા રાજમાર્ગના પડખામાં કાદવ-વાળી અને દુર્ગન્ધવાળી ગટરો ખુલ્લી રહેતી. શહેરનો ઘણો ખરો કચરો છેવટે તે જગાએ સડતો અને તેમાંથી નિરન્તર ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે એવી દુર્ગન્ધ નિકળતી. રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે કચરાના ઢગલા નજરે પડતા. રાતે રસ્તા ઉપર કોઈક જ વખતે દીવા સળગાવવામાં આવતા; અને જો કદાચ દીવા બાળવામાં આવતા તો તે પણ બહુ ઝાંખા બાળવામાં આવતા, અને તેથી કેવળ અંધારું ધાડું જ થતું. ઘરની બહાર, રસ્તાઓની અને ઘાટોની તો આ દશા હતી. અંદર બે માળનાં અથવા ત્રણ માળનાં મકાનમાં પ્રવેશ કરીને નીચેથી ઉપર તરફ નજર કરીએ તો તે પાણી વગરના ઉંડા કુવા જેવાં લાગતાં. એ સઘળાં ઘરોનો મોટો ભાગ બાપુતોથી ભરપૂર રહેતો. કબૂતરખાનાની પેટે બારીએ બારીએ માણસો જોવામાં આવતાં. ઉપરનાં લોકો તેઓનો કચરો પૂંજી સગવડ મળતાં ઘણું કરીને નીચે ફેંકતાં, એથી નીચે રહેનારા લોકોની અવસ્થાનું સહે-જમાં અનુમાન થઈ શકે તેવું છે. એ સઘળાં દુઃખો ઉપરાંત બીજું પણ એક દુઃખ હતું કે, પાપખાનાં ઘણું કરીને ઘરની નીચે હતાં. બનતાં સુધી તેમની પડોશના ભાગમાં જ રાંધણીયાં રહેતાં; તેની સામે જ રહેવાની જગા રહેતી. ઘરની અંદર કોઈ જગાએ ભીંત ઉપરનું ચુનાનું કામ ખાર લાગીને પડી ગયેલું અથવા તો કોઈ જગાએ પાનની પીચકારીઓથી રંગાયેલું દેખાતું. ઘરની ઓસ-રીમાં સુંદર વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સસ્તાં લાકડાંના એક બે બાંકડા પડ્યા રહેતા. તેમના ઉપર જુની પુરાણી એકાદ ગોદડી પડી રહેતી અને તે પણ બનતાં સુધી ધૂળને લીધે બાંકડાની સાથે ચોટેલી રહેતી. બાંકડાની નીચેના અંધારાવાળા પ્રદેશમાં વાંદાઓએ પેટી દરપેટીથી વાસ કર્યો હોય એમ જણાતું. નવાખી જુલમથી બીધેલા વાણિયાઓ વગેરે ઘરની સ્ત્રિઓની પેટે ત્યારે પણ કોઈ દિવસ સૂર્યને ન જોઈ શકે તેમ રહેતા હતા. એ સઘળું મૂકીને ગુપ્ત કવિના લખવા મુજબ “રાતે મચ્છર અને દિવસે માખી,” એ તો હતું જ. હુંકમાં હાલના કલકત્તામાં અને તે વખતના કલકત્તામાં સ્વર્ગ નરકનો ભેદ હતો-ખાસ કરીને ગરીબોમાં. બંગાળનાં ગામડાંઓનાં લીલાં ઘાસ અને ધાન્યથી શોભાયમાન અને

વૃક્ષો તથા લતાઓથી વિદાયલાં ઝુપડાં અને ઘાટોનો ભાગ કરી તથા સ્વચ્છ વાયુ છોડીને કલકત્તાના દુર્ગન્ધમય ધરોમાં ગોંધાઈ રહેવું, એ કેવું દુઃખદાયક છે, તેનું વર્ણન કરવું વ્યર્થ છે. બાળક ઈશ્વરચન્દ્ર, સ્નેહની ભૂતિ માતા ભગવતી દેવી, પ્રિય જન્મભૂમિ, વીરસિંહ અને નાનપણના મિત્રોને મૂકી પિતાની સાથે કલકત્તામાં આવીને આ જ પ્રકારના કોઈ ધરની અંદર રહેવા લાગ્યા. તેઓ દરિદ્રતા સન્તાન હતા એ આગળ જ કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓના પિતાના દારિદ્ર્યના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, એક સમયે આહારને અભાવે તેઓના સર્વસ્વરૂપી એક પિત્તળની થાળીને ધરેણે મૂકવા અથવા વેચવાને માટે તેમને જરૂર પડી હતી. ત્યાર પછી અલગત તેમની અવસ્થા કંઈક સારી થઈ, અર્થાત્ મહિને દિવસે તેઓને બેથી દસ રૂપિયા સુધી આવક થવા લાગી. આ વખતે ઠાંકોરદાસ વંદ્યોપાધ્યાય પોતાના પુત્ર ઈશ્વરચન્દ્રને ભણાવવાને માટે કલકત્તામાં લઈ આવ્યા. આ ઉપરથી પુત્રને સારી શિક્ષા મળવાને માટે પિતાનો આગ્રહ હતો, એમ સારી રીતે જણાય છે. કહેવામાં આવે છે કે “માતાના દોષથી પુત્ર રોગી અને પિતાના દોષથી પુત્ર મૂર્ખ થાય છે.” જો આ ખરું હોય તો દરિદ્ર ઠાંકોરદાસના ગુણો ઉપર ઈશ્વરચન્દ્રની વિદ્યાનો લાભ ધણે ભાગે આધાર રાખે છે. અને પુત્ર ઈશ્વરચન્દ્રમાં ઠાંકોરદાસનાં પવિત્ર લક્ષણો નજરે પડે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે, “પુત્રે યશસિ તોયે ચ નરાણાં પુણ્યલક્ષણમ્ ।” માણ્યોનાં પુણ્યનાં લક્ષણો પુત્રથી, કીર્તિથી અને જલથી જણાય છે.

ઠાંકોરદાસ વંદ્યોપાધ્યાયે પોતાના પુત્ર ઈશ્વરચન્દ્રને સંસ્કૃતકાલેજમાં દાખલ કરીધો. તે વખતે સંસ્કૃતકાલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને શી આપવી પડતી નહિ. હાથે લખેલાં પુસ્તકોપરથી ભણવાનો રીવાજ હતો. કોઈ પણ રીતે ખાવાનો ખર્ચ ચલાવી શકાય તો કલકત્તામાં રહીને પુત્રને સારી ફેલવણી આપી શકાય, એ ભરોસા ઉપર તેઓએ પુત્રને કલકત્તામાં લાવવાનું સાદસ કર્યું. દુઃખની વાત એ હતી કે, તેઓનો ખાધા ખર્ચ હમ્મેશાં સારી રીતે ચાલતો ન હતો. વિદ્યાસાગરનું જીવન ચરિત્ર લખનારા કહે છે કે, એ વખતે તેઓને એવા પણ દિવસો પસાર કરવા પડ્યા હતા કે, તળાવનાં માછલાં શેકી, ખટા-ઈમાં રાંધીને ત્રણ ટંક નિર્વાહ કરવો પડ્યો હતો. ઈશ્વરચન્દ્રને કલકત્તામાં

આવ્યાને થોડા વખત પછી પોતાને હાથે એ વખત રાંધવું પડતું; તેઓ કલકતામાં આવ્યા પછી ધીરે ધીરે તેઓના બીજા ભાઈઓને પણ કળવણી માટે કલકતામાં લાવવામાં આવ્યા. તેઓને માટે ખાવા પીવાનું તેઓને જ તૈયાર કરવું પડતું હતું. ભાઈઓ આવવાથી બીજાં પણ ઘરનું કામ ઘણું વધી પડ્યું હતું. સવારનો અને સાંજનો કાળ રાંધવા વગેરે અનેક પ્રકારના ઘર કામમાં વીતી જતો. ૧૦ થી ૪ સુધી તેઓને વિદ્યાલયમાં રહેવું પડતું, તેથી દિવસ અભ્યાસ કરવાને માટે રાત્રિએ જગવું પડતું હતું. એક તો આ ઉલટ પરિશ્રમ, તે ઉપરાંત ગલીય ઘરમાં વાસ, આ એ કારણોથી વારંવાર તેમની તન્દુરસ્તી યગડી જતી; તો પણ એ સઘળાં તેમની સાધનામાં વિદ્ય નાંખી શક્યાં નહિ; અને તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી પણ મન્દ થયા નહિ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, “Time is Money” અર્થાત્ “સમય એ જ ધન છે.” વાસ્તવિક રીતે દરિદ્ર વિદ્યાર્થી ધનને અભાવે જેમ દુઃખી થાય છે તેમ સમયને અભાવે તે કરતાં પણ વધારે દુઃખી થાય છે. કમાવું અને ભણવું, એ બંનેમાં સમયની જરૂર છે. ધનના અભાવને લીધે તેઓને નુકસાન થાય છે તેના કરતાં પણ સમયની અદ્યપતાને લીધે વધારે નુકસાન થાય છે. ભણવાની ખાખતમાં આ એક મોટો અન્તરાય છે. શરીર અને મનનું વિશેષ યજ્ઞ ન હોય તો આ પ્રકારનાં વિદ્યોને દૂર કરવાં મુશ્કેલ છે. ઈશ્વરચન્દ્ર ધનના અભાવને સમયનો અભાવ સમજવા લાગ્યા. જો તેઓ રસોયાનો અને નોકરનો પગાર આપી શકતે તો સવારમાં ભણવાને માટે સારો વખત મેળવી શકતે. પરન્તુ તે વખતે તેઓનું તેટલું સામર્થ્ય હતું નહિ, તેથી પોતાને હાથે એ ટાણાં રાંધવું, પિતા અને નાના ભાઈઓની સંભાળ રાખવી, વગેરે કામ પૂરું કરીને ભણવાનો ઉત્તમ કાળ જે પ્રાતઃકાળ અને રાત્રિનો જે પહેલો પહેલુર તે તેઓ મેળવી શકતા નહિ. તેમ જતાં તેઓની જ્ઞાનતૃષ્ણા ઘણી પ્રબળ હતી. શારીરિક બુદ્ધિ તરસ કરતાં તેઓની માનસિક બુદ્ધિ તરસ ઘણી પ્રબળ હતી. અનિવાર્ય જ્ઞાનની તૃષ્ણાની તૃપ્તિને માટે તેઓને આશાયેશ અને નિદ્રાનો સમય ઘણો ઓછો કરવો પડ્યો. જે વખતે બીજાં બાળકો મહેનત કરીને આશાયેશના સુખનો અનુભવ કરે છે, તે સમયે ઈશ્વરચન્દ્ર પાઠમાં તન્મય થતા. જે સમયે પ્રકૃતિ

સુષુપ્તિના ઝોળામાં અચેતન થતી તે વખતે દરિદ્ર બ્રાહ્મણ બાળક ઝીણા માટીના કોડિયાના ઝાંખા પ્રકાશ પાસે અભ્યાસમાં તત્પર રહેતો. આખા દિવસના ઉત્કટ પરિશ્રમ પછી દેહ સુસ્ત થઈ જાય છે—થોડેકું શરીર આશાએશ ચાહે છે, નિદ્રા આવીને સ્નેહવાળી માતાની પેટું તેઓના થોડેલા પાંદેલા મસ્તકને પોતાના ઝોળામાં લેવાને ચાહે છે, પરંતુ વિદ્યાર્થી ઈશ્વરચન્દ્ર શરીરની તે સુસ્તીની ઉપેક્ષા કરીને નિદ્રાદેવીને વશ થતો નહિ. જ્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાવાળા ઈશ્વરચન્દ્રની આ પ્રકારની અધ્યયનની સાધના જ્ઞેષ્ઠએ છીએ ત્યારે હૃદય અને મન ખરેખર એક પ્રકારના અપૂર્વ પ્રશંસાના ભાવથી પૂર્ણ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને ભણવું એ જ તપ છે; એ વાત તેઓ સારી રીતે હૃદયમાં સમજતા હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેઓ એક ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે ગણાતા હતા. તેઓ સંસ્કૃતકોલેજમાં ધણીક પ્રશંસા સહિત પાસ થયા હતા; અને તે માટે તેઓને ધણું ધનામો અને સ્કોલરશીપો મળ્યાં હતાં. છેવટે ઓગણીશ વર્ષની ઉમ્મરે ઈશ્વરચન્દ્રે વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યામંદિરની અંદરની સાધના સમાપ્ત કરી. ઈશ્વરચન્દ્ર હવે વિદ્યાસાગર થયા.

વિદ્યાસાગર મહાશયે જ્ઞે કે પ્રસિદ્ધ રીતે વિદ્યાર્થી તરીકેનું અધ્યયન સમાપ્ત કર્યું ખરું, પરંતુ તેઓ આદર્શબ્રાહ્મણરૂપે ત્યાર પછીની જીંદગીમાં પણ ભણવા ભણાવવામાં તત્પર રહેતા. સંસ્કૃતકોલેજની અંદરના કોર્સમાં દાખલ કરેલાં પુસ્તકો વાંચવાથી તેઓની જ્ઞાનવૃષ્ટિ તૃપ્ત થઈ નહિ. પાંચલી જીંદગીમાં પણ તેઓ ધણાંક સંસ્કૃત શાસ્ત્રો અને બીજી પણ કેટલીક ભાષાઓ સારી રીતે શિખ્યા હતા. તેઓનું મોટું પુસ્તકાલય જોવાથી જણાય છે કે, તેઓ અધ્યયનમાં કેટલા તત્પર રહેતા.

સંસ્કૃતકોલેજમાં અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી કેટલેક દિવસે વિદ્યાસાગર મહાશયને ફોર્ટ લીલીયમ કોલેજમાં પચાસ રૂપીયાને પગારે અધ્યાપકની નોકરી મળી. ત્યારે સીવીલ્યનોને દેશી ભાષા અને આઈન (કાયદા) વગેરેનાં શિક્ષણ અને પરીક્ષાને માટે એ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. સાહેબોને સારી રીતે ભણાવવાને માટે અંગ્રેજી અને હિન્દી જણવાની આવશ્યકતા હતી. વિદ્યાસાગર મહાત્મા જે કંઈ કરતા તે ઉત્તમ પ્રકારે કરતા.

એ જ તેઓની પ્રકૃતિ હતી. તેથી જ સાહેબોને સારું શિક્ષણ આપવાને માટે પોતે કોલેજ છોડ્યા પછી શિક્ષક રાખીને અંગ્રેજ અને હિન્દી ભણ્યા હતા. અંગ્રેજોને ભણવાને માટે અંગાળી પુસ્તકો ન હોવાને લીધે તે અભાવ દૂર કરવાના હેતુથી વાસુદેવચરિત, વેતાળપંચવિંશતિ અને જીવનચરિત એ પુસ્તકો તેઓએ રચ્યાં. વાસુદેવચરિત છપાયું નથી; આજીનાં એ પુસ્તકો છપાણું છે. અંગાળી ભાષાની ઉન્નતિને માટે આ એ પુસ્તકો રચવાનો તેઓનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. એ જગોએ કેટલાક દિવસ કામ કર્યા પછી તેઓને સંસ્કૃત કોલેજમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગ્યા મળી. કેટલોક વખત એ કામ કર્યા પછી તે વખતના પ્રિન્સિપાલની સાથે કોઈ સુધારાની બાબતમાં તેઓનો મત-ભેદ પડ્યો, અને વિદ્યાસાગર મહાત્માએ સૂચવેલી વ્યવસ્થા માન્ય થઈ નહિ, તેથી તેઓએ પોતાના સન્માનના રક્ષણને માટે તે કામ છોડી દીધું. ફોર્ટ વિલ્યમ કોલેજમાં જોડાણ પછી તેઓએ પોતાના પૂજ્યપાદ પિતાને નોકરીથી છોડાવીને પોતાને ગામ મોકલી દીધા, અને પોતાની આવકમાંથી મહિને દિવસે બનતી પૈસાની મદદ કરવા લાગ્યા. આજીના પૈસામાંથી કલકત્તામાં પોતાના કેટલાક સંબંધીઓની સાથે રહીને તેઓ પોતાનો ખર્ચ ચલાવતા. ધનની મુશીબત કેટલી છે, તેની વિદ્યાસાગરને સારી રીતે ખબર હતી. પરંતુ દરિદ્ર હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાનું માન જાળવવાની બાબતથી અજાત હતા નહિ. તેથી જ પોતાનું માન જાળવવાને માટે ફરીથી ધનની મુશીબતમાં આવી પડ્યું, એમ જાણવા છતાં પણ તેઓએ વાઇસ પ્રિન્સિપાલનું કામ છોડી દીધું. ગમે તેમ હો ! ત્યાર પછી થોડે દિવસે તેઓને ફોર્ટ વિલ્યમ કોલેજમાં હેડક્લાર્કની જગ્યા મળી અને ત્યાર પછી ફરીથી સંસ્કૃતકોલેજમાં વ્યવસ્થાપકોની ભલામણથી તેઓ સાહિત્યના અધ્યાપકની જગો પર નિમાણા. વિદ્યાસાગર મહાશયની કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને કાર્યતંત્રરતાથી પ્રસન્ન થઈને કોલેજના વ્યવસ્થાપકોએ તેમને છેવટે પ્રિન્સિપાલની જગ્યાએ નીમ્યા. સંસ્કૃતકોલેજના પ્રિન્સિપાલના કામની સાથે તેઓને કેટલાએક જીલ્લાના ઈન્સ્પેક્ટરનું કામ કરવું પડતું હતું. આ વખતે તેઓની માસિક આવક ૫૦૦ રૂપીઆની હતી, તે વખતે કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર સાહેબની સાથે મતભેદ પડવાને લીધે વિદ્યાસાગર મહાશયે સંસ્કૃત

કોલેજના અધ્યક્ષની જગો નારાજ થયા વિના છોડી દીધી. ફોર્ટ વિલ્યમ કોલેજની અંદર શિક્ષકના કામથી માંડી સંસ્કૃતકોલેજના અધ્યક્ષનું કામ લેવા સુધીના સમયને તેઓની સરકારી નોકરીનો સમય ગણવો જોઈએ. અધ્યક્ષનું કામ છોડતી વખતે તેઓએ ડિરેક્ટર સાહેબને અંગ્રેજીમાં જે પત્ર લખ્યો હતો તેના થોડા ભાગનો અમારે અહીં ઉતારે કરવો જોઈએ. સ્વદેશવાસીઓની અંદર શિક્ષણ અને સુધારાનો ફેલાવો કરવો, એ જે તેમના જીવનનો મુખ્ય સંકલ્પ હતો, તે એઓની અંદર સારી રીતે જણાય છે. એ પત્રની અંદર તેઓએ પોતાના જીવનના એક પ્રધાન સંકલ્પની વાત સ્પષ્ટ રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. સ્વદેશવાસીઓની અંદર કેળવણી અને સુધારાનો ફેલાવો કરવા માટે તેઓને હમમેશા મોટી આકાંક્ષા હતી. સંસ્કૃતકોલેજના અધ્યક્ષની જગા છોડવાને લીધે જ તેઓને સાક્ષાત્ રીતે કેળવણી ખાતાનો સંબંધ છૂટી ગયો ખરો, તોપણ, અંગાળી ભાષામાં ગ્રન્થો રચીને જીવનનો યાદાનો વખત ચુગ્ગરવો, એ તેઓના મનની ઇચ્છા હતી. તેઓએ સ્વદેશીઓમાં કેળવણી અને સુધારાનો ફેલાવો કરવારૂપી જે મોડું અને પવિત્ર વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું, તેની સાધના હાંદગીની સાથે શેષ કરીશ, એ પણ એ પત્રમાં તેઓએ સ્પષ્ટ અક્ષરે લખેલું હતું.

એટલે સુધી આપણે તેઓના જીવનના સંકલ્પની વાત તેઓને મોદેથી જ સાંભળી. હવે તેઓના જીવનચરિત્રમાં નહિ વર્ણવેલા કાર્યની અંદર તે સંકલ્પની સાધના જોઈએ. વિદ્યાસાગર મહાશય ખરા સાધક હતા. તેઓ પોતાના જીવનમાં કદી પણ પોતાના ઇષ્ટમન્ત્રને ભૂલ્યા નહતા. કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ જ્યારે ફોર્ટ વીલ્યમ કોલેજમાં ભણાવતા હતા, ત્યારે એક દિવસે લોર્ડ હાર્ડિન્ગ કોલેજ જોવાને આવ્યા. વિદ્યાસાગર મહાશયની સાથે ઘણીક વાતો થઈ, અને તે વખતે પ્રસંગાનુસાર સંસ્કૃત શિક્ષણ વિષે પણ વાત નીકળી, ત્યારે વિદ્યાસાગર મહાશયે કહ્યું કે, સંસ્કૃત કોલેજની અંદર શીખેલા વિદ્યાર્થી ઉપર ગવર્નમેન્ટ જેટલો જોઈએ તેટલો ઉપકાર કરતી નથી; તેઓને આજીવિકા ચલાવવા માટે સરકાર તરફથી કશું કામકાજ મળતું નથી; આને લીધે સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ લોકોની આસ્થા ઓછી થતી જાય છે; અને તેથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે. સરકાર જો આને માટે કંઈ કરે

તો ઠીક ગણાય. ત્યાર પછી લોર્ડ હાર્ડિન્ગે બંગાળામાં ૧૦૧ સંસ્કૃત શાળાઓ સ્થાપી અને એ સઘળી શાળાઓ માટે સંસ્કૃતકોલેજની અંદર શીખેલા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક તરીકે નીમવાને માટે હુકમ કર્યો. આ મોટા કાર્યના મૂળમાં, સુંદર મહેલની ભીંતની પેઠે વિદ્યાસાગર મહાશય ધૂપાયલા હતા, અર્થાત્ આનું મૂળ કારણ તેઓ જ હતા. આ કાર્ય કરવાથી વિદ્યાસાગર મહાશયે પ્રત્યક્ષ અને ગૌણ રીતે સંસ્કૃતકેળવણી અને બંગાળી ભાષાને જે વિશેષ સહાયતા કરેલી છે, તે દરેક વિચારવંત માણસ સહેલથી સમજી શકે તેવું છે. ત્યાર પછી જ્યારે તેઓ સંસ્કૃત કોલેજના અધ્યક્ષની જગ્યાએ આવ્યા, ત્યારે સંસ્કૃતકોલેજની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો, બહુ મુશ્કેલીવાળો રત્નો જેવા હસ્તલિખિત ગ્રાંથોની સંસ્કૃત ગ્રંથો છપાવવા, સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને વાંચનમાળા રચવી, વગેરે ઘણા પ્રકારનાં કાર્યો કરીને તેઓએ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાની કેળવણીનો રસ્તો સહેલો કરી આપ્યો છે. એ સમયે કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટરનું કામ હાથમાં લઇને બંગાળાના જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિદ્યાલયો સ્થાપન કરીને દેશમાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેલી છે. એ પ્રકારે વિદ્યાલય વગેરે સ્થાપન કરીને તેઓ મુંગા બેઠા નહિ. તેઓ આગળ પાછળ જાણતા કે, દેશમાં સારી રીતે ભણાવી શકાય એવાં બંગાળી પુસ્તકોનો ઘણો અભાવ છે. શ્રેષ્ઠ વિલ્યમ કોલેજની અંદર ભણાવતી વખતે તેઓએ પરદેશીઓને માટે એક બે ગ્રંથો રચ્યા, એ બાબત અમે ઉપર કહી ગયા છીએ. આ વખતે દેશી છોકરાઓને અને જુવાનીઓને ઉપયોગી એક બે પુસ્તક તેમણે રચ્યાં. તેઓએ લોકોના મનમાં જ્ઞાનની ક્લુધા ઉત્પન્ન કરી, અને તેઓએ જ ઉપયુક્ત પુસ્તકો રચીને તે ક્લુધાની તૃપ્તિને માટે અન્ન પણ તૈયાર કરીયું. ભયથી ભરેલા સાધનક્ષેત્રમાં સાહસની જરૂર છે. વિદ્યાસાગર મહાશયના ચરિત્રમાં તે સાહસ જેટલું જોઈએ તેટલું હતું. તેઓ જેને કર્તવ્ય તરીકે જાણતા, તે કરવાને માટે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપવાને કદી પણ અચકાતા નહિ. આ પહેલાં સંસ્કૃતકોલેજના પ્રિન્સિપાલની સાથે મતભેદ પડવાને લીધે પોતે જે કર્તવ્ય ધારેલું હતું, તે પ્રમાણે પોતે કાર્ય કરી શકશે નહિ, એમ જાણીને પોતે નોકરી છોડી, એ વાત

આગળ કહેવામાં આવી છે. ત્યાર પછી ફરીવાર ડિરેક્ટર સાહેબની સાથે જ્યારે મતભેદ પડ્યો, ત્યારે પણ પોતાનું સન્માન જાળવવાને અને પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવાને પાંચસો રૂપીયાના પગારની નોકરી પણ છોડી દીધી. આ સમયની પહેલાં તેઓ એક મોટા વ્યાપારમાં જોડાયલા હતા. વ્યાપાર સારી રીતે ચાલુ કરવાને ખીજા વિષયોની અપેક્ષા હોવા છતાં પણ ધનની અપેક્ષા હતી. એ વ્યાપાર તે ખીજું કંઈ નહિ, પણ વિધવાવિવાહનો પ્રચાર હતો. શાસ્ત્રની અપેક્ષા, બ્રાહ્મણ પંડિતના અનુમોદનની અપેક્ષા અને હિન્દુસમાજની અપેક્ષા ઉપર વિધવાવિવાહનો આધાર હતો, તોપણ તેના પ્રચારને માટે ઘણા ધનનું પ્રયોજન હતું. વિદ્યાસાગર મહાશયના વડવાઓએ એકઠી કરેલી કંઈ પણ પૂંછ હતી નહિ. પોતે હમણા મોટા પગાર મેળવતા હતા તોપણ, પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવામાં, દીન અને દુઃખીઆરાંની સેવામાં તથા ખીજા પરમાર્થના કામમાં તે ખર્ચાઈ જતો, તેથી પોતે સંચય કરેલું ધન એટલું હતું નહિ કે જેના ઉપર આધાર રાખીને તેઓ ચાકરી છોડી દેવાનું સાહસ કરે. તેઓએ જ્યારે ચાકરી છોડી ત્યારે તેઓ કલકત્તાની અંદર એક લોકમાન્ય પુરુષ ગણાતા. તેઓ ઘણા આશ્રિત જનનું પાલન કરનારા હતા. અનેક રાજા, મહારાજાઓના મિત્ર હતા, અને ઘણા ઘણા મોટા સાહેબ સુબાઓના વિશ્વાસપાત્ર અને સલાહકાર હતા. દેશના અસિદ્ધ ગણાતા પુરુષો તેઓની સાથે ઝોળખાણ અને વાતચિત કરવાને માટે ઘણા આતુર રહેતા, અને તેઓની સાથે મિત્રતા રાખવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતા. કલકત્તાના સમાજમાં જેની આવી પ્રતિષ્ઠા હતી તેઓ કયા ભરોસા ઉપર આવી એક મોટી ચાકરીનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા ? એવો પ્રશ્ન લોકોના મનમાં પોતાની મેજે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરેખર જુદા સ્વરૂપમાં એક મોટા માણસે તેઓને આ પ્રશ્ન કર્યો હતો. વિદ્યાસાગરના મિત્ર બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હેલીડે સાહેબે જ તેઓને રૂપાન્તરમાં સલાહને બાને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેનો ઉત્તર વિદ્યાસાગર મહાત્માએ જે આપેલો છે તે તેમને યોગ્ય જ છે. તેઓએ કહ્યું હતું કે, જ્યારે જાણું છું કે, એક પાસેર ચોખ્ખા હોય તો દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો દિવસ નીકળે, ત્યારે વળી પૈસાને માટે પોતાનું માન શા માટે ગુમાવવું ? એવું મનનું બળ ન

હોય તો કયો માણસ તેમના જેવી હાલતમાં આ પ્રમાણે બોલી શકે ? તેઓ નિર્લોભ અને આસક્તિ વગરના પુરુષ હતા. તેઓ વિષય તથા વૈભવમાં રહીને તેના મોહમાં ડૂબ્યા ન હતા. તેઓ પોતાના સુખને માટે હાજતો વધારતા નહિ. સામાન્ય ખોરાક અને કપડામાં તેઓ સંતુષ્ટ રહેતા. તેઓની પોતાની હાજત ખરેખર એક પાસર ચોખામાં જ પૂરી થતી, અને એટલા જ માટે તેઓ ધનની તરફ તિરસ્કાર બતાવીને આવી વાત કહેવાને સમર્થ થયા હતા. તેઓ અસાધારણ પુરુષ હતા. સાધારણ માણસને જે તેમના જેટલી પદ્ધતી મળે, માન મર્ત્યો અને સારા મિત્રો મળે, તો સંકટો અપમાન તથા કપકા સહન કરીને પણ પોતાની ચાકરી બળવી શખે. તેઓ અવસ્થાના દાસ હોય છે. તેઓનો એવો ભરેસો હોય છે કે, લોકો અવસ્થાની પૂજા કરે છે અને પૈસાની ગુલામી કરે છે. તેઓના મત પ્રમાણે મનુષ્યો મનુષ્યત્વનો આદર બહુ કરે છે, એટલા માટે સુખ સંપત્તિ, માન આયુર અને દોસ્ત મિત્રો, એઓના મૂલ કારણરૂપ જે અર્થ તેને માટે વિવેકબુદ્ધિ, કર્તવ્યજ્ઞાન અને આત્મસન્માન એ સધળાંને વિસર્જન કરી શકાય છે. આમાં જ સાધારણ પુરુષો અને અસાધારણ પુરુષોનો તફાવત રહેલો છે. એટલા જ માટે અમોએ આગળ કહ્યું છે કે, વિદ્યા-સાગર મહાશય એક અસાધારણ પુરુષ હતા.

નાનાં પ્રકારનાં પુસ્તકો વગેરેના પ્રચારથી તેઓ કેળવણીના ફેલાવાનો રસ્તો ખુલ્લો કરી ગયા છે ખરા, તેમ જ સરકારી ચાકરીમાં રહીને પણ તેઓએ ઘણાં વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે ખરાં, પરંતુ તે સઘળાં સિવાય પોતાના પૈસાવડે દેશમાં ઊંચી કેળવણી ફેલાવવાને માટે જે કરી ગયા છે, તેની તુલના થઈ શકે તેમ નથી. એટલા જ માટે કહીએ છીએ કે, મિશનરી કોલેજો છોડીને, ખાનગી કોલેજો સ્થાપવાના કામમાં તેઓ જ પ્રથમ માર્ગદર્શક હતા. મેટ્રોપોલીટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન નામની કોલેજ સ્થપાયા પહેલાં, દેશમાં ઊંચી કેળવણીનો પ્રચાર મંદ ચાલતો હતો. સરકારી કોલેજમાં ખાર રૂપીયાનો પગાર આપીને ભણવાનું સામર્થ્ય સઘળાઓમાં હતું નહિ. મિશનરી કોલેજમાં પણ શીનો બોલ્લો કંઈ બહુ ઓછો ન હતો. તે સિવાય મિશનરી કોલેજમાં કેળવણી લેવા માટે છોકરાઓને મોકલવા અનેક માળખા ખુશી ન હોતાં; તેઓને ભય રહેતો કે, પાછળથી

તેઓ ખ્રિસ્તિ થઈ જાય. સાધારણ લોકો ઉંચી કેળવણીના ફેલાવાની સગવડો અભાવ વિશેષ રીતે અનુભવતા હતા, પરંતુ વિદ્યાસાગર મહાશયની પહેલાં કોઈએ પણ આવી કોલેજ સ્થાપવાને સાહસ કર્યું નહિ. હાલમાં કેળવાયલા દેશી લોકોને હાથે ચાલતી જે કોલેજો જોવામાં આવે છે, તેમાં મેટ્રોપોલીટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન પહેલું છે. પ્રથમ માર્ગદર્શકને જે અગવડો ભોગવવી પડે છે, તે સઘળી અગવડો વિદ્યાસાગર મહાશયે કાયર ન થતાં વીર પુરુષની પેઠે સહન કરી હતી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના તે સમયના અધિકારીઓ વિદ્યાસાગરે સ્થાપેલી કોલેજને યુનિવર્સિટીની સાથે સામેલ કરવાને સહજમાં સંમત થયા નહિ. એને યુનિવર્સિટીમાં સામેલ કરવા માટે તેઓને વિશેષ મહેનત કરવી પડી હતી. શરૂઆતમાં અધિકારીઓએ તે કોલેજને એફ. એ. સુધીનો ક્લાસ ઉઠાડવાને સંમતિ આપી. પછી પરીક્ષાનું પરિણામ સારું આવવાને લીધે વિદ્યાસાગર મહાશયની દયાતામાં જ એ કોલેજને પહેલી પંક્તિમાં મૂકવામાં આવી. એ કોલેજની દરેક રીતે ઉન્નતિ કરવા માટે વિદ્યાસાગર મહાશય સમગ્ર પરિશ્રમ કરી ગયા છે. સઘળા કરતાં વિશેષ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની વાત તો એ છે કે, કોલેજની એક પાઈ પણ પોતે પોતાના ઉપયોગમાં લીધી નહતી. આ પ્રકારનું નિઃસ્વાર્થપણું સાધારણ રીતે લોકોમાં જોવામાં આવતું નથી.

ઝાંગાણાનાં સાહિત્ય, શિક્ષણ અને જ્ઞાનના વિસ્તારના ઇતિહાસમાં વિદ્યાસાગર મહાશયનો દરજ્જો ઘણો ઉંચો છે. લોકોમાં કેળવણીનો વિસ્તાર કરવા માટે તેઓએ હંદગી પર્યન્તનું વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું. કેવા ઉપાયોથી અને કેટલાં વિદ્યો ઝાંગાણીને તેઓએ તે વ્રતનું પાલન કરેલું છે, તે અતિ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાસાગર મહાશય પવિત્ર કર્તિવાળા હતા. તેઓની પવિત્ર કથા તેઓના નામના ગુણોથી જ સાંભળવા લાયક છે. એ ભરોસા ઉપર અહીં આ પ્રમાણે આ કથા કહેવામાં આવી, અને આશા રાખીએ છીએ કે, ફર્મ-ક્ષેત્રમાં ભારત દેશના યુવાનો તેઓના સાધનની કથા સાંભળીને કર્તવ્યરૂપી વ્રતના કલેશને ભૂલી જશે, અને નવીન નવીન ઉદ્યમથી પોતે લીધેલા વ્રતને પૂર્ણ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરશે.

સર સૈયદ આહમદની સાધના.

ધણ્યએક લોકોની એવી ધારણા, એટલું જ નહિ પણ વિશ્વાસ છે કે, જેઓ ચાકરી કરે છે તેઓને અવસર ઘણો થોડાજ મળે છે, તેથી તેઓનાથી કાંઈ મોટું કાર્ય થવું, એ એકરીતે અસંભવિત છે. ચાકરીની ધણી અગવડો છે ખરી, પરંતુ તેટલા માટે મનુષ્ય ચાકરી લઈને આશ્ચરિકા ચલાવવા સિવાય જ્ઞાન, ધર્મ અને લોકોના હિતને માટે કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે નહિ એમ કહેવું, એ કેટલું સત્ય અને યુક્તિવાળું છે તે કહી શકના નથી. જેઓના સંકલ્પ દૃઢ નથી, આરંભેલા કાર્યમાં જેઓને આસ્થા અને પ્રીતિ નથી, તેઓના મોઢામાં આવી વાત શોભે છે. તે આ પ્રમાણે વાત કહી ખીજીને સમજાવવા ચાહે છે અને પોતાના મનને બોધ આપે છે. અમારા દેશમાં કેળવણીના લોકોની અંદર ઘણા ખરા જીવિકાને માટે સરકારની અથવા ખીજીની નોકરી કરે છે. સરકાર પ્રગતિ દુઃખ દૂર કરવાને અને ઉન્નતિ કરવાને માટે બનતો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ એ બાબતમાં સરકારની જોખમદારી કરતાં કેળવણીની જોખમદારી વધારે છે. તેઓ જો ચાકરીના અરસામાં સઘળાં હિતકર કાર્યોમાં દૂર રહેવા ચાહે તો દેશની દશા શી થાય? તેઓ આશ્ચરિકા ચલાવવાને માટે જે આવશ્યક હોય તે કરે! પરંતુ અવસર મળતાં દેશને માટે અને સ્થિતિને માટે વિચાર કરીને એની ઉન્નતિ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇચ્છા હોય અને જીવને જોખમ મહેનત કરે તો તેઓ પણ સઘળી બાબતોને સંભાળીને બનતું હિતકર કાર્ય કરી શકે છે; તેનું ઉજ્જવલ ઉદાહરણ અમે નામાંકિત સર સૈયદ આહમદના જીવનમાં જોઈએ છીએ. સર સૈયદ આહમદે ૩૭ વરસ સરકારની તાબેદારીમાં સારી પ્રસિદ્ધિ સહિત નોકરી કરીને પેન્શન લીધું હતું. સાધારણ શિસ્તેદારના પદ ઉપરથી પોતાનું કામ કરવાની હુશિયારીના ગુણથી છેવટમાં સદર આલાના પદ ઉપર ગયા. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ ફક્ત પોતાની ચાકરી ટકાવી રહ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેઓએ સંપૂર્ણ રીતે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. આને માટે તેઓને જે ઘણાક સમય આપવો પડ્યો હતો અને પરિશ્રમ પડ્યો હતો, એ કહેવું જ નકામું છે. પરંતુ આ ઉપરાંત

તેઓએ કેવી રીતે પોતાની જાતિની ઉન્નતિ કરી હતી અને હિન્દુસ્તાનની મુસલમાન કામની અને ખાસ કરી વાયવ્ય પ્રાન્તના મુસલમાનોની અંદર કેળવણી અને જ્ઞાન ફેલાવ્યાં હતાં, તે જાણવું જરૂરનું છે.

સને ૧૮૩૮ માં પોતાના સંબંધીઓની નાખુશી હોવા છતાં તેઓએ અંગ્રેજોના હાથ નીચે દિલ્લીની ફૅજવાદારી કોર્ટમાં શિરસ્તેદારની ચાકરી લીધી. ત્યાર પછી ચાર વરસે તેઓ મુન્સિફના પદ ઉપર આવ્યા. તે સમયથી તેઓએ સાહિત્યની સેવા કરવાનો આરંભ કર્યો. સને ૧૮૪૭ માં તેઓએ દિલ્લીની પ્રાચીન કાર્તિકના સંબંધમાં એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. દિલ્લીની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં અનેક ખરી હકીકતો આ પુસ્તકમાંથી મળી શકે છે. આ પુસ્તકનો ઇંગ્લંડની અંદર પ્રથમ જોષ્ટએ તેટલો આદર થયો નહિ. પાશ્વળથી ન્યારે કેન્થ લાપામાં આનો તરજુમો પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે સાધારણ લોકોની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી. અને એ ગ્રન્થ રચવાના ઉત્તેજન તરીકે તેઓને ઇંગ્લંડની રોયલ એશિયટીક સોસાયટીના એક સભાસદની પદવી મળી. સરકારી નોકરી હોવાને લીધે તેઓની વારંવાર બદલી થતી હતી. સને ૧૮૫૫ માં તેઓની વીજનોરના સદર આમીનના કામ ઉપર બદલી થઈ. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે એટલે સને ૧૮૫૭ ના મે મહિનામાં સિપાઈઓનો બળવો થયો. તે બળવો સળગી ઉઠ્યો ત્યારે તેઓ વીજનોરમાં હતા. તેઓની રાજ્યભક્તિ અને બુદ્ધિમત્તાના ગુણથી ત્યાંના અંગ્રેજ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં જીવનનું રક્ષણ થયું. તેઓ ન હતે તો બળવાખોરોને હાથે અંગ્રેજોની કેવી દુર્દશા થતે, તેનો વિચાર કરતાં પણ શરીર કંપી ઉઠે છે. સૈયદ આહમદે જે અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા, સાહસિકતા અને રાજ્યભક્તિ બતાવેલી છે તેનું ટુકમાં અહીં વર્ણન કરવું અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ. મે માસની અધવચમાં વિજનોરની અંદર બળવાના સમાચાર ફેલાયા. આ ખરાબ સમાચાર મળતાં જ ત્યાંના અંગ્રેજો પોતાની સંભાળ કરવાની ચિન્તા કરવા લાગ્યા. વિજનોરની અંદર અંગ્રેજોની સાધારણ જીલ્લા પોલીસ સિવાય બીજું કશું સૈન્ય જેવું હતું નહિ. કલેક્ટર સાહેબે સૈયદની સહાયતાને માટે એકસો પઠાણોનું સૈન્ય એકઠું કર્યું અને વિચાર્યું કે, તેઓ ખરાબ વખતે તેમનું રક્ષણ કરશે. બળવાના સમાચાર પોહોં-

આ પછી થોડા દિવસની અંદર વિજનોર અને તેની આજુબાજુનાં ગામે બળવાખોરોએ ઘેરી લીધાં. સરકારી ખજાનો બળવાખોરોના હાથમાં જવાનો ભેદને સૈયદ આહમ્મદે કલેક્ટર સાહેબની અનુમતિથી સઘળા રૂપિયા કુવાની અંદર નંખાવી દીધા. આ બનાવ પછી કેટલેક દિવસે એક બળવાખોરોની ટોળી ભાં આવી લાગી. સઘળાઓ શું થશે, શું થશે, એમ વિચારવા લાગ્યા. એ ટોળીના બે મુખીઓને કલેક્ટર સાહેબ અને સૈયદ આહમ્મદે સારી રીતે સમજાવવાને લીધે તેઓ વિજનોરની અંદર કંઈ પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર દિલ્હીને રસ્તે ચાલ્યા ગયા. પરંતુ વિજનોરના રહેવાસીઓનો તેથી ભય ગયો નહીં. વળી કેટલાક દિવસ પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે, નવાબ મહમદખાન કેટલુંક કેવળવાયલું સૈન્ય લઈને વિજનોર ઉપર હલ્લો કરવાને આવે છે. એ જ વખતે કલેક્ટર સાહેબે એકઠા કરેલા પકાણુ સૈન્યના વિશ્વાસઘાતપણાની વાત પણ જાહેરમાં આવી.

અંગ્રેજોની જે કંઈ સામાન્ય આશા અને ભરોસો હતાં તે પણ ગયાં અનુક્રમે ભયંકર ભવિષ્યને બદલે ભયંકર વર્તમાન જણાવા લાગ્યો. નવાબ મહમદખાન સૈન્ય સહિત વિજનોરમાં આવી પહોંચ્યો. જે વાડાની અંદર શહેરના સઘળા અંગ્રેજ પુરુષો, સ્ત્રિયો અને બાળકો એકઠાં થઈને રહેતાં હતાં તે વાડો નવાબના સૈન્યથી ઘેરાઈ ગયો. વિપત્તિ વધવા લાગી. ક્યારે શું થશે એ ચિન્તામાં સઘળા આકુળ હતા. એ વખતે એક ધૂપે માર્ગે સૈયદ એહમદ અંગ્રેજોને મળ્યા. ત્યાંથી નાશી જવું એ જ માત્ર ઉપાય અને કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું; પરંતુ કયે ઉપાયે તે બની શકે તે જ સઘળા વિચારવા લાગ્યા. જ્યારે ખીજા સઘળા વિચાર કરતાં કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ, ત્યારે પ્રાણુની માયા છોડીને દૂતને વેગે હથિઆર વગર સૈયદ આહમદે નવાબની સાથે મળવાનું જણાવ્યું. સૈયદ નવાબની સાથે મળે એ વાત સઘળાને સંમત થઈ; પરંતુ હથિઆર છોડીને શત્રુઓની છાવણીમાં જવાની કોઈએ તેમને સલાહ આપી નહિ અને તે બાબતની મના કરી. પણ સૈયદે તેઓની વાત યોગ્ય ધારી નહિ. હથિઆર છોડી તેઓ નવાબની છાવણી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં દરેક પગલે પેહલેગીરો તેઓનો રસ્તો અટકાવવા લાગ્યા. બે પેહલેગીરોના

હાથમાંથી છૂટકારો મેળવીને છેવટે આગળ વધી શક્યા નહિ ત્યારે તેઓએ ત્યાંથી નવાખ સાંભળે એવી રીતે બૂમ પાડીને બોલ્યા. “હું એક કારકુન છું અને હથિઆર છોડીને નવાખની સાથે મળવાને વિનંતિ કરું છું.” આ સાંભળીને નવાખે અનુમતિ આપી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા સૈયદ સાહેબે નવાખને રીવાજ મુજબ સલામ કરીને પોતાના આવવાનો ઉદ્દેશ એકાન્તમાં કહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. નવાખ પોતાના સોળતીઓનું મન રાજી રાખવાને અને તેઓનું માન રાખવાને બોલ્યા કે, તેઓ સઘળા તો ભાઇ જેવા છે અને તેઓથી કંઈ છાનું રાખવા જેવું નથી. સૈયદ સાહેબને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સઘળું તેમની સમક્ષ કહેવું. ત્યાર પછી તેઓને સમગ્રવીને કહેવાથી નવાખે ઉડી આવીને એકાન્તમાં સઘળી હકીકત સાંભળી. સૈયદ આહમદે અનેક રીતે નવાખને સમગ્રવીને છેવટમાં બે દરખાસ્ત મૂકી. એક તો એ કે, નવાખ, તેઓ અને બીજા કેટલાક મળીને અંગ્રેજોને મારી નાંખવા; બીજી, અંગ્રેજોને નાશી જવામાં મદદ કરવી. બીજીની અંદર સંમતિ આપે તો તેઓ નવાખને લખત કરી દઈને તે વિભાગના સરદાર નીમવાને કબૂલ કરે અને ખગ્ગનાની સાથે બીજા સઘળા માલ તેઓના હાથમાં સોંપે. આની સાથે સૈયદ સાહેબે ઇસારામાં એમ પણ જણાવ્યું કે, અંગ્રેજોને મારી નાંખવા એ કંઈ જોખમ વગરનું નથી. કાણુ જાણુ ભેં તેઓની ફત્તેહ થાય તો અંગ્રેજોની હત્યાનું ફળ વિપમય થઈ પડે. નવાખે બુદ્ધિમાનની પેઠે બીજી દરખાસ્ત કબૂલ રાખી અને ગાડી, ઘોડા વગેરેથી અંગ્રેજોને નાશી જવામાં મદદ કરી. કલેક્ટર સાહેબે સૈયદ સાહેબ મારફત ફારસીની અંદર એક ફરમાન નવાખને લખાવીને આપ્યું. નવાખ મહમદખાન ત્યારે તેટલામાં જ સંતોષ પામ્યા અને સૈયદ સાહેબને તે વિભાગના સૂબા નીમવાની ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ સૈયદ સાહેબની સરેતો નવાખે કબૂલ નહિ કરવાથી તેમ બન્યું નહિ. અંગ્રેજોએ તો વિજેનોરમાંથી બીજા જઈને પ્રાણ બચાવ્યા. સૈયદ આહમદ પરમેશ્વર અને ભાગ્યના ઉપર ભરોસો રાખીને તે શત્રુઓના શહેરમાં રહ્યા. તેઓએ આ પહેલાં જ સઘળી હકીકત તે વિભાગના કુમીશનર સાહેબને જણાવી હતી. કુમીશનર સાહેબે બ્યાંસુધી સ્વતંત્ર અને સ્થાયી બંદોબસ્ત ન થાય

ત્યાંસુધી સૈયદ આદમદને તે જીવાનો કારભાર ચલાવવાને કહ્યું. આ બનાવને એક માસ થયો ન થયો એટલામાં ફરીથી વિજ્ઞાનમાં તોફાન શરૂ થયું. એક હિન્દુ લશ્કરી ટોળીએ એક મુસલમાનોના ગામનો નાશ કર્યો, તેથી મુસલમાનોએ બળવો ઉઠાવ્યો અને સૈયદ આદમદને જ તેનું મૂળ કારણ માનીને તેઓનાં પ્રાણ લેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ કાઠ પણ રીતે એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં અને એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં રખડતા થાકે પાકે શરીરે દોઢ મહિને પોતાની જન્મભૂમિ દિલ્હીમાં આવી પહોંચ્યા. આ પહેલાં જ દિલ્હી લુંટાઈ ગયેલું હતું, પણ તે વખતે તો આફઘાનમાંથી તુરત મુક્ત થયું હતું, બળવાખોરો વિખેરાઈને ચાલ્યા ગયા હતા. તેઓના જીવનમાં ચિહ્નો ત્યારે પણ સઘળે જોવામાં આવતાં હતાં. મહેલોથી શોભાયેલું તે સુંદર નગર જાણે રમશાન જેવું થઈ પડેલું હતું. સૈયદ આદમદે આવીને જન્મ-ભૂમિની આ દશા જોઈ, પરન્તુ માને દીડી નહિ. તેઓ અંગ્રેજના પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસુ મિત્ર તથા નોકર છે એમ જાણીને બળવાખોરો તેઓનું ધર ભૂરી ગયા હતા. તેઓની સ્તેહવાળી વૃદ્ધ માતા ધણીક મુસીબતે ઘોડાવાળાના ધરમાં ઘાસના ગંજની અંદર ધૂપાએલી છે, એ વાત તેઓના સાંભળવામાં આવી. ધણીક શોધ જોળ પછી પુત્ર માતાની સમીપમાં આવી પહોંચ્યો. માતા પુત્રનું મળવું થયું.

બળવાની આફત એ પ્રમાણે વીતી ગઈ. ધીરે ધીરે દેશમાં શાન્તિ ફેલાવા લાગી. સૈયદ આદમદની વિજ્ઞાનમાંથી ગાજપુરમાં બદલી થઈ. આ બદલી સારે મુદ્દતે થઈ હતી. આ પહેલાં સૈયદ સાહેબની સારી સેવાની વાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ધીરે ધીરે તેઓના હૃદયમાં પોતાના દેશમાં અને પોતાની જાતિમાં કેળવણી અને જ્ઞાનના ફેલાવાની અભિલાષા પ્રબળ થવા લાગી. ગાજપુરમાં આવીને તેઓએ એક વિજ્ઞાનસભા સ્થાપી. એ વખતે તેઓનું જીવનચરિત્ર લખનાર કર્નલ આદમની સાથે તેમની યોગબાણ થઈ. કર્નલ સાહેબ સૈયદ આદમદને મિત્ર તરીકે યોગબાવવાને અચકાતા-તેઓને સહોદર બરોબર ગણતા. એટલા માટે જ કહું છું કે, તેઓની ગાજપુરમાં બદલી સારે મુદ્દતે થઈ હતી. સૈયદ આદમદ પોતે અંગ્રેજી ભાષા બોલતા નહતા;

પરન્તુ અંગ્રેજ કેળવણીનાં સારાં ફળો તરફ તેઓને મજબૂત વિશ્વાસ અને મોટી આસ્થા હતી. અંગ્રેજ ભાષા ઘણાંક રત્નોની ખાણ છે. અંગ્રેજીમાં લખા-
યેલા ગ્રન્થોનું દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર કરવામાં આવે અને તેઓનો સાધારણ
લોકોમાં ફેલાવો કરવામાં આવે તો દેશનું સમગ્ર કલ્યાણ થાય, એવો તેઓનો
મજબૂત ભરોસો હતો. ખરેખર ભાષાન્તરો કરાવીને અંગ્રેજ કેળવણીનો અટ-
કાવ કરવો, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો નહિ; અને તે કહેવાની જરૂર પણ
નથી. તેઓ ગાંધીપુરમાં હતા તે વખતે તેઓની સલાહ અને સૂચનાથી ઘણા-
એક અંગ્રેજ ગ્રન્થોનું ઉર્દુમાં ભાષાન્તર થયું. સભાનું સ્થાન ત્યાર પછી ગાંધી-
પુરમાંથી અલીગઢમાં બદલાયું. આ સભાથી ઉર્દુ ભાષાને સારી રીતે પુષ્ટિ
મળેલી છે. ભૂગોળ, ઇતિહાસ, અર્થનીતિ, ગણિત, સાયન્સ, ખેતી અને
શિક્ષણ સંબંધી ઘણાંક ગ્રન્થોનો ઉર્દુમાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો. આ માટે
ઉર્દુ ભાષા સૈયદ આહમદની ઘણી જ આભારી છે.

રાજભક્ત સૈયદ આહમદ અંગ્રેજોના પરમ હિતૈષી હતા; તેનું પ્રમાણ
અમને પહેલેથી જ મળેલું છે. રાજના તોફાન થઇને રાજ અને પ્રજાના કલ્યાણને
માટે રાજનીતિની આલોચના કરવામાં તેઓ કદીપણ પછાત પડતા નહિ. તેઓ
સારું સાહસ કરનારા અને સત્યવાદી હતા. અંગ્રેજોના ચરિત્રની મહત્તામાં
તેઓનો મજબૂત વિશ્વાસ હતો. ખરો અંગ્રેજ ન્યાય અને સત્યની મર્યાદા
નળવી રાખે છે એ જ તેઓનો નિશ્ચય વિશ્વાસ હતો. ખરી વાત એ છે કે,
સૈયદ આહમદ એક વિશ્વાસુ માણસ હતા. તેઓએ વિશ્વાસના બળથી સઘળે
જય મેળવ્યો હતો. તેઓએ સાધારણ લોકોમાં જે સઘળાં છટાદાર ભાષણો
આપેલાં છે તેમાં અને તેઓનાં બીજાં કાર્યોમાં તેઓના જ્વલન્ત વિશ્વાસનું
પ્રમાણ જોઇને અમે સ્તબ્ધ થઇ જઇએ છીએ. તેઓ પોતાના દેશની ઉન્ન-
તિને માટે હમ્મેશા ચિન્તા કર્યાં કરતા. રાજ અને પ્રજાની વચ્ચે સારો બનાવ
કાયમ રહે એવી તેઓની પૂર્ણ ઇચ્છા હતી. અને તે માટે પોતે અને બીજા-
ઓની મારફત પ્રયાસ કરી ગયા છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જેથી ગવર્નરની
કાઉન્સિલમાં સ્થાન મેળવે-કાયદો બાંધતી વખતે તેઓની યુક્તિ સાંભળવામાં

આવે, આ દેશના સુખ દુઃખની વાત વિલાયતમાં પાલામેન્ટની અંદર ચર્ચાય એટલા માટે ત્યારે પ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના થઈ—એ સઘળાને માટે તેઓ ધણા કાળ પહેલાંથી જ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તે આજ ધણા દિવસની વાત છે. ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં સૈયદ આહમદે જે બાપણો આપેલાં હતાં તે ઉપરથી અમે જાણી શકીએ છીએ કે, તેઓ કેવી રીતે અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્ય અને પ્રજાનું રાજનીતિ સંબંધી કલ્યાણ ઇચ્છતા હતા.

જે કાર્યો કરવાથી અને જેવી સુખ સંપત્તિ અને માનઆયુર મેળવવાથી લોકો પોતાને સારા ભાગ્યવાળા અને ગૌરવવાળા માને તે સઘળું સૈયદ આહમદે કર્યું, પરન્તુ તેથી તેઓ સંતોષ પામ્યા નહિ. જે ઉમ્મરે અમારા દેશના લોકો કર્મક્ષેત્રમાંથી મુક્ત થાય છે, તે ઉમ્મરે સૈયદ આહમદ અમણા ઉત્સાહની સાથે પોતે ધારેલા કામની સાધનાને માટે પ્રવૃત્ત થયા. જે સમયની વાત કહીએ છીએ તે વખતે તેમની ઉમ્મર આવન વર્ષની હતી. સને ૧૮૬૯ ના એપ્રિલ મહિનામાં સૈયદ આહમદ પોતાના બે છોકરાને સાથે લઈને વિલાયત જવા સારુ નીકળ્યા. કેમ્બ્રિજમાં બંને છોકરાઓની સારી કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કરેલા અને તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કોલેજની કાર્યપદ્ધતિ જોઈને વાચ્યપ્રાન્તમાં મુસલમાનોને માટે તેવી કોલેજ સ્થાપવી, એ તે મુસાફરીનો ઉદ્દેશ હતો. ઇંગ્લંડમાં તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ધણાક સાહેબોને મળ્યા અને ત્યાં તેઓને સારો આદર સત્કાર મળ્યો. અહીં તેઓએ પોતે લખેલા મહમદ પેગંબરના જીવનચરિત્રનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કાંધો, અને તે તેઓએ ટર્કીના સુલતાનને અને ઇજિપ્તના ખેડીવને મોકલ્યો. એ જહાને તેઓએ સુલતાનને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેઓએ જણાવ્યું કે, હાલના સમયના જ્ઞાનના વિસ્તાર અને સત્યતાના પ્રસારની સાથે મુસલમાન ધર્મનીતિનું સંપૂર્ણ મળતાપણું છે, અને તે સત્ય જ આ ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે. આ પત્ર અને તેઓએ લખેલા બીજા પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ કેવા ઉદાર મનવાળા પુરુષ હતા. તેઓ ખરા ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાન હતા. પરન્તુ ધર્મ-બેલાપણું તેઓમાં હતું નહિ. તેઓએ પોતાના સહધર્મી ભાઈઓને (મુસલમાનોને) વહેમી સંસ્કારો છોડીને ખરા ઇસ્લામ ધર્મની સેવા કરવાને માટે વારંવાર કહેલું છે.

સને ૧૮૭૦માં છેવટે સૈયદ સાહેબ વિલાયતમાંથી દેશ તરફ પાછા આવીને કાશીમાં પોતાના કામપર હાજર થયા. ત્યાર પછી થોડા દિવસે તેઓ “મુસલમાન સમાજ સુધારો” નામે એક પત્ર કાઢવા લાગ્યા. મુસલમાન સંસારના ખરાબ સંસ્કારો દૂર કરવા માટે અને મુસલમાનો સ્વધર્મપરાયણ રહીને હાલના જમાનાના શિષ્ટ, સાચા અને સાહિત્યની આલોચનાવડે સારી રીતે પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે, તે માટે તેઓ ધીરે ધીરે લખવા લાગ્યા. આ પત્રથી મુસલમાન કામને લાભ થયેલો છે. પરંતુ શરૂઆતમાં આને માટે તેઓને ધણીક નિન્દા સહન કરવી પડી હતી. મુસલમાન કામ સેંકડો મોઢે મોઢા પોકાર સહિત સૈયદસાહેબની જુરાઇ બોલવા લાગી. પરદેશમાં મક્કામાં મુદ્દલાં અને માલવીઓ તેઓને વિધર્મી, નાસ્તિક વગેરે વિશેષણોથી અલંકૃત કરવા લાગ્યા. તેઓ ઇશ્વરની પાસે તેમનું મોત માગવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ ધણીક ઇશ્વરના ક્રોધની દરકાર નહિ કરીને મારી નાંખવાની ખીક બતાવનારા નનામા પત્રો તેઓને લખવા લાગ્યા. સૈયદ આહમદ આ સઘળું ઉપેક્ષાની નજરે જોવા લાગ્યા. તેઓ અવિચલ ચિત્તે જેને પોતે સારા તરીકે સમજેલા હતા તેની સાધના વિરામ લીધા વગર કરવા લાગ્યા. પોતાના દેશનું કલ્યાણ તથા પોતાની સ્વગતિ અને સધર્મી મુસલમાનોના કલ્યાણની ઇચ્છા એવી સાધના કરવામાં તેઓ ક્ષણવાર પણ વિરામ પામ્યા નહતા.

વિલાયતમાંથી પોતાના દેશમાં પાછા આવીને તેઓ અવસર મળતાં જ તેઓએ ઉભી કરવા ધારેલી “અલીગઢ એંગ્લો ઓરીએન્ટલ કોલેજ” સ્થાપવા માટે જુદે જુદે ઠેકાણેથી પૈસા ઉઘરાવવા માંડ્યા. સને ૧૮૭૬માં સાડ-ત્રીશ વરસ સુધી પ્રસિદ્ધતા અને આયરુની સાથે ચાકરી કરીને પેન્શન લીધું. આજથી તેઓને વધારે વખત મળવા માંજો. હવે પછી તેઓ સઘળો સમય તન, મનથી કોલેજ સ્થાપવાને આપવા લાગ્યા. સને ૧૮૭૫માં સરકારી કામને માટે તેઓ અલીગઢમાં આવ્યા ત્યારે અલીગઢ ઓરીએન્ટલ કોલેજમાં શિક્ષણનો આરંભ થયો. એ સમયે તેઓએ કેટલાક કેળવણીના મુસલમાનોની એક સભા સ્થાપી. કયા ઉપાયોથી મુસલમાનોની અંદર જ્ઞાન અને કેળવણીનો ફેલાવો ઉત્તમ રીતે કરી શકાય, તે નિશ્ચય કરવાને માટે આ સભાનો જન્મ હતો.

કયા કારણોથી મુસલમાનો સરકારી સ્કુલ અને કોલેજમાં નોંધણી તેટલા આગ્રહથી પોતપોતાના સંતાનોને કેળવણી માટે મોકલતા નથી, અને શા કારણથી તઓ પોતપોતાના સંતાનોને પશ્ચિમની કારીગીરિ અને વિદ્યાની ચર્ચા કરવા દેતા નથી, તે નક્કી કરવાને માટે સભાએ પ્રથમ પ્રયાસ કરીયો. આ વિષય વિષે સારો નિબંધ લખવાને માટે તેઓએ ત્રણ ધનામ પ્રગટ કર્યાં. એ સઘળા નિબંધો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી બીજી બાબતોનો વિચાર કરીને અલીગઢ ઍંગ્લો કોલેજની કેળવણીના વિષયો અને પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં આવ્યાં. પ્રથમ થોડા વિદ્યાર્થીઓ લખને આ કોલેજનો સ્કુલ વિભાગ શરૂ કર્યો. સારપછી સને ૧૮૭૭માં લોર્ડ લિટને અલીગઢમાં આવીને સૈયદ આહમદના કાર્તિમંદિરરૂપ ઍંગ્લો ઍરિઅન્ટલ કોલેજના મકાનનો પાયો નાંખ્યો. મુસલમાન કામમાં અંગ્રેજ કેળવણીના સંબંધમાં ઘણા પ્રકારના ખરાબ સંસ્કારો હોવાને લીધે શરૂઆતમાં તેઓએ સૈયદ આહમદને કોલેજ સ્થાપવામાં સહાયતા કરી નહિ. એટલું જ નહિ પણ તેઓએ અડચણો આણવા માંડી. બંગાળમાં જ્યારે અંગ્રેજ શિક્ષણ સારી રીતે ચાલતું હતું અને યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ હતી અને તેમાંથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થઈને ડીગ્રીઓથી વિભૂષિત થતા હતા, ત્યારે સને ૧૮૫૮ થી ૭૮ સુધીના સમયમાં વાયવ્યપ્રાન્તમાં સૈયદ આહમદ કેળવણી અને જ્ઞાનના પ્રસારને માટે ઘણો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. હિંસા કરનારા પ્રાણીઓથી ભરપૂર અને કાંટાવાળાં વૃક્ષોથી વિંટાયેલી વનભૂમિને સાફ કરીને તેમાં મનોહર મહેલ ઉભો કરવામાં જમીનના માલેકને જેટલો પરિશ્રમ તથા હાડમારી સહન કરવી પડે છે, તેટલી જ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા સૈયદ આહમદને પોતાની કામના હિંસા અને દ્વેષથી ભરપૂર તથા બ્રાન્તસંસ્કારવાળી મનોભૂમિમાં જ્ઞાનનો મહેલ ઉભો કરવાને માટે તેથી પણ વધારે દુઃખ સહન કરવું પડ્યું. જ્યારે વાયવ્યપ્રાન્તમાં પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવીને સૈયદ આહમદ જ્ઞાન અને કેળવણીના વિસ્તારને માટે પ્રથમ પ્રયાસની શરૂઆત કરતા હતા, ત્યારે તે પ્રદેશની અવસ્થા બહુ જ શોચનીય હતી. અંગ્રેજ શિક્ષા તરફ લોકોનો સખત અણુગમો હતો. સરકારે સ્થાપેલી સ્કુલોમાં દેશી ભાષાની કેળવણી

લેવામાં પણ લોકોને અડચણ હતી. નિશાળો તપાસવાને માટે કોઈ સરકારી નોકર ગામમાં આવે તો લોકો ખ્રીસ્તીધર્મપ્રસારક આવેલ છે, એમ કહીને દૂર નાસતા. જે હિન્દુ કુટુંબોમાંથી આ સ્કુલોમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા તેઓને અનેક સમયે પાડોશીઓની નિન્દા, એટલું જ નહિ પણ અનેક સમયે જીલમ સુધ્ધાં સહન કરવો પડતો હતો. સાધારણ સ્કુલ મહેસાણોમાં મોકલીને છોકરાં-ઓને કેળવણી આપવી, એ મુસલમાનોમાં રીવાજ વિરુદ્ધ ગણાતું. શ્રીમન્ત અને અમીર ઉમરાવો પોતાનાં છોકરાંઓને ઘરમાં જ મૌલવીની પાસે કેળવણી અપાવતા. મધ્યમ સ્થિતિના ગ્રહસ્થો ધણું કરીને સન્તાનોને કેળવણી આપવી, એ આવશ્યક સમજતા નહિ. આળસુ થઈને નાચ તમાસામાં દિવસ ગાળવા, એ નિન્દાની વાત ગણાતી નહિ. સાધારણ રીતે મુસલમાનો કલમને બદલે તરવારે પસંદ કરતા. સારે પણ બાદશાહના જાતલાઈ તરીકેનું વૃથા અભિમાન તેઓમાં હતું. કોઈ હુશીઆર મૌલવીની પાસે પાશ્ચાત્ય કેળવણીની વાત કરવામાં આવે તો તેઓ જલદી તિરસ્કારની સાથે નાક મરડી, છાતી સુધી લંબાતી ડાઠીમાં હાથ ધાલીને કહેતા કે, સરકારી સ્કુલમાં ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, નિમાજ પઢવા દેવામાં આવતી નથી, મુસલમાન ધર્મ તરફ સન્માન રાખીને કેળવણી આપવામાં આવતી નથી, અને બાળકો ખ્રીસ્તી થઈ જવાનો સંભવ ધણો છે, એવા પ્રકારની અનેક વાતો એકીસાથે કહેતા. મુસ્લિમો અને મૌલવીઓ જીના રીત રીવાજોના આગ્રહી હતા, પરંતુ તેઓનો મત એ જ સાધારણ લોકોનો મત હતો. તેઓની યુક્તિ અને મત જે જીલ ભરેલા હતા અને પ્રાશ્નાત્ય કેળવણી જે ધર્માનુકુળ હતી, એ વાત સમજાવવાને માટે સૈયદ આહમદને જેટલી મુશ્કેલીઓ પડી હતી તે પહેલાં જ કહી ગયા છીએ. એ સઘળાં કષ્ટ, મુશીબતો અને નિન્દાઓ સહન કરી, પોતાની જાતિના કલ્યાણની ઇચ્છા હૃદયમાં ધરીને તેઓ તેની સાધના આટલા દિવસ સુધી કરતા આવ્યા. હિન્દુ-સ્તાનના વાઇસરાયને હાથે ઍંગ્લો ઍરિયન્ટલ કોલેજનો પાયો નંખાવીને પોતાની જાતિના કલ્યાણની ઇચ્છાને જાણે એક પત્થરથી બાંધેલા એક મજબૂત કિલ્લાની અંદર રાખીને, તેઓએ પોતાની ચિન્તાનો ભાર કંઈક ઓછો કર્યો તેઓએ સ્થાપેલી કોલેજ હવે રાજ્યની મહેરબાની મેળવવા પામી. રાજ્યના

અધિકારી વર્ગની કૃપાદૃષ્ટિ એની ઉપર પડી. ત્યારપછી કોલેજના મકાન માટે સૈયદ સાહેબ પૈસા એકઠા કરવા માટે બહાર પડ્યા. એ માટે તેઓ ભરતખંડના જુદા જુદા સ્થાનોમાં ફર્યા-એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ગયા. અનેક હિન્દુરાજ્યોએ, મુસલમાન નવાબોએ આ કામમાં બનતી મદદ કરેલી છે. સુખી લોકોની આલંકારિક ભાષામાં બોલીએ તો તેઓએ બીજાની જોખી કાંધે લઇ, મોઢાનું અન્ન ત્યાગ કરીને કોલેજને માટે પૈસા એકઠા કર્યો હતો. સરલ ભાષામાં કહીએ તો ખરેખર તેઓએ સ્વદેશી અને વિદેશી ધણીની પાસે પૈસાની સહાયતા માગેલી છે. તેઓ જ્યારે હૈદરાબાદમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેઓના સન્માનને માટે એક મોટી મિજબાનીની તજવીજ કીધી હતી. સૈયદ આદમ આ વાત સાંભળીને બોલ્યા કે, મિજબાનીથી જેટલું મારું સન્માન અને પ્રસન્નતા થશે તેનાથી પણ વધારે સન્માન અને પ્રસન્નતા મિજબાનીને માટે જે પૈસા એકઠા કરેલા છે તે જ રોકડા કોલેજના ફંડમાં આપવાથી થશે. ભાવિક પુરુષોની ભાષામાં આનું નામ જ મોઢાનું અન્ન ત્યાગ કરવું છે. આ પ્રમાણે અને બીજા લોકોએ આપેલા પૈસાથી તેઓએ તે મુસાફરીમાં એકલા હૈદરાબાદમાંથી જ ત્રીસ હજાર રૂપિયા એકઠા કીધા. વૃદ્ધ ઉમ્મરમાં કંટાળ્યા વગર પરિશ્રમ કરીને તેઓએ કોલેજનું મકાન બાંધવાને માટે હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે સઘળા ધર્મના લોકો પાસેથી ધણા પૈસા એકઠા કીધા. તેઓ જીવતાં જ કોલેજનું મકાન બંધાયું. મુખ્ય રીતે મુસલમાનોને કેળવણી આપવાને માટે કોલેજ સ્થાપવામાં આવેલી હોવા છતાં પણ સઘળી કામના તથા સઘળા ધર્મના લોકોને માટે તે કોલેજ ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે. મુસલમાનોની કેળવણીને માટે એંગ્લો ઓરીએન્ટલ કોલેજ આદર્શરૂપ છે. નવીન અને પ્રાચીનનું એવું અર્પણ સંમેલન ક્યાંક જ દેખાય છે. મુલ્કાં અને મૌલવીઓને વાંઝીત અરબી ધર્મશાસ્ત્ર અને ન્યાયના શિક્ષણની સાથે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય, ગણિત અને સાયન્સના સુંદર શિક્ષણની વ્યવસ્થા આ કોલેજમાં છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ શિક્ષણ વાસ્તે નિમાજની વ્યવસ્થા પણ રાખવામાં આવી છે. જે બોર્ડિંગની પ્રથા હમણા બંગાળમાં ચાલુ હોવાને માટે અમે પોતાને સૌભાગ્યવાન માનીએ છીએ, તેની

આવશ્યકતા સર સૈયદ આહમદે ધણા સમય પહેલાં જ અનુભવ કરીને ઐંગ્લો ઓરી-યન્ટલ કેલેજની સાથે તેની સ્થાપના કરી હતી. સર સૈયદનાં કાર્યોમાં તેઓની દૂર-દૃષ્ટિ જોઇને આપણે ચમકી જઇએ છીએ. આ બનાવ પછી ધણે દિવસે કાશીની એંદર આ નમુનાની એક કેલેજ હિન્દુઓના ભલા માટે સ્થાપવામાં આવી છે.

મહાબુદ્દિમાન લોર્ડ રીપનના અમલની વખતે હિન્દુસ્તાનમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિની ઉન્નતિ માટે એક એજ્યુકેશન-કમીશન નિમવામાં આવ્યું. સ્વનામ-પ્રસિદ્ધ અને હિન્દનું હિત ઇચ્છનાર ડોક્ટર હન્ટર આ કમીશનના પ્રમુખ હતા. સરકારે ધણાક લોકમાન્ય શિક્ષણતત્ત્વને જાણનારા પુરુષોને આ કમીશનના સભાસદ નીમ્યા હતા. ઐંગ્લાના ગૌરવરૂપ માનનીય શ્રીયુત આનંદમોહન વસુ અને સર સૈયદ આહમદના ભાગ્યશાળી પુત્ર નામદાર જડજ મામુદ પણ આના સભાસદ હતા. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની અને ખાસ કરીને મુસલમાન કોમની કેળવણીની બાબતમાં સર સૈયદ આહમદે સારો વિચાર કર્યો હતો. તેઓના વિચાર અને અનુભવનું ફળ કમીશનની સમક્ષ કહેવાને માટે તેઓને કમીશન તરફથી નિમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યું. જદ્દ ઉમ્મરમાં પણ તેઓ કેળવણી સંબંધી ધણાક મુદ્દા એકઠા કરીને કમીશન પાસે દર્શાવવા આવ્યા. તે જદ્દ સૈયદ સાહેબ રૂપેરી રંગની દાદીથી સુસોભિત અને ગંભીર ચહેરે પોતાના આખા જીવનના, કેળવણીના સુધારા સંબંધી વિચારો કમીશનની સન્મુખ રજૂ કરવા લાગ્યા. એ કમીશનમાં તેઓના પુત્રરત્ન નામદાર જડજ મામુદ સભાસદ તરીકે સભાની શોભા અને સૈયદ સાહેબના આનંદ તથા ગૌરવમાં જદ્દિ કરતા હતા. પિતા પુત્રનું આવું અપૂર્વ મળવું ખરેખર બહુ મનોહર લાગતું હતું. હમણાં પણ કલ્પનાશક્તિની મદદથી તે દેખાવ મનમાં લાવતાં આનંદ ઉપજા થાય છે, અને પ્રાચીન કવિના વચનમાં કહેવાની ઇચ્છા થાય છે, “ સર્વત્ર જયમન્વિચ્છેપુત્રાદિ-ચ્છેત્પરાજયમ્” સર્વત્ર પોતાના ઉત્કર્ષની ઇચ્છા કરવી, પરન્તુ પુત્રથી પોતાના અપકર્ષની ઇચ્છા કરવી. આ પવિત્ર સંગમ ઉપર અમે સર સૈયદ આહમદના સાધનનો પ્રસંગ પૂર્ણ કરીએ છીએ. આશા રાખીએ છીએ કે, કર્મક્ષેત્રમાં ભારત વર્ષના યુવાનો સર સૈયદ આહમદના ગૌરવ અને ભાગ્યના અભિલાષી થઇને તેઓના ઉજ્જવલ આદર્શથી ઉત્સાહવાળા થશે.

તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિની સાધના.

હિન્દુ સંસારની અંધાધુધીના સમયમાં સ્વધર્મેની રક્ષા કરી, આસ્થા અને શ્રદ્ધાની સાથે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મકાંડ કરી, પ્રાચીન કાળના ઋષિઓની પેઠે સરલ, નિરહંકાર અને આલસ્ય વગરના થઇ, કેવળ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરીને પણ હાલના સમયમાં માન, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ મેળવી શકાય છે, એ સારી રીતે સમજવાને અને સમજાવવાને માટે અમે પંડિત કુલતિલક તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિના જીવનની સાધનાની વાત કરીએ છીએ.

તારાનાથ આત્માવસ્થાથી જ અધ્યયનમાં તત્પર હતા. બાળક તારાનાથે આઠ વરસની ઉંમરમાં પાઠશાળામાં જે કંઈ શીખવાનું હતું તે સઘળું શીખી લીધું. ગામડાના મહેતાજી તારાનાથને જ્યારે વધારે નવું શીખવી શક્યા નહિ ત્યારે તારાનાથે પિતાની પાસે મુગ્ધબોધ વ્યાકરણ ભણવાનો આરંભ કર્યો અને નવ દસ વર્ષની ઉંમરમાં પિતાની પાસેથી મન દધને વ્યાકરણ, કોશ અને કાવ્યનું અધ્યયન કરીને એ સઘળા શાસ્ત્રમાં તેઓએ સારું જ્ઞાન મેળવ્યું. પાછલા કાળમાં તારાનાથે એક અદ્વિતીય વૈયાકરણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. તે વ્યાકરણનો પાઠ આપવાનું કામ તેઓએ પોતાને ઘેર જ શરૂ કર્યું. તેઓએ ગામમાં જે પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ભણેલા હતા, તેટલામાં જ સંતોષ માની, પદવી ધારણ કરી એકાદ પાઠશાળા ખોલીને શરીરને કલેશ આપ્યા વગર જીવન ગાળી શકત, પરંતુ તેવા પ્રકારના જીવનને તારાનાથ મનથી પસંદ કરતા નહોતા. તેઓની જ્ઞાનતૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર વધવા લાગી. પરંતુ પોતાના ગામમાં અથવા તેની આજુબાજુના કોઈ ગામમાં તેઓની જ્ઞાનતૃષ્ણા મટાડે એવો કોઈ ગુરુ હતો નહિ. તેથી સારી રીતે વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે ઉત્સુક ચિત્તથી તેઓ ખીજે સ્થાને જવાની ચિન્તા કરવા લાગ્યા. અને છેવટે સરકારે સ્થાપેલી કલકત્તાની પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કોલેજને સરસ્વતી દેવીની આરાધનાનું યોગ્ય સ્થાન ઠેરાવ્યું. પરંતુ કલકત્તાની તે વખતની અવસ્થા શોચનીય હતી. એકે તો કલકત્તામાં રહેવાથી આરોગ્યતાને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ હતો, તે શિવાય લોકોની એવી ધારણા હતી કે, જીવાનીઆઓ આ સ્થાનમાં રહેવાથી ઉચ્છૃંખલ અને વિધર્મી થઇ જાય છે; તારાનાથના પિતાની પણ તે જ ધારણા

હતી. અને તેટલા જ માટે તારાનાથને કલકત્તામાં ગોકલવાને માટે તેઓ આના-
કાની કરતા હતા. એ સમયે સ્વનામ પ્રસિદ્ધ રામકમલસેન મહાશય કાલનામાં
તારાનાથને ઘેર ઉતર્યા. રામકમલસેન ત્યારે સંસ્કૃત કોલેજના સંપાદક હતા.
તેઓએ તારાનાથની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને વિદ્યા શીખવાને આગ્રહ જોઈને તેને
કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજમાં કેળવણી આપવા માટે તેના પિતાને લલામણ કરી;
અને એ પણ જણાવ્યું કે, મારી દેખ રેખ નીચે રહેશે તો તારાનાથને ઉચ્છૃંખલ અને
વિષર્મી થવાનો કોઈ પણ સંભવ નથી; એટલું જ નહિ પણ આવો બુદ્ધિમાન બાળક
સંસ્કૃત ભણે તો ઉત્તરકાળમાં એક પ્રસિદ્ધ પંડિત થશે. આ બાબતમાં તારાનાથના
પિતાએ સંમતિ આપી. તારાનાથ અદ્વાર વર્ષની ઉંમરે કલકત્તામાં આવ્યા.
અને સને ૧૮૩૦ ના મે માસમાં સંસ્કૃત કોલેજમાં અલંકારના વર્ગમાં
દાખલ થયા. ક્રમે ક્રમે તારાનાથ અલંકાર, સાહિત્ય, વેદાન્ત, જ્યોતિષ અને
ન્યાયશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા. એક તો તારાનાથ પ્રતિભાવાળા અને મહેનતુ હતા,
તે ઉપરાન્ત તેઓએ જે અધ્યાપકોની પાસે એ સઘળાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું
હતું, તેઓ તે કાળમાં તે તે શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય પંડિત હતા. તારાનાથને
સઘળી તરફથી સગવડ થઈ પડી. તારાનાથ જ્યોતિષ તત્કાલંકારની પાસે
કાવ્ય, યોગધ્યાન મિશ્રની પાસે જ્યોતિષ, નાયુરામ શાસ્ત્રીની પાસે વેદાન્ત
અને નિમચ્યાંદ શિરોમણીની પાસે ન્યાય ભણ્યા. સારી કેળવણી અને સારા ગુરુ
મળવા, એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. આ બાબતમાં તારાનાથ ખરેખર ભાગ્ય-
શાળી હતા. શું ધર્મ કે શું જ્ઞાન, સઘળી બાબતમાં સદ્ગુરુનો પ્રભાવ
અતિશય પ્રબળ છે. ગુણગ્રાહી સત્પુરુષ માત્ર, ગુરુના ગુણથી પોતાને ગૌરવ-
વાળા માને છે. પુત્ર સારા ગુરુની પાસે અધ્યયન કરી શકે તો પિતા પણ
પોતાને ગૌરવવાળો સમજે છે. મેસીડોનના અધિપતિ મહાવીર સિકંદરના
પિતા ફીલીપ, પોતાના પુત્રની કેળવણીને માટે પ્રસિદ્ધ પંડિત એરીસ્ટોટલને
મેળવીને પોતાને ધન્ય માનતા હતા. સિકંદરના જન્મના સમાચાર થતાં
એરીસ્ટોટલ મહારાજ ફીલીપની પાસે આવીને તેઓને પુત્રલાભ થવાને
માટે આનંદ બતાવવા લાગ્યા. આ વખતે મહારાજ ફીલીપે કહ્યું કે, હે તર્ક-
શાસ્ત્રવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! પુત્રના જન્મને લીધે હું આનંદ પામ્યો છું, એ ખરું

છે, પરંતુ તે પુત્ર આપની જીવિત દશામાં જન્મ્યો છે અને આપની પાસે જ શિક્ષણ મેળવશે, એ બાબત વિશે વિચાર કરીને હું વધારે ખુશી થાઉં છું. જયગોપાળ, નાથુરામ અને નિમચાંદ વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષોની જીવિત દશામાં તારાનાથે જન્મ લીધો અને તેઓની જ પાસે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું; તેથી તારાનાથના પિતાના આનન્દ અને ગૌરવની વાતની મહારાજ ફીલીપના આનન્દની સાથે તુલના કરી શકાય છે.

તારાનાથ અધ્યાપકોની તરફ બહુ જ ભક્તિભાવ રાખતા હતા. અધ્યાપકો પણ તેમના ઉપર બહુ જ સ્નેહ અને યત્ન બતાવતા. તારાનાથના ભણતરના સમયમાં ઘણાં ખર્ચાં પુસ્તકો હસ્તલિખિત હતાં. તેઓ દિવસના ભણવામાં ગુંથાયેલા રહેતા અને રાતના ઘણા વખત સુધી બીજાનું પુસ્તક જોઈને પોતાને હાથે પુસ્તક લખી લેતા. હાલના સમયના વિદ્યાર્થીઓને આમાંથી ઘણાંક ઉપદેશ લેવા જેવું છે. હાલમાં જોવામાં આવે છે કે, શબ્દકોશમાંથી જોઈને વાંચનમાળામાંના શબ્દોના અર્થો લખી લેવાને વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણાંકો મહેનતનું કામ સમજે છે અને ઘણાંકો તો તેને અસંભવ જ સમજે છે; પરંતુ તેઓ ભુલી જાય છે કે, થોડા વખત ઉપર વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાનાં પુસ્તકો સુદ્ધાં બીજાનાં પુસ્તકો જોઈને ઉતારી લેવાં પડતાં હતાં. ટીકા વગેરેની બાબત તો જૂદી જ રહી. એક તો તારાનાથને સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી, તેથી તેઓ હિમ્મેશાં ભણવામાં તત્પર રહેતા. તે ઉપરાંત છાપેલાં પુસ્તકો ન હોવાને લીધે પુસ્તકોની નકલ કરવાથી તેઓને લખવાનો પણ ખૂબ અભ્યાસ થયો હતો. તેઓ જેટલું જલદી લખી શકતા તેટલું જ સારું લખી શકતા. તેઓના હસ્તાક્ષરો મોતીની માળાની પેટું શોભી નીકળતા. તેઓ લખવા વાંચવામાં મગ્ન રહેવાને લીધે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ ઘણો માનસિક પરિશ્રમ કરવામાં હુશીઆર થયા હતા. પાછલી ઉંમરમાં ઘણાંક સંસ્કૃત ગ્રંથના પ્રચારનો અને તેઓએ રચેલા વાચસ્પત્યબિધાન નામના મોટા કોશની સંકળનાના સામર્થ્યનો પાયો તેઓની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ દેખાતો હતો. તારાનાથની સ્મરણશક્તિ ઘણી જ પ્રબળ હતી. વાંચેલાં પુસ્તકની તેઓ અવિચ્છિન્ન આવૃત્તિ કરી શકતા. સમગ્ર અઢાર પર્વનું મહાભા-

રત તેઓને કંઠે હતું. આ જ એક પ્રમાણ છે. આ મહાભારત કંઠે કરવાના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે, આ મહાભારત તેઓએ પ્રયાસ કરીને અબ્યાસના પુસ્તકની પેઠે લખ્યા ન હતા. કેવળ મુશ્કેલી શોધતી વખતે તેઓએ મહાભારત વાંચ્યું હતું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેઓને મહાભારતનાં મુશ્કેલી વાંચવાનો સારો યોગ આ પ્રમાણે મળ્યો હતો. તારાનાથ જ્યારે નિમચાંદ શિરોમણિની પાસે ન્યાય લખાવતા હતા ત્યારે એશીયાટિક સોસાયટીના ઉદ્યોગથી સમગ્ર મહાભારત છપાયું. ઘણા દેશની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જેમ જૂદા જૂદા પાઠોની યોગ્યતા સાચવીને મહાભારતનાં મુશ્કેલી તપાસવાનું કામ શિરોમણિ મહાશયને સોંપવામાં આવ્યું. જ્યારે આ મોટું કામ શિરોમણિ મહાશયે પોતાને માથે લીધું ત્યારે તેઓની વૃદ્ધાવસ્થા હતી. તે અવસ્થામાં આવું શ્રમસાધ્ય અને જેમ મદારીનું કામ સારી રીતે બળવડું, તે તેઓને બહુ કલેશદાયક થઈ પડ્યું. તારાનાથ ગુરુભક્તિથી પ્રેરાઈને ગુરુદેવનો શ્રમ ઓછો કરવાના વિચારથી એ કામ પોતાના હાથમાં લીધું, અને બહુ હુશિયારીની સાથે તે કામ સંપૂર્ણ કરીધું. છેવટે જ્યારે ગ્રંથ છપાઈને શિરોમણિ મહાશયના નામથી તે પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે તેથી ગુરુનો યશ મલીન થયો નહિ, પરંતુ તે વધારે ઉજ્જવલ થયો.

તારાનાથ સંસ્કૃત કોલેજમાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને સને ૧૮૦૩ માં તર્કવાચસ્પતિની પદ્વી પામ્યા. સંસ્કૃત કોલેજમાં લખાવાનો સમય પૂર્ણ થયો ખરો, પરંતુ તેઓનું વિદ્યાર્થીજીવન અહીં જ પૂર્ણ થયું નહિ. તેઓ કાશી યાત્રા ગયા. વેદમન્ત્રોથી ગાળ રહેલી અને વરુણા, અસી તથા ગંગા એ ત્રણ નદીઓથી વીંટાયેલી તે પૂણ્યભૂમિ વારાણસી (કાશી) જગતમાં ઘણા કાળથી સંસ્કૃત શાસ્ત્રની ચર્ચાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. એ પુણ્યભૂમિમાં ઘણાક તત્ત્વદર્શી અને સંસારમાંથી વૈરાગ્ય પામેલા સિદ્ધ પુરુષો વાસ કરે છે. એઓ શાસ્ત્રની ઘણીક ગૂઢ વાતો જાણે છે. તેઓની પાસેથી સત્યજ્ઞાન મેળવવું, એવી ઇચ્છાથી તારાનાથે કાશી યાત્રા કરી હતી. સારે નસીબે તેઓના ઉપર એક પરમહંસે અનુગ્રહ કર્યો. પરમહંસની પાસેથી ન્યાયના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ખંડનખંડખાંડનું તેઓએ અધ્યયન કર્યું. ત્યાર પછી બીજા ગુરુઓની પાસેથી મહાભાષ્ય સહિત પાણિનિનું વ્યાકરણ, ભાષ્ય સહિત વેદ અને વેદાન્ત, જૈમિનિકૃત મીમાંસા-

દર્શન, કપિલપ્રણીત સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર વગેરે ભણીને તારાનાથ પોતાના દેશમાં પાછા ફર્યા.

કાશીમાં તારાનાથના વિદ્યાર્થી અવસ્થાના અભ્યાસનો છોડો આવ્યો. હવે પછી જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે તર્કવાચસ્પતિ મહાશયનો ભણાવવાનો વખત આવ્યો. વાચસ્પતિ મહાશયે અધ્યાપકના વંશમાં જન્મ લીધો હતો અને જણાય છે કે, તેઓ એ વંશના એક ઉજ્જવલ રત્ન હતા. અધ્યાપક થઈને વિદ્યાદાન કરવું, એ તેઓના અંતઃકરણની ઇચ્છા હતી. નહિ તો આ પહેલાં તેઓ કાયદાની પરીક્ષામાં સારી પ્રસિદ્ધિથી પાસ થયા હોવા છતાં પણ સદરઆમીનનું કામ કેમ ન લીધું? સંસ્કૃત કેળવણી અને શાસ્ત્રના પ્રચાર માટે તેઓનો જન્મ થયો હતો. તે કાર્ય પૂર્ણ કરી તેઓ જન્મસાધક કરી ગયા છે અને પ્રાતઃસ્મરણીય થઈ ગયા છે.

કાલનામાં આવીને વાચસ્પતિ મહાશય એક પાઠશાળા ખોલીને અધ્યાપકના કામમાં ગુંથાયા. આ પહેલાં જ તેઓની પંડિતાઈની વાત દેશના વિદ્વાન વર્ગમાં પસરી ગઈ હતી. તેઓની કીર્તિના સુવાસથી મુગ્ધ થઈને ઘણા દેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓ તેઓને ઘેર આવવા લાગ્યા. જૂના રીવાજ પ્રમાણે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને અન્ન અને વિદ્યાનું દાન આપવા લાગ્યા.

વાચસ્પતિ મહાશયના વડવાઓ ઘણા ભાગ્યશાળી હતા. તેઓની સાંસારિક અવસ્થા એક રીતે સારી હતી. દેવપૂર્ણની આવક ઉપરાંત અધ્યાપક કુટુંબ તરીકે લોકોના નિલ્દનૈમિત્તિક ક્રિયાકાંડમાંથી અને આવવા જવામાંથી તેઓને આવક થતી. આ બધા ઉપર આધાર રાખીને તેઓ પાઠશાળાનો ખર્ચ ચલાવવા લાગ્યા. સંસ્કૃત શાસ્ત્રના વ્યવસાયવાળા અધ્યાપકો આ ઉપાયથી પોતાની પાઠશાળાનો વ્યવસાય ચલાવે છે. હમણાં ઘણીક પાઠશાળાના અધ્યાપકોને સરકાર મદદ કરે છે, સ્કોલરશીપ તથા ઇનામવડે અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ આપે છે, એટલા માટે સઘળી હિન્દુ પ્રજા સરકારની આભારી છે. પરંતુ તે સમયના પાઠશાળાના અધ્યાપકો વિદ્યાર્થી પાસેથી શી પણ નહોતા લેતા, તેમ જ રાજ પાસેથી પગાર પણ નહોતા મેળવતા; એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓમાંના ઘણાખરાનો ખાવા વગેરેનો ખર્ચ પણ તેઓને જ ઉપાડવો પડતો.

હિન્દુ કામ જ્યાં સુધી કર્મકાંડ કરનારી હતી ત્યાં સુધી આ બ્રાહ્મણસમાજ ઉત્તમ રીતે પોષાતો આવતો હતો. હિન્દુરાજ્યો અને ધનવાનો દેવપૂજન નિમિત્તે અને વેદાધ્યયન નિમિત્તે દાન આપીને મંદિરો, મઠો અને પાઠશાળાઓની સ્થાપના અને રક્ષા કરતા. મધ્યમ અવસ્થાવાળા ગૃહસ્થો નિત્ય નૈમિત્તિક દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં દાન આપતા. આ સઘળાં કારણોથી સંયમી અને અલ્પસંતોષવાળા અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું પાલન થતું અને તેઓ ધર્મની તથા કામની ઉન્નતિ તથા મંગળને માટે પ્રયાસ કરતા. બ્રાહ્મણો લોકસમાજના શિક્ષક હતા, અને તેઓ જ તેમના વ્યવસ્થાપક પણ હતા. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, પરાશર વગેરેના મત પ્રમાણે સંસ્કાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વિધિ, મિતાક્ષરાના દાયલાગ પ્રમાણે વારસોમાં ધનની વહેંચણીની વ્યવસ્થા, તેઓ જ કરતા. પરંતુ એ સઘળાને માટે કદી પણ પૈસો લેતા નહિ. હાલમાં જમાનાને લીધે સઘળામાં ફેરફાર થતો જાય છે. ઘણા કારણોથી સમાજમાં અંધાધુંધી ચાલી રહેલી છે. અધ્યાપકો હિન્દુકામની પાસેથી હાલમાં તે મદદ મેળવતા નથી; જે મેળવે છે તે પણ અલુ જ નહીં છે. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા વાચસ્પતિ મહાશય સમાજનો એ ક્રમે ક્રમે થતો ફેરફાર ધ્યાનમાં રાખતા આવ્યા હતા. પાઠશાળા સ્થાપન કર્યા પછી પોતે કામ માથે ઉપાડી હિન્દુકામની ઉપર આધાર રાખીને અધ્યાપનનું કાર્ય અડચણ વગર કરવું, એ સહેલાઈનું નથી, તે તેઓએ સારી રીતે જાણ્યું. તેઓ પોતે અદ્વિતીય પ્રતિભાવાળા પુરુષ હતા. પરમેશ્વરે તેઓને ઉત્તમ આરોગ્ય આપ્યું હતું. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મહેનતુ હતા. તેથી તેઓ જાત મહેનતની કિંમત અને મર્યાદા સારી રીતે જાણતા હતા, તે કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે તેઓએ પોતે મેળવેલી વિદ્યાની પેટું હવે પછી પોતે મેળવેલા ધનથી વિદ્યાર્થીઓનું પાલન કરવાને માટે સંકલ્પ કર્યો. આ પ્રવૃત્તિ, તેઓ અધ્યાપક હોવા છતાં પણ, વેપારમાં પ્રવૃત્ત થવામાં એક મુખ્ય કારણ હતી. પોતાના દેશના હુન્નર અને વેપારની ઉન્નતિ અને દસ માણસને નિભાવવાની ઇચ્છા, એ તેઓનો ગૌણ ઉદ્દેશ હતો. આ સઘળા કારણોથી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ તેઓએ વૈશ્યની વૃત્તિ ગ્રહણ કરી હતી.

આપણે દરેક વખતે ઉદ્દેશ અને ઉપાયના ભેદને સમજી શકતા નથી. આપણે આરંભેલાં કાર્યોમાં એકને બદલે બીજાને લઇએ છીએ; અને બીજાના કાર્યનો વિચાર કરતી વખતે પણ ઘણું કરીને એ પ્રમાણે જ ભૂલ કરીએ છીએ. વાચસ્પતિ મહાશયના કામના સંબંધમાં તેઓના સમયના ઘણાંકા ભૂલ ભરેલા વિચાર કરી ગયા છે. પરંતુ જે વિચારવાનું માણસે તેઓનાં કાર્યનો પૂર્વાપર વિચાર કરી જોયો છે અથવા ખરેખરો ઇતિહાસ સાંભળ્યો છે, તેઓ તેઓના કાપડનો અને બીજો વેપાર કરવાના ઉદ્દેશના વિચાર કરવામાં ભૂલ કરશે નહિ, એમ કહી શકીએ છીએ. વિદ્યાદાન જે તેઓનો મુખ્ય સંકલ્પ હતો તેને તેઓ કદી પણ ભૂલ્યા ન હતા. વાચસ્પતિ મહાશયના દરરોજના જીવનનો વિચાર કરતાં તેઓના જીવનનો ઉદ્દેશ આથી પણ ઉત્તમ રીતે સમજાય છે. સાધારણ લોકો ભોગ વિલાસને માટે ધન એકઠું કરે છે. વાચસ્પતિ મહાશયના સંબંધમાં એ વાત ક્ષણને માટે પણ કહી શકાશે નહિ. તેઓ જિતેન્દ્રિય અને આસ્થાવાળા હિન્દુ હતા. તેઓના ખાવા પહેરવામાં વિલાસ લેશ માત્ર પણ જણાતો નહિ, તેઓ પોતાને હાથે રાંધીને ભોજન કરતા-તે પણ માંસ વગરનું જ.

ગંગાનું પવિત્ર જળ, એ જ તેઓનું પીવાનું પાણી હતું. તેમનું વિશાળ શરીર, નિર્ભજ ધોતીયું, સ્વચ્છ ઉપરણો અને સફેદ યજ્ઞોપવીતથી શોભાયમાન રહેતું. વિવિધ વિદ્યાના આવાસભૂમિરૂપી તેમના મસ્તકમાં શિખા સિવાય બીજું કંઈ પણ મંડળ હતું નહિ. સ્વધર્મમાં દૃઢ વિશ્વાસ, ઉપાસ્ય દેવતામાં અચળ, ભક્તિ અને કર્મકાંડમાં પવિત્ર અને પરમ આસ્થાનું ચિહ્ન તેઓના ચરિત્રમાં જોઈ શકીએ છીએ. મોટા ઉદ્દેશથી કેટલાક દિવસને માટે વૈશ્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરી હતી તો પણ તેઓને આદર્શ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજું શું કહીએ? પ્રાચીન ઋષિઓ અને ઋષિઓના જેવા બ્રાહ્મણો જ્ઞાન, સંયમ અને શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ ભરતખંડના હિન્દુઓના મનોરાજ્યમાં લાંબા વખતથી સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામી રહેલા છે. તેઓએ મેળવેલા પુણ્યના ફળના પ્રભાવથી તેઓના દૂરના વંશજોની પાસે બ્રાહ્મણ સિવાયના બીજા ઘણી વિદ્યા અને ઘણા ધનવાળા પુરુષો પણ સંસ્કારને વશ થઈને મસ્તક નમાવીને શુભાશિષ માગે છે. બ્રાહ્મણના અવ-

લમ્બનરૂપ તે જ્ઞાન, સંયમ, પવિત્રતા અને નિષ્ઠાનો પ્રભાવ તારાનાથના ચરિત્રમાં પણ પૂરતો હતો. હમણાં દેશનું મોટું દુર્ભાગ્ય કહેવું જોઈએ કે, આદર્શરૂપ બ્રાહ્મણોની સંખ્યા ક્રમે ક્રમે ઓછી થતી ગય છે.

કાલનામાં રહ્યા પછી થોડે દિવસે ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરના અતિશય આગ્રહથી વાચસ્પતિ મહાશયે સંસ્કૃત કોલેજના અધ્યાપકનું કામ માથે લીધું. પહેલાં વાચસ્પતિ મહાશયે વાંધા લીધો અને કહ્યું કે, આની અંદર તેઓના ધંધા અને વ્યાપારને ધક્કો પહોંચે તેમ છે. પરંતુ વિદ્યાસાગર મહાશયે સમગ્રવ્યું કે કલકત્તા જ તેને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. વિદ્યાવલોકનને માટે અથવા વેપાર રોજગારને માટે સર્વ પ્રકારની સગવડ એક કલકત્તામાં જ મળી શકે તેમ છે. તે ઉપરાંત વિદ્યાસાગર મહાશયે જરૂર પડતાં મદદ કરવાને માટે પણ વચન આપ્યું. એ પ્રમાણે કલકત્તા ફરીથી તેઓનું કર્મક્ષેત્ર થયું. અહીં કોલેજમાં ભણાવવું, ઘર આગળ પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા અને બીજે વખતે પોતાના વેપાર સંબંધી કામકાજ તેઓ કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સને ૧૮૪૦ થી સને ૧૮૬૧ સુધીનો સમય વીતી ગયો. સને ૧૮૬૨ માં તેઓને ધંધામાં એક લાખ ઉપર રૂપીયાની ખોટ ગઈ. તેઓ આ ખોટ પૂરવાને અસમર્થ થઈ પડ્યા. તેઓનો વેપાર ધંધો બંધ પડ્યો. હવે તેઓની દૃષ્ટિ બીજી તરફ પડી. અમંગળમાંથી મંગળની સૂચના થઈ.

કલકત્તામાં આવ્યા પછી થોડા વખતથી જ અદ્ભૂત શક્તિવાળા વાચસ્પતિ મહાશય બીજાં સેંકડો કુળોની અંદર પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં સહેલાઈથી સમજી શકાય, એવાં સુંદર પુસ્તકોના પ્રચારને માટે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. રઘુવંશ અને કુમારસંભવ મહિનાથની ટીકાની સાથે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં, એ આ સમયે તેઓનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. ત્યાર પછી તેઓએ વ્યાકરણ સંબંધી કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં. સિદ્ધાંતકૌમુદીની સરલા નામની ટીકા પણ એ સમયે બનાવી. એ ટીકા બનાવીને તેઓએ પાણિનિ વ્યાકરણને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું કરીને, જગતમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ મેળવી. જે જગ્યાએ સંસ્કૃત ભાષાનો આદર અને વિચાર છે તે જગ્યાએ વાચસ્પતિકૃત સરલા નામની સિદ્ધાંતકૌમુદીને

આદર છે. આટલા દિવસ સુધી ખીજ વ્યાપારોમાં ગુંથાયલા હોવાને લીધે સંસ્કૃત ગ્રન્થના પ્રચારના કામમાં સંપૂર્ણ રીતે મન દઈ શકતા નહિ. હાલમાં તેઓને વેપારમાં ખોટ જવા પછી અને તે વખતના સંસ્કૃત કાલેજના અધ્યક્ષ મહાત્મા કેવેલ સાહેબની સારી સલાહને લીધે તેઓએ લુપ્તપ્રાય અને નાશ થવાની અણી ઉપર આવેલી સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે કમ્મર બાંધી. જુદા જુદા દેશોમાંથી એકઠી કરેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંથી જુદા જુદા પાઠાન્તરો કાયમ રાખીને અને કેટલેક ટુકાણે પાઠનો નિશ્ચય કરીને સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાવ્ય, અલંકાર, સ્મૃતિ, સાંખ્ય, ન્યાય, વેદ, વેદાન્ત વિગેરેનાં પુસ્તકો છપાવીને તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ફક્ત મૂળ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ કરીને નિશ્ચિન્ત થવું, એ તેઓને વાજખી ન લાગવાથી એ સઘળા ગ્રન્થોને સહેલી ટીકાથી સારી રીતે સમગ્રય તેવા કરી ગયા છે. સંસ્કૃત કેળવણીને સુગમ કરવાને અને તેનો પ્રચાર કરવાને માટે તેઓ જે આટલું કરી ગયા છે તેથી જગતમાં તેઓને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા અને પ્રશંસા મળેલી છે. સંસ્કૃત ભણેલા સમાજમાં અમરપણું મેળવવાને માટે તેઓનાં આ સઘળાં કાર્યો પૂરતાં છે. પરન્તુ એ સઘળી કૃતિ કરતાં પણ વધારે ઉજ્જવલ અને અક્ષય કૃતિ, તેઓએ રચેલું વાયસ્પત્ય અભિધાન છે.

વાયસ્પત્ય અભિધાન સંસ્કૃત ભાષાનો એક મોટો કોશ છે. અંગ્રેજીમાં “એન્સાઇક્લોપીડીયા બ્રીટાનીકા” કહેતાં અમે જે સમજીએ છીએ, તેમ સંસ્કૃતમાં “વાયસ્પત્યઅભિધાન” પણ તે જ છે. એન્સાઇક્લોપીડીયાનો સંગ્રહ એક મોટું કાર્ય છે તેમાં સંદેહ નથી. એ અંગ્રેજી મહાકોશના સંગ્રહના વિવરણ ઉપરથી જણાય છે કે, એ કાર્યને માટે એક રીતસર ઓશીસ સ્થાપવામાં આવી હતી. સંપાદક, સહકારી સંપાદક, સહાયક અને જુદા જુદા વિષયોના ખાસ અભ્યાસી પંડિતોએ એ મોટા કોશના જુદા જુદા વિષયોની રચના કરેલી છે, એ પ્રમાણે ઘણા પંડિતોએ એકત્ર થઈ એકસાથે ઘણાં વર્ષો સુધી કામ કરીને એ મોટા ગ્રન્થ તૈયાર કરેલો છે. એ પંડિતસમાજે રચેલા અને મોટા ધનાઢય પ્રકાશકે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રન્થને જોઈને હમણાં આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. પરન્તુ વાયસ્પત્યઅભિધાનના સંબંધમાં એ પ્રકારની કશી વ્યયસ્થા કરવામાં આવી નહતી. એ મહાગ્રન્થનું સંક્ષેપમાં

વર્ણન આપવાથી પણ વાંચનારાઓને તેનો કંઈક આભાસ થશે. આ મહા-
 ગ્રન્થના આકારના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, ચાર પેઢી કારમના
 આકારમાં પાંચ હજાર છરસા પૃષ્ઠમાં એ મહાકાશ સમાપ્ત થયો છે, એને માટે
 ૮૦,૦૦૦ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો છે; એનો સંગ્રહ કરતાં ૧૮ વર્ષનો સમય
 લાગેલો છે; અને બાર વરસમાં તેને છપાવવાનું કામ પૂરું થયેલું છે. આની
 અંદર લૌકિક અને વૈદિક શબ્દોની ઉદાહરણની સાથે વ્યાખ્યા આપવામાં
 આવેલી છે. આની અંદર આદ્ય (જૈન), ચાર્વાક, ન્યાય, પાશુપત, પાણિનિ,
 પાતંજલ, પ્રત્યક્ષ, માધ્વ, મીમાંસા, શૈવ, યોગાચાર, રાસેશ્વર, વૈભાસિક,
 વૈશેષિક, વેદાન્ત દર્શન, શુદ્ધસૂત્ર અને શ્રૌત વગેરેના પારિભાષિક શબ્દોની
 સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આમાં અલંકાર, કલ્પ, ગણિત, જ્યો-
 તિષ, તન્ત્ર, વૈદ્યક, શિલ્પ, સંગીત, રાજનીતિ, વગેરે સઘળાં શાસ્ત્રો અને
 અદ્યારે પુરાણોનું તથા બીજા સઘળા વિષયનું વર્ણન છે. આ સઘળા જુદા
 જુદા વિષયનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો, એ જ બીજા કોઈ માણસના ઉદ્યમ અને
 અર્થને માટે એક રીતે મુશ્કેલ છે; એ ઉપરાન્ત એ સઘળા વિષયોના છપા-
 વલા અને નહિ છપાયલા ગ્રન્થો પોતે વાંચીને તે તે વિષયમાં પ્રબન્ધ રચના
 કરવી, એ તે કરતાં પણ દુઃખસાધ્ય છે. પ્રથમ તો તેઓએ આ કાર્યને માટે
 તેઓની પાસે ભણીને તૈયાર થયેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની પાસે સહાયતા
 માગી; પરન્તુ તે સહાયતા તેઓને મળી નહિ. તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ મહા-
 શય અદ્ભુત શક્તિવાળા પુરુષ હતા. તેઓ બીજાની સહાયતા વગર એક હાથે
 આવા મોટા કોશને સર્વાંગસુંદર બનાવીને સમાપ્ત કરી ગયા છે. આવા સર્વ
 શાસ્ત્રના સંગ્રહ અને સંસ્કૃત વિદ્યાના દર્પણ સ્વરૂપ મોટા કોશની યોગ્ય
 પ્રશંસા કરવાનો પ્રયાસ અમારા જેવા ક્ષુદ્ર જનોને માટે ધૃષ્ટતા માત્ર છે,
 તોપણ 'તદુર્ગઃ કર્ણમાગત્ય ચાપલાય પ્રણોદિતઃ।' એ કવિના વચન પ્રમાણે
 ક્ષીણકંઠે અને કંપાયમાન હાથે આ દેશના યુવાનોને તર્કવાચસ્પતિ મહાશયની
 અક્ષયકીર્તિ તરફ આંગળી બતાવીને કવિના શબ્દોમાં પ્રતિધ્વનિ કરીને
 કહીએ છીએ કે:-

શાદ્દલ વિકીડિત.

સાધો સૌ નિજ કાર્ય આત્મધનનું, નિશ્ચે કરી સાધનો,
દેવોના નકી હેતથી ભય જશે, સંકલ્પના બાધનો;
પૃથ્વીમાં વધશે ખરો જશ ધણો, ગણો જોના ગાનનો,
જ્ઞાનીની પદવી તણો પથ ચહો, તેટા ન સન્માનનો.
મોટાનું નિત કાર્ય તેહ કરશે, તેના ખરા ભાવથી,
તેવામાં દૃઢ રાગ જો રિથર કરે, રહેશે નહીં લાવથી;
કીર્તિનો નહિ સ્તંભ એક ડગશે, લોકો ખરું જાણુને,
એવી છે પ્રભુભાવની પરમતા, નક્કી તમે માનુને.

સર મધુસ્વામી આર્યની સાધના.

જેઓ માનવ ચરિત્રને વિશેષરૂપે જાણુ છે, તેઓ કહે છે કે, કર્તવ્ય-
પરાયણતા એ મહાન્ પુરુષોના ચરિત્રનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે. મહાપુરુષો
જેને કર્તવ્ય તરીકે સમજે છે તે સારી રીતે કરવા માટે નિરન્તર તત્પર રહે
છે; કારણ કે, જે કરવા જેવું છે તે સારી રીતે જ કરવું ઉચિત છે. કાળ-
ચક્રમાં પડીને છંદગીમાં જ્યારે જે કરવું પડે તે નાનું હોય અથવા મોટું હોય
તોપણ સંપૂર્ણ યત્નથી કરવું જોઈએ. યુરોપીયન અને અમેરીકન જાતિમાં
આવાં ધણાંક દૃષ્ટાંતો મળે છે. પ્રસિદ્ધ પાદરી કેરી સાહેબ એક સમય શ્રેષ્ઠ
પાદુકાકાર હતા અને તે માટે તેઓ ગૌરવ માનતા. મહામતિ ગારરીદે મજુર,
સુતાર, દારપાળ, ધડીયાળી, શિક્ષક, વેપારી, સૈનિક અને દેશપતિનું કામ કર્યું
હતું. પરન્તુ તેઓએ જ્યારે જે કામ કર્યું હતું ત્યારે તે સમગ્ર તન મન અર્પણ
કરીને કર્યું હતું. આ જ ઉન્નતિનું ગૂઢ રહસ્ય છે. સર મધુસ્વામી આર્યનું
જીવનચરિત્ર જ્ઞેતાં તેમના ચરિત્રમાં એ કર્તવ્યપરાયણતાનો ભાવ સારી રીતે
જોઈ શકીએ છીએ.

અવસ્થાનુસાર તેઓને ગામની મામલતદાર ઓફીસમાં બાર વરસની ઉંમરે
આસિક એક રૂપિયાને પગારે કામ કરવું પડ્યું હતું. કામ સાધારણ હોવા છતાં
પણ તેઓ સંપૂર્ણ કાળજી અને આગ્રહ સહિત તે કરતા. કોઈ પણ કામ તેઓના

હાથમાં આવે તો તેઓ તેને સારી રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે પૂરું કરવાને માટે પ્રયાસ કરતા. મધુસ્વામીના જીવનચરિત્રમાં એ સંબંધમાં એક વાત કહેલી છે. તે વાત આ છે—તેઓ જ્યારે મામલતદારની ઓફીસમાં કામ કરતા હતા ત્યારે તે મામલતદારના તાબાના એક સ્થાનમાં એક નદીનો પૂલ ભાંગી ગયો. મામલતદાર આ સમાચાર સાંભળી ગાભરા થઇને ઓફીસમાં આવ્યા અને પૂલ ભાંગવાનો સટીક વૃત્તાન્ત જાણવાને માટે હુશિયાર નોકરને શોધવા લાગ્યા. પરન્તુ તે સમયે તેવો કોઇ પણ નોકર ત્યાં હાજર હતો નહિ. લાચારીએ મામલતદારે બાળક મધુસ્વામીને તે જગ્યાએ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. તેઓએ ઇચ્છાવિરુદ્ધ તે બાળકને મોકલ્યો હતો અને બરોબર સમાચાર મળશે, એવી આશા પણ તેઓએ રાખી ન હતી. છેવટે વખતસર મધુસ્વામી તે જગ્યાએથી પૂલ ભાંગવાનો સટીક વૃત્તાન્ત લઈ આવ્યા. ફક્ત ફેટલા હાથ પૂલ ભાંગેલો છે અથવા કેવી રીતે જળના વેગથી પાસેનાં ગામડાંઓમાં નુકસાન થાય છે, એવા સમાચાર એકઠા કરીને તેઓ નિશ્ચિન્ત થયા નહિ; પરન્તુ પુલની મરામત કરવાને માટે સરસામાન પાસેના કયા ગામમાંથી મળી શકશે, એ કામ સુધારવાને માટે ફેટલા માણસોની જરૂર પડશે અને તે સઘળું સહેજમાં મળી શકશે કે નહિ, એ સર્વ બાબત યતનથી સંગ્રહ કરીને લઈ આવ્યા. મામલતદાર બાળક મધુસ્વામીની પાસેથી આ રીતનો સટીક હેવાલ મેળવીને બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા. ત્યાર પછી મધુસ્વામીએ વર્ણવેલાં વૃત્તાન્તના સાચા ખોટાની પરીક્ષાને માટે એક હુશિયાર નોકરને તે જગ્યાએ મોકલ્યો. નોકરે આવીને કહ્યું કે, મધુસ્વામીએ લખેલાં વૃત્તાન્ત સઘળો સાચો છે. મામલતદાર ત્યારથી તે બાળકની ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થયા. તેઓ જુદ્ધિમાન અને ગુણગ્રાહી હતા. તેઓ બાળક મધુસ્વામીનાં ચરિત્રમાં કર્તવ્યપરાયણતા જોઈને તેને સ્નેહની નજરે જોવા લાગ્યા. તેઓ બાળકનું કેવી રીતે ભલું થાય તેની ચિન્તા કરવા લાગ્યા. આ તરફ મધુસ્વામી પણ પોતાની અવસ્થા જોઈ ઉન્નત થાય તેને માટે પ્રયાસ કરતા હતા. મધુસ્વામી જે ઓફીસમાં કામ કરતા હતા તે જગ્યાએ બપોરના કંઠ પણ કામ થતું ન હતું. એ અવકાશને સમયે તેઓ પાસેની એક સાધારણ નિશાળમાં જઈને બેસતા હતા. તે જગ્યાએ થોડા જ દિવસની અંદર તેઓએ અંગ્રેજી

વર્ણમાલા શીખી લીધી. મામલતદાર તેમની અભ્યાસ તરફ પ્રીતિ જોઈને બહુ જ સંતુષ્ટ થયા, અને ત્યારથી પોતે તેને ભણાવવાનો આરંભ કરીધો. એ સમયે એક એવો બનાવ બન્યો, જેથી મધુસ્વામીને ભણવાનો સારો જોગ થયો. મામલતદારનો એક નાની ઉમ્મરનો ભાણેજ તેઓની પાસે રહીને લખતાં વાંચત શીખતો હતો. એક દિવસ મામલતદારે પોતાના ભાણેજ અને મધુસ્વામીને અંગ્રેજીનું પહેલું પુસ્તક આપ્યું અને કહ્યું “જોઈ કે એક અડવાડીયામાં કોણ આ પુસ્તકનો કેટલો અભ્યાસ કરી શકે છે?” અડવાડીયા પછી મામલતદારે બંનેની પરીક્ષા લીધી, અને જોયું કે, ભાણેજે માત્ર કેટલાંક પાનાં જ વાંચ્યાં હતાં, પરંતુ મધુસ્વામીએ આખું પુસ્તક પૂરું કર્યું હતું. પહેલાંથી જ મામલતદારને મધુસ્વામી ઉપર સ્નેહ હતો. આ સમયે તેમની શુદ્ધિમત્તાનું આ નવું ઉદાહરણ જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને ત્યારથી તેઓએ મધુસ્વામીને સારી રીતે કેળવણી આપવાનું મનમાં લીધું. હવેથી મધુસ્વામી ઉદરપોષણને માટે જે એક રૂપિયાના પગારની નોકરી કરતા હતા તે છોડી દીધી. મામલતદારે મધુસ્વામીને નાગપત્તનમાં પાદરીની સ્કુલમાં ભણવાને મોકલ્યા. મધુસ્વામીએ થોડા દિવસની અંદર ત્યાંના અભ્યાસ પૂરો કર્યો. મામલતદારે તેમને તેથી વધારે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાને માટે મદ્રાસમાં મોકલ્યા અને તેની સાથે સુપ્રસિદ્ધ સર માધવરાવને એક લગ્નામળનો પત્ર આપ્યો. તેમાં મધુસ્વામીની કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા કરવા માટે લખ્યું હતું. મધુસ્વામીની અસાધારણ યાદદાસ્ત અને અભ્યાસ ઉપર પ્રીતિ જોઈને વિદ્યાલયના શિક્ષકો તેમની તરફ આકૃષ્ટ થયા; સઘળાઓ તેમને સારી કેળવણી આપવાને માટે મદદ કરવાને તૈયાર થયા; એ સમયે મધુસ્વામી સુપ્રસિદ્ધ પોવેલ સાહેબની મહેરબાનીનું પાત્ર થયા. અંગાણાદેશમાં ડેવીડ હેર અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર કરવામાં સહાયતા કરીને જેમ પ્રાતઃસ્મરણીય થઈ ગયા છે, તે જ પ્રમાણે મહાત્મા પોવેલ સાહેબ મદ્રાસ ઇલાકામાં અંગ્રેજી કેળવણીના ફેલાવામાં સહાયતા કરીને તે દેશના લોકો ઉપર મોટો ઉપકાર કરી ગયા છે. મહાત્મા હેર જેમ બાળકોની સાથે મળી જતા, તે જ પ્રમાણે મહાત્મા પોવેલ પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળી અને તેઓને પોતાને ઘેર લઈ જઈને શિક્ષા અને સદ્ ઉપદેશ આપતા. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓમાં

આ પ્રકારનો મેળાપ થાય તો સંપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે. સારી નીતિ અને સારી કેળવણીનો પ્રચાર સહેલો થાય છે. નમુનેદાર શિક્ષકના ચરિત્રનો પ્રભાવ કદી પણ વ્યર્થ જતો નથી. મહાત્મા પોવેલના સદ્ગુણનો પ્રભાવ મધુસ્વામીના ચરિત્રમાં ઝળકા નીકળે છે. મહાત્મા પોવેલ મધુસ્વામીની શક્તિ જોઈને તેને અદ્ભૂત બાળક કહેતા, અને તેના તરફ અત્યંત રસ રાખતા. તેઓ વિદ્યાલયના સમય પછી મધુસ્વામીને પોતાને ઘેર લઈ જતા. સાં મોડી રાત સુધી તેમને અનેક વિષયમાં શિક્ષા આપતા. એટલું જ નહિ પણ ક્યારે ક્યારે પોતે ગાડી કરીને મધુસ્વામીને ઘેર પહોંચાડી દેતા. મધુસ્વામી પણ શિક્ષકને યોગ્ય વિદ્યાર્થી હતા. તેઓએ ઘણી તરેહની પરીક્ષાઓમાં પોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિની ઝાળખાણ આપીને ઘણાંક ઇનામો અને સ્કૉલરશીપો મેળવ્યાં હતાં.

મધુસ્વામી જ્યારે મદ્રાસમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગાએ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ નહતી. એ સમયે સને ૧૮૫૪માં મદ્રાસમાં એક પરીક્ષકાની મંડળી પરીક્ષા લેતી હતી. એ મંડળીએ ઉત્તમ અંગ્રેજી નિબંધ લખવાને માટે પાંચસો રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર કર્યું. મધુસ્વામીએ એ નિબંધ લખવામાં પરીક્ષા આપી. તેમણે લખેલો નિબંધ સાંધી ઉત્તમ નીકળવાને લીધે તેમને એ ઇનામ મળ્યું. મધુસ્વામીનો પ્રબંધ એટલો ઉત્કૃષ્ટ થયો હતો કે, એક પરીક્ષકે ખુલ્લે અવાજે મધુસ્વામીની વિદ્યા અને બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી. તેમના મતમાં મધુસ્વામી યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીના સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્યાર્થીની સાથે સ્પર્ધા કરવાને યોગ્ય હતા. મધુસ્વામીને એ પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી, તેઓ સરકારી નોકરી કરવાને લાયક છે એવું સર્ટિફિકેટ મળ્યું. અહીં તેઓનો અભ્યાસ સમાપ્ત થયો. ત્યાર પછી તેઓએ સાઠ રૂપિયાને પગારે અધ્યાપકની નોકરી લીધી; આ કામ થોડા દિવસ કર્યા પછી તેમને તાંજોરની કલેક્ટરીમાં મહાફજનું કામ મળ્યું. આ કામ ઉપર તેઓને ઘણા દિવસ રહેવું પડ્યું નહિ. તે વખતના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર સર એલેક્ઝાન્ડર આર્ચ્યુનોટે મધુસ્વામીને ૧૫૦ રૂપિયાને પગારે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરના કામ ઉપર નીમ્યા. મધુસ્વામીએ જ્યારે જે કામ કર્યું હતું ત્યારે તેમાં ઘણી પ્રશંસા મેળવી હતી. ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરનું કામ હાથમાં લીધું ત્યાર પછી

તેઓએ કેળવણી ખાતાની ઉન્નતિને માટે બનતો પરિશ્રમ કર્યો, અને તેમાં પણ ફતેહમંદ નીવડ્યા. મધુસ્વામી લાંબા વખત થયાં ઉન્નતિને માટે પ્રયાસ કરનારા હતા. સારા ઉપાયોથી સારો યોગ મળતાં પોતાની ઉન્નતિને માટે પ્રયાસ કરવામાં તેઓ કદીપણ પાછળ હટતા નહિ. તેઓ જ્યારે કેળવણી ખાતામાં નીમાયલા હતા ત્યારે મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટે વકીલાતની પરીક્ષા લેવા માંડી. મધુસ્વામીએ જોયું કે, વકીલાત કરે તો તેઓને વધારે આવક થાય એમ છે. તે આશાથી તેઓ પરીક્ષાને માટે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને વખતસર મધુસ્વામીએ પરીક્ષા આપી. ઘણાક વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ સૌથી ઉચ્ચ નંબરે પાસ થયા. ભાગ્યદેવતા તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ. મધુસ્વામીને મુનસફની જગા મળી. પરંતુ તેઓ નવા કામમાં તરત જોડાઈ શક્યા નહિ. ડરેકટર સાહેબે તેમને કેળવણી ખાતું છોડી જવાને માટે નાખુશી બતાવી. મધુસ્વામીએ કેળવણીખાતામાં થોડા દિવસ કામ કરીને પ્રશંસા મેળવી હતી. મધુસ્વામીની કામ કરવાની હુશિયારી અને પ્રશંસા આ વખતે તેમની ઉન્નતિમાં તેમને પ્રતિબંધ કરનારી થઈ પડી. ગમે તેમ હો! ન્યાયખાતાના ઉપરીઓના વિશેષ અનુરોધને લીધે ડરેકટર સાહેબે મધુસ્વામીને મુનસફનું કામ લેવાને અનુમતિ આપી. મધુસ્વામીની મુખ્ય પ્રશંસાની વાત એ હતી કે, તેઓ જ્યારે જે કામ કરતા તે સંપૂર્ણ તનમન આપીને કરતા. એથી જ તેઓનાં સઘળાં કાર્યો દરેક રીતે સુંદર થતાં. તેઓ જ્યારે મુનસફના કામ ઉપર નીમાયલા હતા ત્યારે એકવાર તાંબોરના જાળ સાહેબ તેમની ઓફીસ જોવાને આવ્યા. ઓફીસના કાગળ પત્રો એક એક કરીને જોયા, છતાં પણ જાળ સાહેબે કોઈ પણ ગતતની ખામી જોઈ નહિ. છેવટે મધુસ્વામી કેવી રીતે ઇન્સાફનું કામ કરે છે તે જોવાને માટે જાળ સાહેબ મુનસફ મધુસ્વામીની જોડમાં ખુરસી નાંખીને બેઠા. કેટલાક કલાક સુધી તેઓની ન્યાય આપવાની પદ્ધતિ જોઈને જાળ સાહેબ એટલા બધા સંતુષ્ટ થયા અને બોલ્યા કે, મધુસ્વામી જાળ થવાને પાત્ર છે.

મધુસ્વામીને મુનસફનું કામ ઘણા દિવસ કર્યું પડ્યું નહિ. મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટના હુકમથી તેમને ૧૮૫૯ની સાલમાં ડેપુટી કલેક્ટર અને મેજિસ્ટ્રેટનું

કામ લેવું પડ્યું; આ કામ પણ તેઓ વિશેષ હુશિયારીથી કરવા લાગ્યા. મહેસુલી ખાતામાં તેઓએ સારું પારદર્શીપણું મેળવ્યું. ફ્રેન્ચદારી કાયદા પણ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. મધુસ્વામીનું ન્યાયનું કામ જોઇને સુપ્રસિદ્ધિ નોટન સાહેબે તેઓની સારી રીતે પ્રશંસા કીધી હતી. મધુસ્વામીએ છ વરસ સુધી ડેપુટી કલેક્ટરનું કામ કીધું; પછી સને ૧૮૬૫માં તેમને સદર આજ્ઞાની પદવી મળી. એ કામ ચાર વરસ સુધી કર્યા પછી તેઓ મદ્રાસના ફ્રેન્ચદારી મેજસ્ટ્રેટનાં કામ ઉપર હસ્તેશને માટે નીમાયા. એ સમયે તેઓ કાયદાના ખારીક સવાલોના વિશેષ ધ્યાન આપીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. જ્ઞાન મેળવવામાં અને પરીક્ષા આપવામાં મધુસ્વામી કદી પણ પાછા હઠતા નહિ. અંગ્રેજોનું વ્યવહારશાસ્ત્ર સારી રીતે જાણવાને માટે તેઓએ જર્મન ભાષા સુદ્ધાંનો અભ્યાસ કર્યો હતો. મધુસ્વામીને લાંબો વખત સુધી અભ્યાસ કરવાની ટેવ હતી. પોલીસ મેજસ્ટ્રેટનું મહેનતનું કામ કર્યા છતાં તેઓ થાકી જતા નહિ. તેઓ મેજસ્ટ્રેટનું કામ કર્યા પછી જે વખત અચાવતા તેમાં ખી. એલની પરીક્ષાને માટે તૈયાર થવા લાગ્યા. ભારે કામનો બોજો અથવા ઉમ્મર, કશું પણ તેઓના ઉદ્ધમની સામે વિદ્ધ નાંખી શક્યું નહિ. મધુસ્વામીની ઉન્નતિના માર્ગમાં ખીજ કશી પણ અડચણ રહી નહિ. મદ્રાસ સરકારે તેમને મદ્રાસની સર્મોલકોઝકોર્ટના જજની પદવી આપી. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસે તેમને સી. આઇ. ઇનો ખેતાબ મળ્યો. મધુસ્વામીનું ન્યાયના કામમાં અસાધારણ પારદર્શી કામ જોઇને સરકાર પહેલાંથી જ તેમના ઉપર પ્રસન્ન હતી. સને ૧૮૭૮ માં મધુસ્વામી આર્યને હાઇકોર્ટના જજની પદવી મળી. દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો પુત્ર જે એક દિવસે સાધારણ રીતે પેટ ભરવાને માટે ગામના મામલતદારની પાસે એક રૂપિયાને ષગારે નોકરી હતો તે આજે મદ્રાસ હાઇકોર્ટનો નામદાર જજ થયો ! પુરાણમાં ઈન્દ્રપદ મેળવવાને માટે તપશ્ચર્યાની વાત સાંભળવામાં આવે છે. મધુસ્વામી આર્યને માટે આ લાલ ઇન્દ્રપદના લાલ કરતાં કંઈ ઓછા ન હતા, અને એ માટેની તેઓની સાધના પણ ખીલકુલ સહજ ન હતી.

શ્યામાચરણ સરકારની સાધના.

શ્યામાચરણ સરકારનું જીવન વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરપૂર હતું. શ્યામાચરણ સરકારના પિતા હરનારાયણ સરકાર પૂર્ણિયાની રાણી ઈન્દ્રાવતીના દિવાન હતા. હરનારાયણ સરકારના સારા વખતમાં શ્યામાચરણનો જન્મ થયો. જંદગીનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ દિવાનપુત્ર શ્યામાચરણ સુખ અને ઐશ્વર્યમાં ઉછર્યો. હરનારાયણ સરકાર બહુ દાનધર્મપરાયણ હતા. દાનધર્મવડે પુણ્યનો સંચય કરવા સિવાય ધન સંચય કરવો, એ તેમની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હતું; નહિ તો સાધારણ લોકોની પેઠે તેઓ પણ સ્ત્રીપુત્રને માટે પૂરતા ધનનો સંચય કરી જાત. હરનારાયણ ભગવાનની કૃપા ઉપર બહુ જ આસ્થાવાળા હતા. તેઓના મૃત્યુથી થોડા દિવસ પહેલાં ગંગાના તીર ઉપર જ્યારે તેમના સંબંધીઓએ તેમને પૂછ્યું કે, હરનારાયણ! સ્ત્રીપુત્રને માટે શી વ્યવસ્થા કરી છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું, “ધર્મ છે, ભગવાન છે; જે ભગવાને મારી રક્ષા કરી છે, તે જ ભગવાન મારાં સ્ત્રી પુત્રની રક્ષા કરશે.” ભગવાનની ઉપર આધાર રાખવાનો ઉત્કૃષ્ટ દાખલો આના કરતાં વધારે વળી ખીજે કયો હોષ શકે? હરનારાયણના મરણ પછી તેમની સ્ત્રી પૂર્ણિઆમાં તેમની જે સ્થાવર જંગમ મિલકત હતી તે વેચી નાંખીને કૃષ્ણનગરની પાસેના મામળેયા નામના ગામમાં આવીને ધણીના બાપુકા ઘરમાં રહેવા લાગી. પૂર્ણિઆની મિલકત વેચતાં મળેલા પૈસા અને કંઇક ઘરેણાં વગેરે શ્યામાચરણની માતા પાસે હતાં. આવડે અને રાજા વિજય-ગોવિંદ તરફથી મળતા માસિક પેન્શનની મદદથી તે વિધવા સ્ત્રીએ પુત્ર અને કન્યા પાલન કરીશ, એવી આશા રાખી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યને લીધે તે વિધવાનું સઘળું ચોર લઇ ગયા. રાજા વિજયગોવિંદનું પેન્શન પણ થોડા વખત પછી બંધ પડ્યું. જે શ્યામાચરણને બાલક અવસ્થામાં સુખની સીમા ન હતી તેને હમણાં અત્રનું કષ્ટ આવી પડ્યું. દિવાનનો પુત્ર-હમણાં વિધવાનો પુત્ર, દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં દિવસો ગુજારવા લાગ્યો. શ્યામાચરણ જ્યારે બાળક હતો ત્યારે (સોંટ ઓન્ટિનકના અમલ પહેલાં) ગામડાંઓમાં કેળવણીને માટે કશી વ્યવસ્થા હતી નહિ. તે ઉપરાંત શ્યામાચરણ એક રીતે વાલી વગરનો હતો. તેર વરસની ઉંમર સુધી શ્યામાચરણને માટે કેળવણીની

કરી વ્યવસ્થા જ હતી નહ. વ્યવસ્થા કરે કાણુ? ગમે તેમ હો! એ સમયે એક સારો જોગ બન્યો, અને તે શુભ ફાળુથી શ્યામાચરણના જીવનની સાધનાનો આરંભ થયો.

કૃષ્ણનગરમાં હુરચન્દ્ર સરકારને ઘેર શ્રાદ્ધ નિમિત્તે શ્યામાચરણને નિમન્ત્રણ થયું. શ્યામાચરણ વખતસર તેઓને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. શ્રાદ્ધ વગેરેના કેટલાક દિવસો ગડબડમાં ગયા. ત્યાર પછી એક દિવસે હુરચન્દ્ર અવકાશને વખતે શ્યામાચરણને તેની સાંસારિક અવસ્થાની વાત અને તેના ભણવા ગણવાની વાત પૂછવા લાગ્યા. હુરચન્દ્ર શ્યામાચરણની વાતચિતથી બહુ જ પ્રસન્ન થયા, પરન્તુ તેવો બુદ્ધિમાન બાળક ભણી ગણી શકતો નથી, એ જાણીને તેથી પણ વધારે દીલગીર થયા. ગમે તેમ હો! હુરચન્દ્રે દયા લાવીને શ્યામાચરણને પોતાના ઘરમાં રહીને ભણવા ગણવા કહ્યું, અને તેને માટે વ્યવસ્થા પણ કરી દીધી. ત્યારે દેશમાં ફારસીનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. ફારસી ભણવાથી આહુવિકા મેળવવામાં સગવડ થતી હતી. હુરચન્દ્રે એ સધળો વિચાર કરીને શ્યામાચરણને શ્રીનાથ લાહિડી નામના એક સહૃદય પુરુષ પાસે લઈ ગયા. તેઓ ફારસી સારી રીતે જાણતા હતા. શ્યામાચરણે એમની પાસે ફારસી શીખવાનો આરંભ કરીધો. શ્યામાચરણને હુરચન્દ્રને ઘેર માત્ર બે વખત જમવાનું મળતું. એ ઉપરાન્ત શ્યામાચરણને માટે બીજું વધારે કરવા હુરચન્દ્ર સમર્થ ન હતા. હુરચન્દ્રને ઘેર રહેવાનું અને ખાવાનું તથા શ્રીનાથ લાહિડીની પાસે વગર શીએ ભણવાની વ્યવસ્થા થઈ. પરન્તુ અભ્યાસનાં પુસ્તકો અને રાતે અભ્યાસ કરવાને માટે તેલના પૈસાની સગવડ નહતી. હુરચન્દ્રને ઘેર શ્યામાચરણને સાંસારિક કામોમાં મદદ કરવી પડતી નહતી એમ નહતું. દિવસે અભ્યાસને માટે અવકાશ થોડો મળતો. જોઈએ શારીરિક શ્રમના બદલામાં માનસિક ઉન્નતિ મેળવવાની હોય તેઓને માટે રાત્રિ ઉત્તમ સમય છે. જ્યારે બીજાં સધળાં નિદ્રાના સુખમાં પડ્યાં હોય છે ત્યારે આવાં માણસો કામમાં ગુથા-યલાં હોય છે. પરન્તુ દરિદ્ર માણસ તે સમયે પણ આશા પ્રમાણે કામ કરી શકતો નથી. દીવાને માટે તેલની જરૂર પડે છે અને તેલને માટે પૈસાની જરૂર છે. દરિદ્ર માણસ અનેક સમયે એ સાધારણ પૈસા પણ મેળવી શકતો

નથી. શ્યામાચરણ અભ્યાસનાં પુસ્તકોની ઘણીક વખત ખીજનાં પુસ્તકો જોઈ નકલ કરી લેતો, અને રાતે અભ્યાસને માટે ચોધરી બાજુનાં બેઠકખાનામાં જતો. તે જગાએ આખી રાત દીવો રહેતો. શ્યામાચરણ તે દીવે બાજુતો. એવી રીતે તેણે કૃષ્ણનગરમાં રહીને સાત વરસ સુધી અભ્યાસ કર્યો. એટલા દિવસ સુધી વિધવા માતાએ ગામડામાં જેમ તેમ પોતાનો સંસાર ચલાવ્યો. પરંતુ હવે વધારે વખત તેમ ચાલ્યું નહિ, તેથી શ્યામાચરણને પૈસાને માટે બહાર નીકળવું પડ્યું. શ્યામાચરણે પોતાના પિતાના મિત્ર રીડ સાહેબને સંભાર્યા. રીડ સાહેબ ત્યારે કલકત્તામાં ખીદીરપુરમાં રહેતા હતા. શ્યામાચરણ તેઓની પાસે આવ્યા. રીડ સાહેબે અનુગ્રહ કરીને પોતાના હાથ નીચે દસ રૂપિયાને પગારે એક કામ આપ્યું. શ્યામાચરણે મનમાં વિચાર્યું કે, દુઃખના દિવસો પૂરા થયા. મેળવેલા પૈસામાંથી માતાને મદદ કરીશ, એમ વિચારીને આનંદ પામ્યા. પરંતુ તે આનંદ તેઓ ઘણા દિવસ બોગવી શક્યા નહિ. તેઓએ નોકરી લીધા પછી એક વરસની અંદર રીડ સાહેબને તેમના એક બીજ નોકરની સાથે એક મુકદ્દમા ઉભો થયો. તેમાં શ્યામાચરણને પોતાના ઘણી તરફથી સાક્ષી આપવાની વાત નીકળી, પરંતુ મુકદ્દમામાં તેમના ઘણી જ અપરાધી હતા. આ જગાએ ચાકરીને માટે ખોટી વાત કહેવી પડશે, એવી બીકથી તેમણે નોકરી છોડી દીધી. ખોટી સાક્ષી પૂરવા કરતાં, કંગાળ અવસ્થામાં રહેવું, એ તેણે વધારે સારું માન્યું. શ્યામાચરણ ફરી મુસીબતમાં આવી પડ્યા. કલકત્તા જેવા શહેરમાં સહાય સંપત્તિ વગર ક્યાં જવું, એ વિચારવા લાગ્યા. છેવટે કૃષ્ણનગરના ઝોળખીતા મિત્ર સત્યપરાયણ રામતનુ લાહિડીને ઘેર જવું એમ નક્કી કર્યું. રામતનુ લાહિડી અને તેમના બે નાના ભાઈઓ ત્યારે પટલ-ડાંગામાં રહેતા હતા અને હિન્દુ કાલેજમાં બાજુતા હતા. રામતનુએ શ્યામાચરણને આદરથી પોતાના ઘરમાં જગા આપી. લાહિડીના ઘરમાં નોકર ચાકર તથા રસોયાનો કશો વિશેષ બંદોબસ્ત હતો નહિ. ઘરમાં રાંધવું, બગ્ગર લાવવી, પાણી લાવવું વગેરે કામ તેઓ સઘળા મળીને કરતા. ઘરના કામની વહેંચણીમાં શ્યામાચરણની ઉપર ગોળ વાવથી પાણી લાવવાનો ભાર નાંખવામાં આવ્યો.

શ્યામાચરણ કદી પણ શારીરિક પરિશ્રમથી કાયર કે લાજ્જિત થતા નહિ. આથી તેઓના ચરિત્રની મોટાઇ જણાઇ આવતી.

લાહિડીના ઘરમાં રહેતી વખતે તેઓ પોતાના પ્રયાસથી અને મિત્રોની સહાયતાથી સાહેબ લોકોને દેશી ભાખાની કેળવણી આપીને જીવિકા મેળવવા લાગ્યા. એવી રીતે મેળવેલા પૈસામાંથી તેઓ મા અને બે નાની બેનના ભરણ-પોષણમાં સહાય કરવા લાગ્યા. એ રીતે ધીરે ધીરે તેઓને મહિને ત્રીશ રૂપિયાની આવક થવા લાગી. તેઓની જ્ઞાનતૃષ્ણા પહેલાંથી જ પ્રબળ હતી. તેઓ અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યા. પહેલાં સ્વનામપ્રસિદ્ધ રામગોપાળ ઘોષ અને પ્યારી-ચાંદ મિત્રની પાસે અંગ્રેજી શીખવાનો આરંભ કર્યો અને ત્યારપછી અંગ્રેજી ભાષા સારીરીતે શીખવાના વિચારથી હિન્દુ કૉલેજમાં દાખલ થવા ગયા. પરંતુ તેઓની ઉમ્મર મોટી હોવાને લીધે ત્યાં તેઓ દાખલ થઇ શક્યા નહિ. આ વખતે તેઓની ઉમ્મર એકવીશ વર્ષની હતી. શ્યામાચરણને ના પાડી, તેથી તેઓ નાશીપાસ થાય તેવા નહતા. શ્યામાચરણ સેન્ટ જેવીઅર કૉલેજમાં સવારમાં ભણવાને માટે બંદોબસ્ત કર્યો. અને પોતાની તે ત્રીશ રૂપિયાની સામાન્ય આવકમાંથી મહિને દિવસે આઠ રૂપિયા તેા શી આપીને તેઓ અંગ્રેજી ભણવાને પ્રવૃત્ત થયા. સેન્ટ જેવીઅર કૉલેજમાં સાહેબ અધ્યાપકોની પાસેથી તેઓએ અંગ્રેજી સિવાય ગ્રીક, લેટીન અને ફ્રેન્ચ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. એ સમયે શ્યામાચરણને મહેસામાં એક કાયમની નોકરી મળી. નોકરીનો પગાર પચીશ રૂપિયા હતો. કૉલેજના અધ્યાપકોએ શ્યામાચરણની કર્તવ્યપરાયણતાથી પ્રસન્ન થઇને તેમનો પગાર ચાળીસ રૂપિયાનો કરી આપ્યો, અને તેઓની અભ્યાસ ઉપરની પ્રીતિ જોઇને બહુ જ પ્રસન્ન થયા, તેથી તેઓના અભ્યાસની સગવડને માટે મહેસામાં સવારમાં વિદ્યાર્થીઓને બુંગાલી ભણાવવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. સાહેબ લોકોની કૃપાથી શ્યામાચરણને સેન્ટ જેવીઅર કૉલેજમાં ભણવાની વધારે સગવડ થઇ હતી.

શ્યામાચરણના જીવનનો આ સમયનો ઇતિહાસ અત્યંત પરિશ્રમની વાતથી ભરપૂર છે. તેઓની મહેનત અને કામ બળવવાની વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય

પામવું પડે છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે, એ સમયે તેઓ સવારના છ થી દસ સુધી મંદિરમાં પંડિતનું કામ કરતા. ત્યારપછી બપોરના ચાર સુધી સેન્ટ ઝેવી-અર્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. ત્યારપછી રાતના નવસુધી નવા આવેલા સીવીલી-યનોને દેશી ભાષા ભણાવતા, એવી હાલતમાં તેઓને બે વખત જોઈએ તેમ જમવાનું પણ બનતું નહિ. સવારમાં બહુ વહેલા ઉઠી, રાંધી, જમીને મંદિરમાં જવું, એ સગવડ ભરેલું હતું નહિ. તેથી તેઓ રાતના ભણાવી આવ્યા પછી પોતાને હાથે રાંધતા અને સવારને માટે રોટલી તૈયાર કરી રાખતા. સવારમાં તે જ રોટલી તેમનો મુખ્ય ખોરાક હતો. એ પ્રમાણે તેઓએ પાંચ વરસ સુધી વિશ્રાન્તિ લીધા વગર મહેનત લીધી. આ જગ્યાએ કહેવું જોઈએ કે, રામતનું બાલુના ઘરમાં બે વરસ રહ્યા પછી શ્યામાચરણની અવસ્થા કંઈક સારી થઈ, અને તેઓ છંદછડા સ્વતંત્ર રહેવા લાગ્યા. મંદિરમાં પાંચ વરસ નોકરી કર્યા પછી, તેઓને સંસ્કૃત કોલેજમાં સિત્તેર રૂપિયાને પગારે બીજા નંબરના અધ્યાપકની નોકરી મળી. મંદિરમાં નોકરી કરતી વખત ત્યાંના વિદ્વાન મૌલવીઓની મદદથી તેઓએ પહેલવહેલાં મેળવેલું ફારસી, અરબી અને ઉર્દુ ભાષાનું જ્ઞાન વધારી લીધું. વળી હમણાં સંસ્કૃત કોલેજમાં મહામહોપાધ્યાયોના સંસર્ગમાં આવવાથી તેઓ પોતાને પરમ સૌભાગ્યવાળા સમજવા લાગ્યા. આ પહેલાં તેઓ થોડુંક સંસ્કૃત ભણ્યા હતા. પરંતુ તેથી તેઓની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત થઈ નહતી. હમણાં તેઓ જયનારાયણ તર્કલંકાર, પ્રેમચંદ તર્કવાગીશ, ઇન્દિરચન્દ્ર, વિદ્યાસાગર વગેરે મહામહોપાધ્યાયોની પાસે ધર્મશાસ્ત્ર, દર્શન વગેરેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ઘણીક ભાષાઓ અને ઘણાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવા માટેની શ્યામાચરણની સાધના અહીં એક રીતે પૂર્ણ થઈ. હવે પછી આપણે તેઓને બીજા જુદા કર્મક્ષેત્રમાં મચેલા જોઈશું.

શ્યામાચરણ પોતાનાં નિર્મળ ચરિત્ર, ઘણીક ભાષાઓનું જ્ઞાન અને અસાધારણ મહેનતુપણને માટે કેળવણી ખાતાના લોકોમાં પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડ્યા. આ વખતે તેઓને વેપારથી આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ ભાગ્યદેવતાની કોઈ અજાણી નેમને લીધે તેઓની તે કામના પૂર્ણ થઈ નહિ. ગમે તેમ હો! કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીની સીપારસથી શ્યામા-

ચરણુને તે વખતની સદર અદાલતમાં મુખ્ય જજની પાસે પેશકારનું કામ મળ્યું. એ જગાનો પગાર સો રૂપિયાનો હતો. શ્યામાચરણે આટલા દિવસ સુધી ભણવા ભણાવવાનું જ કામ કરેલું હતું. ઑરીસ કે કોર્ટના કામનું તેઓને કશું જ્ઞાન હતું નહિ. પરંતુ તે માટે તેઓને કોઈ વધારે અગવડ ભોગવવી પડી નહિ. તેઓની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમની સામે પેશકારના કામનું નવાપણું વધારે વખત ટક્યું નહિ, થોડા દિવસની અંદર જ તેઓએ નવા કામની અંદર સારી હુશિઆરી બતાવી. આટલા દિવસ સુધી જે પદ્ધતિથી પેશકારની મદદથી ન્યાયાધીશો મુર્દમાના કાગળ પત્રો જાણતા હતા તેથી મુર્દમો તૈયાર કરવામાં નકામો કેટલોક વખત લાગતો. શ્યામાચરણના ઉપરી અધિકારી સાહેબે કેવો ઉપાય લેવાથી જલદી જલદી મુર્દમાઓ તૈયાર કરી શકાય તે પૃષ્ઠ્યું. એ ઉપરથી શ્યામાચરણે મુર્દમાના કાગળ પત્રોનો અંગ્રેજીમાં તરબુમો કરીને સાહેબને આપ્યો. મુર્દમાની સાથે સંબંધ ધરાવતા દેશી ભાષામાં લખાયલા કાગળ પત્રોનો સુંદર અંગ્રેજી તરબુમો બેંદને સાહેબ બહુ સહેલાઈથી સારો વિચાર કરવાને સમર્થ થયા. ધીરે ધીરે હાઈકોર્ટના જજને એ રીતે તરબુમો કરાવવાની રીતિનું ઉપકારીપણું સમજવા લાગ્યા. તેઓની ભલામણને લીધે તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ચારસો રૂપિયાના પગારથી કોર્ટમાં એક ભાષાન્તર કરનાર (ટ્રાન્સલેટર) નીમવાને માટે સંમતિ આપી. આ નવા કામ ઉપર શ્યામાચરણની પ્રથમ નિમણુંક થઈ. કહેવામાં આવે છે કે, ત્યારથી સઘળા જીલ્લાઓની કોર્ટોમાં એક એક ટ્રાન્સલેટર રાખવાનો રીવાજ ચાલુ થયો. ટ્રાન્સલેટરના કામ ઉપરથી કુમેકમે શ્યામાચરણ હાઈકોર્ટના મુખ્ય દુભાષીઆની પદવીપર ગયા. આની પહેલાં આ કામને માટે કોઈ પણ દેશીની નિમણુંક થઈ નહતી. શ્યામાચરણે જળ્પરી હરીશાહની અંદર આ પદવી મેળવી હતી. કઠોર સાધનાવડે તેઓ સરસ્વતી અને લક્ષ્મી બન્નેને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ થયા. ૪૦ સં ૧૮૭૭ માં શ્યામાચરણ સરકારી નોકરી ઉપરથી ત્રણસો રૂપિયાનું પેન્શન લઈને વાનપ્રસ્થ (રીટાયર્ડ) થયા. તેઓએ જે ઉત્કટ સાધના કરી હતી તેના જેવી જ ભગવાનની કૃપાથી સિદ્ધિ મેળવી હતી. શ્યામાચરણના જીવનની સાધનાનો પ્રસંગ અહીં પૂરો થાય છે.

અક્ષય કુમારદત્તની સાધના.

અમારી જાતિના બંગાળી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે જે મહાત્માઓ દેહ અને મનનો ભોગ આપી ગયા છે, તેઓમાંના એક અક્ષયકુમારદત્ત પણ છે. બંગાળી ભાષાને તેજસ્વી કરીને તથા બંગાળી સાહિત્યની ઘણી ઉન્નતિ કરીને અક્ષયકુમાર બંગદેશમાં અક્ષયકીર્તિ રાખી ગયા છે. અક્ષયકુમાર સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યા, તે પહેલાં બંગાળી ગદ્યોની અવસ્થા ઘણી જ શોચનીય હતી. દર્શન, વિજ્ઞાન (સાયન્સ) અથવા ખીન્ન કોઇ પણ ગંભીર વિષયને માટે ઉપયોગી શબ્દોનો અભાવ બંગાળી ભાષામાં જોવામાં આવતો હતો. અક્ષયકુમાર આત્મભોગ આપીને બંગાળી ભાષાને સજીવન કરી ગયા છે. પોતાની જાતિના સાહિત્યવડે પોતાની જાતિની ઉન્નતિ કરવી, એ તેઓના મનની કામના હતી. તેઓનું જીવનચરિત્ર જ્ઞેતાં જણાય છે કે, તેઓ નાનપણમાંથી જ જ્ઞાન મેળવવાના તરસ્યા હતા. જીંદગી સૂધી તે જ્ઞાન મેળવવામાં અને પોતાના દેશમાં તેનો ફેલાવો કરવાને માટે તેઓ આત્મભોગ આપીને પરિશ્રમ કરી ગયા છે. અક્ષયકુમારની અસાધારણ સાધનાનો આભાસ માત્ર આપવાને માટે તેઓના જીવનની અંદરના મોટા મોટા બનાવોનું વિવેચન કરીએ છીએ. તે બનાવોની પરંપરામાંથી તેઓની સાધનાનું કોરરપણું જાણી શકાશે.

અક્ષયકુમારની બાળક અવસ્થામાં દેશમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ જુદા જ પ્રકારની હતી. ત્યારે કોર્ટોમાં અને સરકારી કચેરીઓમાં ફારસી ભાષાનો પ્રચાર વધારે હતો. નોકરીથી આજીવિકા કરનારા કાયસ્થના સંતાનો કોઇ પણ સારું કામ મેળવી શકે, એ આશાથી તેઓના પિતાઓ તેમને પ્રથમ ફારસી ભણાવવાને માટે બંદોબસ્ત કરી આપતા. એ સમયે દેશમાં ધીરે ધીરે અંગ્રેજ ભાષાની ચર્ચા થતી હતી. પરંતુ તે વખતે ઘણું કરીને અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાનું કામ અંગ્રેજ પાદરીઓના હાથમાં સોંપાયલું હતું; અને જેઓ પાદરીઓની પાસે ભણતા, તેઓમાંના ઘણાકે સમાજનો દ્રોહ કરનારા, આચારબ્રજ અથવા ખ્રીસ્તી થઇ જતા. તેથી સાધારણ લોકોમાં એવો સંસ્કાર પડી ગયો હતો કે, અંગ્રેજ શીખવાથી જીવાનીઆઓ ખ્રીસ્તી થઇ જશે અથવા સમાજનો દ્રોહ કરનારા, ઉચ્છૃંખલ કે આચારબ્રજ થશે,

અને સંધ્યા, તર્પણ વગેરે છોડી દેશે. પિતૃઓ પિંડ અને પાણી મેળવશે નહિ. એ સંસ્કાર પડવાને લીધે અક્ષયકુમારના પિતા પ્રથમ તેઓને અંગ્રેજી શીખવવાને માટે સાહસિક થયા નહિ. શિક્ષણની પ્રથમ અવસ્થામાં ચાલતા આવેલા રીવાજો અને અંગ્રેજી કેળવણી માટે પિતાનો આવો સંસ્કાર અક્ષયકુમારને સારી કેળવણીમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડ્યો. કેવી રીતે તેઓ પોતાના પ્રયાસથી આ અંતરાય ટાળી શક્યા હતા, તે કહીએ છીએ. અક્ષયકુમારનું મન આલપણથી જ શોધકભુદ્ધિવાળું હતું. તે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બાલકના વિવિધ પ્રશ્નોમાં ગામના ગુરુ મહાશય મુંઝાઈ જતા. તેઓ અક્ષયકુમારની આવી વાતને કાન ન દેતાં તેને દલીલ, દસ્તાવેજ, અરજી, પટેલ, કબાલા વગેરે લખવાની પદ્ધતિ ઉપર અને મોઢાના દિસાઓ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાનું કહેતા. અક્ષયકુમારની જ્ઞાન મેળવવાની તૃષ્ણા એથી મટી નહિ. નિશાળની અંદરના અબ્યાસનાં પુસ્તકો ઉપરાંત બીજું કોઈપણ પુસ્તક મળતાં તેઓ તે આગ્રહથી વાંચતા. એ અવસ્થામાં પીઅર્સન સાહેબની બંગાલીમાં તરબુમો થયેલી ભૂગોલ તેમના હાથમાં આવી. તે વાંચી રહેતાં અક્ષયકુમાર આશ્ચર્ય પામ્યા. પૃથ્વીનો આકાર અને વિસ્તારના સંબંધમાં જે પૌરાણિક ધારણાઓ હતી તે દૂર થઈ. તેઓએ તે નાની ઉંમરમાં જ જાણ્યું કે, અંગ્રેજી ભાષા કેવી અનંત રત્નોની ભંડાર છે. ત્યારથી તેઓ અંગ્રેજી ભણવાને માટે એકદમ ઉત્સુક થયા. પિતા અને બીજા વડીલોને સમજાવીને કહેવાથી અને તેઓની પાસે એકદમ આગ્રહ બતાવવાથી તેઓએ અક્ષયકુમારને કોઈ પાઠશાળાની સ્કુલમાં દાખલ થવા માટે અનુમતિ આપી. પરંતુ તે જગ્યાએ તેઓને વધારે દિવસ ભણવાનું થયું નહિ. મીશનરી સ્કુલ છોડીને તેઓ ફક્ત અઢી વરસ ગૌરમોહન આદ્યની સુપ્રસિદ્ધ એરિયન્ટલ સેમીનરીમાં ભણ્યા.

એ સમયે તેમની ઉંમર સત્તર અઠાર વર્ષની હશે. સંસાર સંબંધી ઘણાક માહા બનાવોને લીધે વિદ્યાલયમાં તેઓને શિક્ષણ મળ્યું નહિ એ ખરું છે, પરંતુ જે થોડો વખત તેઓ વિદ્યાલયમાં રહ્યા, તે જ સમયમાં તેઓની જ્ઞાન તરફની પ્રીતિ એવી દૃઢ બંધાણી કે, પાછલી છંદગીમાં દુઃખ કે કષ્ટ, સુખ કે સંપત્તિ, અથવા રોગ કે શોક કશામાં તે કમી થઈ નહિ. જ્ઞાનની તરફ પ્રીતિ બંધાવી, એ

વિદ્યાલયના શિક્ષણનો એક ઉદ્દેશ હતો. કેવી રીતે જ્ઞાનને માટે શોધ કરવી અને કેવી રીતે સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન મેળવી શકાય, એ સઘળી વાત વિદ્યાલયમાં સારા શિક્ષકોએ તેમને શીખવી હતી. વિદ્યાલયના શિક્ષણના અનેક ઉદ્દેશોની અંદર જો એ બે ઉદ્દેશો મુખ્ય હોય તો અક્ષયકુમારનું થોડા વખતનું વિદ્યાલયની અંદરનું શિક્ષણ ખરેખરે સાર્થક થયું છે. પાછલી છંદગીમાં તેઓએ જ્ઞાનની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવા માટે જે સાધના કરેલી છે તે હાલના સમયના તરુણોને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય છે. હાલમાં જોવામાં આવે છે કે, આપણા દેશના જુવાનિયાઓ વિશ્વવિદ્યાલયની-યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી લઈને ઘણું કરીને પુસ્તકને હાથ લગાડતા નથી; એથી જ હાલના જુવાનોની કેળવણીની અસારતાની ઐટલી નિન્દા સંભળાય છે. વિદ્યાલયનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા પછી સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ અને વિચાર કરવો, એ એક રીતે નથી જ, એમ કહીશું તો અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. એથી જ અમારા દેશમાં હુન્નર, સાયન્સ અથવા સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાર્યો બહુ જ થોડાં નજરે પડે છે. ઘણા લોકો કહે છે કે, પશ્ચિમના અને પૂર્વના કેળવણી પદ્ધતિ ધરાવનારા જુવાનોમાં આટલો ભેદ કેમ જોવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે, અમારા દેશના યુવાનો યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવીને અભ્યાસ છોડી દે છે અને યુરોપ તથા અમેરિકાના જુવાનો ડીગ્રી મેળવ્યા પછી ધારા પ્રમાણે અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે; વાત ખરોખર સાચી છે. અક્ષયકુમાર જે અક્ષયકાર્તિ રાખી ગયા છે તે ફક્ત તેઓના વિદ્યાલય છોડ્યા પછીના સ્વતંત્ર અભ્યાસ અને સ્વતંત્ર વિચારના બળથી જ રાખી ગયા છે.

જે અવસ્થાની અંદર અક્ષયકુમારદેવે વિદ્યાલય છોડ્યું હતું તેવું બીજાં લોકોને પણ ઘણેખરે લાગે બને છે. પરંતુ એવી ખરાબ અવસ્થામાં આવીને પોતાની ઉન્નતિને માટે, બંગાળી સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે અને બંગાળી સમાજની ઉન્નતિને માટે તેઓ જે કરી ગયા છે તે સાધારણ લોકો કરી શકતા નથી; નહિ તો અમે ઘણાક અક્ષયકુમારોને પ્રગટ થતા જોઈ શકત. અક્ષયકુમારની ઉમ્મર ન્યારે સત્તર અઢાર વર્ષની હતી ત્યારે તેમને માથે સંસારનો બોજો આવી પડ્યો. તેઓ ઘણી જગ્યાએ ચાકરીને માટે રખડ્યા હતા. સહાય વગર પૈસાને અભાવે ઉમેદવારી કરવી, એ પણ મુશ્કેલ છે.

હંદગીની એ અવસ્થામાં જીવાનો જેટલો નિરાશનો અનુભવ કરે છે તેટલો હંદગીના ખીજ ભાગમાં કરતા નથી. તેઓ નિશાળમાં ભણતી વખતે એક રીતે નિશ્ચિત આશાવાળા હોય છે. સંસારનું જે ચિત્ર તેઓ ભણતી વખતે આંખે છે તે ચિત્ર વિદ્યાલય છોડ્યા પછી તેઓ ભાગ્યે જ જોઈ શકે છે. પણ એમની બાબત તો ન્યારી હતી. ત્યાર પછી તેઓ સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. સંસારી લોકો તરફથી ઘણું કરીને તેઓને ઉત્તેજન મળતું નથી. હરીફાઈ તે જગાએ ઘણી વધારે હોય છે; તે સિવાય ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, અન્યાયી રીત ભાત વગેરેની તો વાત જ શી કરવી? અક્ષયકુમાર એ સઘળા ઉપદ્રવો અને અગવડોથી નિરાળા નહતા. તેઓ દિવસના કામમાંથી બ્યારે અવકાશ મેળવતા ત્યારે તેઓ સરસ્વતી દેવીની આરાધના કરતા. ખરા ભક્તની પેઠે ભક્તિ, આસ્થા અને આગ્રહની સાથે તેઓ વિદ્યાની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એ રીતે તેઓ પારકાની સહાયતા વગર માત્ર પોતાના ઉપર જ આધાર રાખવાના ગુણથી ઘણા પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં વ્યુત્પન્ન થયા. વિદ્યાલય છોડ્યા પછી થોડે વખતે તેઓને “તત્ત્વઓધિની” પાઠશાળામાં આઠ રૂપિયાના પગારથી શિક્ષકનું કામ મળ્યું. કામ થોડા પગારનું હતું તોપણ તરતમાં જોમ તે તેને આવી પંડેલી પૈસાની તંગી મટાડવાનો ઉપાય થઈ પડ્યું, તેવી જ રીતે તે તેની ભવિષ્યની ઉન્નતિના મહેલની સીડીના પહેલા પગથીયા જેવું હતું. તત્ત્વઓધિની પાઠશાળાના સંબંધમાં આવતાં તેમણે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકોરનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે પાઠશાળામાં તેઓને પંડિતનું કામ ઘણા દિવસ કરવું પડ્યું નહિ. તેઓને થોડા દિવસની અંદર જ એ પત્રિકાના (તત્ત્વપત્રિકાના) સંપાદકનું કામ મળ્યું. વિદ્યા મેળવવી અને વિદ્યાનું દાન કરવું, એ તેઓના જીવનનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. નાનપણમાં એ ઈચ્છાપૂર્ણ કરવાને માટે વધારે સગવડ અને સારો જોગ બન્યો નહિ. જીવાનીના આરંભમાં અન્નની ચિન્તામાં તેઓ હમ્મેશા મુંઝાયલા રહેતા તો પણ અવકાશ મળતાં વિદ્યાની ચર્ચા કરતા. હવેથી “તત્ત્વઓધિની” સમાજનો આશ્રય મળતાં તેઓ નિશ્ચિન્ત મનથી જ્ઞાનની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તેઓને હવે અન્નની ચિન્તાને લીધે મુંઝાવું પડતું નહિ; તેથી એ વખતે તેઓ એકાગ્ર ચિંતથી જ્ઞાનની સાધનામાં તત્પર રહેવા લાગ્યા. પુસ્તક વગેરેનો હવે તેઓને અભાવ રહ્યો નહતો.

પોતાની મરજી પ્રમાણે સઘળા પ્રકારનાં પુસ્તકો તેઓ સારી રીતે વાંચવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે અક્ષયકુમારે અંગ્રેજી દર્શન, ગણિત અને સાયન્સનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ રસાયણ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર સારી રીતે શીખવાના વિચારથી તેઓ કલકત્તાની પ્રસિદ્ધ મેડીકલ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીની પેઠે અધ્યાપકોની પાસે એ એ વિષયોનાં ભાષણો સાંભળતા. તેઓ એ વખતે રાતદિવસ વિશ્રાન્તિ લીધા વગર લખવા વાંચવામાં ગુંચવાયલા રહેતા હતા. એ રીતે તેઓએ બાર વરસ સુધી સાધના કરી. ત્યારપછી તેઓની તન્દુરસ્તીમાં બગાડ થયો. શારીરિક ક્ષુધાની પેઠે માનસિક ક્ષુધા પણ હોય છે. શરીરની શક્તિની સાથે સમતોલપાત્રું જાળવીને બન્ને પ્રકારની ક્ષુધાની તૃપ્તિ કરવી જોઈએ. શરીરની ઉપેક્ષા કરીને મનની ઉન્નતિ કરવા જતાં અને મનની ઉપેક્ષા કરીને શરીરની ઉન્નતિ કરવા જતાં ઘણાક લોકો ભ્રમમાં પડે છે. પ્રકૃતિના નિયમને ભંગ કરવાથી અને પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધરીતે ચાલવાથી પ્રકૃતિ તેનો બદલો લે છે. અક્ષયકુમાર એ સાધારણ નિયમની બહાર ન હતા. તેઓ શરીર અને મનને બહુ જ પરિશ્રમ આપીને પાંત્રીશ વરસની ઉંમરે કૃત્યસાધ્ય (મુશ્કેલીથી મટે) એવા માથાના દુખાવાના રોગમાં સપડાયા. તેઓ છાસઃ વરસ સુધી જીવ્યા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓએ એકત્રીશ વરસ આ દુઃખદાયક પીડામાં જીવતેમુઆ જેવા થઈને ગાળ્યાં હતાં. પરંતુ આશ્ચર્યની બાબત એ છે કે, જીવતે મુઆ જેવી હાલતમાં તેઓ જે કરી ગયા છે તે ઘણા લોકો સ્વસ્થ શરીરે અને સ્વસ્થ મને કરી શકતા નથી. “ભારતવર્ષનો ઉપાસક સંપ્રદાય” નામનો એ ખંડનો ગ્રંથ તેઓએ રોગી અવસ્થામાં લખ્યો હતો. જોકે એ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગનો કેટલોક અંશ પહેલાં તત્ત્વ-બોધિની નામના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તોપણ જ્યારે એ સઘળો ભાગ એકત્ર કરીને ગ્રંથના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓ માથાની વેદનામાં પીડાયલા હતા. એવી અવસ્થામાં ગ્રંથને છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં કેવા આગ્રહ, સંકલ્પ અને સાધનાની જરૂર છે, તે જોએએ એ પુસ્તક વાંચ્યું હશે, તેઓ સારીરીતે સમજી શકશે. કેવી અવસ્થામાં અને કેવા કલ્પથી એ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના એ ભાગ રચવામાં આવ્યા, એ તેઓ પોતે જ કહી ગયા

છે:-“શરીરની આ પ્રકારની દુઃખદાયક અવસ્થા આટલો લાંબો વખત ચાલી, તેના વિષે શું કહું? લખવું, વાંચવું, વિચારવું, સાંભળવું વગેરે કાંઈપણ પ્રકારનું માનસિક અથવા શારીરિક કામ કરવામાં હું સમર્થ નથી. એમાંના કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં જ માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી અવસ્થામાં એક ભાગની રચના, સંશોધન અને છપાવવાનું જે કંઈ કામ થયેલું છે તે પ્રત્યે એકવાર પણ નજર કરી શક્યો નથી. અનેક વખતે ઘણા ઘણા ગંભીર ભાવોવાળો ચિન્તાનો પ્રવાહ મનમાં ઉત્પન્ન થઈને મગજના સ્વસ્થપણાનો હાથ કરે છે, એમ સ્પષ્ટ અનુભવ કરવા છતાં પણ તે નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. દુઃખ થાય છે એમ સમજી બીજી તરફ મન લગાડવાના ઉદ્દેશથી ઘણા પ્રયાસો અને નાના પ્રકારના ઉપાયો કરતો. પરંતુ કશાથી તે ચિન્તાનો પ્રવાહ મંદ થતો નહિ. અને જ્યાં સુધી તે સધળું અથવા બીજું કંઈ પણ બહારથી જાણતો તે લખી લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મગજની અંદર અસહ્ય વેદના થતી. મારા નોકરો અથવા બીજું કાંઈ માણસ પાસે હોય તો તેને હું લખી લેવાનું કહેતો. કાંઈ પણ પાસે ન હોય તો ગાડીમાં બેસી, છેટે રહેતા મિત્રાની પાસે જઈ, તેમને લખી લેવાનો આગ્રહ કરતો. જેઓને શકાર, પકાર અથવા સકારનું પણ કશું જ્ઞાન નહોત્ય, એવા અણુધડ અને અયોગ્ય લોકોની પાસે કાંઈ કાંઈ વખત લાચારીએ લખાવવું પડતું. અર્થે રાત્રિએ ભર ઉઘમાં સૂતેલા નોકરોને જગાડીને ફેટલીકવાર ફેટલાક વિષયો લખાવવા પડતા, નહિ તો મગજમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિચારોનું વારંવાર આન્દોલન થઈને તે રાત્રિએ નિદ્રા આવતી નહિ. મનમાં એ પ્રકારના કાંઈ પણ વિષયનો ઉદય થતાં પણ દુઃખ થતું, તેનું ચિન્તન અને આન્દોલન કરવામાં પણ દુઃખ થતું; પોતાની વાત તો દૂર રહી પણ બીજા પાસે લખાવવામાં પણ કંટ પડતું, અને જ્યાં સુધી લખી લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે કરતાં પણ વધારે દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો. તે દુઃખ નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી કાંઈ ગ્રન્થ વગેરે જાણવાની જરૂર પડે તો કાંઈ માણસની પાસે વંચાવીને સાંભળતો. તે પણ શું જે તે દિવસે અને જે તે વખતે સાંભળી શકતો? તેમ જ અચાનક ધ્યાન આપી શકતો? નહિ. શરીરની અવસ્થા પ્રમાણે અમુક દિવસે અમુક વખતે

ઔપચ વગેરેનો વ્યવહાર કરીને તે સાંભળતો. એવી રીતે કોઈ વખત પાંચ સાત લીટી, કોઈ વખત બે ચાર લીટી અથવા કોઈ વખત માત્ર બે ચાર વાક્ય કે કદાચિત્ કંઈક વધારે લખાઈ શકાતું. તે સઘળું એકત્ર કરીને ઉપાસક સંપ્રદાયનો ઘણો ખર્ચ લાગ તૈયાર થયેલો છે. એ સઘળાં વાક્યો પ્રથમથી જ જે પ્રમાણે જોઈએ તેમ એક પછી એક લખવામાં આવ્યાં હતાં. એમ વાંચનારે સમજી લેવું નહિ. કયું વાક્ય કઈ જગાએ, અથવા કયા વાક્ય પછી ગોઠવવામાં આવશે એ લખાવતી વખતે કંઈ નક્કી કરવામાં આવતું નહતું. ઉપર કહેવા પ્રમાણે શરીરની અવસ્થાને અનુસરીને અમુક દિવસે, અમુક વખતે ઔપચનું સેવન કરીને અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની તજવીજ કરીને ઘણે કષ્ટે માંડમાંડ આ કામ પૂરું કરેલું છે.” રચવામાં આવેલા ગ્રંથનો આકાર, તેમાં વર્ણવેલા વિષયનું ગૌરવ તથા પરિપાટી અને ગ્રંથ કર્તાની નિરન્તરની કષ્ટદાયક માંદગી, એ સઘળી બાબતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અપ્રત્યક્ષમારની ઇચ્છાશક્તિની પ્રયત્નતા જોઈને વિસ્મય પામી સ્તબ્ધ થઈ જવાય છે. ધન્ય છે તેઓના સંકલ્પને અને ધન્ય છે તેઓની સાધનાને!

માધુકલ મધુસૂદનદત્તની સાધના.

બંગાળના અમર કવિ મધુસૂદન દત્તના જીવન ચરિત્રનું અવલોકન કરતાં સાહિત્ય સાધનામાં તેઓની ઇચ્છાશક્તિની અત્યંત પ્રયત્નતા જોવામાં આવે છે. પરધર્મનો સ્વીકાર કરવો, પારદા વેપ પહેરવો અને પિતા, માતા તથા સમાજનો ત્યાગ કરવો વગેરે ધર્મીક ભૂલો તેઓએ કરેલી છે. એ ફક્ત તેઓની અનિયંત્રિત અને આંતરે રસ્તે જનારી ઇચ્છાશક્તિની નિશાની છે. અમે મધુસૂદનનાં સંસાર સંબંધી અથવા કુટુંબ સંબંધી જીવનચરિત્રની વાત અહીં વધારે લખશું નહિ; અને તે લખવાની આવશ્યકતા પણ નથી. પરંતુ મધુસૂદનના સાહિત્ય સંબંધી જીવનની વાત અહીંયા કહેશું; એ ઉપરથી જણાશે કે, તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઇચ્છાશક્તિની સહાયતાથી કેવી સાધના કરી ગયા છે. કોઈ સુપ્રસિદ્ધ કવિએ ઇચ્છાની પર્યતમાંથી નીકળેલી નદીની સાથે તુલના કરેલી છે. ખરેખર એ તુલના ઘણી સુંદર છે! મધુસૂદને પોતે પણ કહેલું છે કે;—

આર્યા:-પર્વતગૃહને છોડી, નિસરે સરિતા સમુદ્રને મળવા;

છે શક્તિ કોનામાં, યત્ન કરે જે તેહ ગતિ છળવા.

તે નદીના પ્રવાહની સામે કંઈ પણ અડચણ આવે તો કોઈ જગાએ તે નદી પડખે થઈને ચાલી જાય છે; અથવા તો કોઈ જગાએ તેને ઝોળાંગી, ભયંકર પાણીનો ધોધ ઉત્પન્ન કરી, જરા પણ અટક્યા વગર પાછી વહેવા માંડે છે. મધુસૂદનના અનંત રત્નના ભંડારરૂપ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દાઝઝા-શક્તિ સાહિત્યની તરફ જતી વખતે એ જ પ્રમાણે કહી સંઘળી અડચણોને ઝોળાંગી ગઈ છે, અથવા તો કહીકે પ્રયળ અડચણ નડતાં પડખેથી ચાલી ગયેલી છે; અથવા તો કહીકે બાધ મોટી અડચણ નડતાં ફાણવાર સ્થિર થઈ, શક્તિનો સંચય કરી પોતાનું સ્વરૂપ વધારી તેને ઉલ્લંઘન કરીને સુંદર સુંદર ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્યરૂપી નાના મોટા ચિત્તરંજક જળપ્રવાહને ઉત્પન્ન કરી ગઈ છે. મધુસૂદને છંદગી પર્યન્ત સ્મરસ્વતી દેવીની આરાધના કરેલી છે. દેવી મોટી સાધનાવાળે તેમની પ્રીતિ અને આશીર્વાદ મેળવીને સાહિત્ય સાધનામાં સિદ્ધ થયેલા છે, તે અમે અનુક્રમે કહીએ છીએ.

મધુસૂદન તેઓના જન્મદ્રાતા મહામતિ રાજનારાયણદત્ત અને જનની જાહ્નવીના માત્ર એકના એક પુત્ર હતા. યશોહર જીલ્લાના સાગરદાંડી ગામમાં રાજનારાયણદત્ત શ્રીમન્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. ગામડાની જંગીર અને વૈભવ ઉપરાન્ત તેઓ કલકત્તામાં હાઈકોર્ટના એક ખાસ વકીલ હતા, અને વકીલાતમાંથી થાણું ધન પેદા કરતા. મધુસૂદનની માતા જાહ્નવી પણ આબરુદાર કુટુંબની દોકરી હતી. એવાં માત પિતાનો એકનોએક પુત્ર લાડકવાયો હોય તેમાં નવાઈ શી! મધુસૂદન બાર વરસની ઉંમર સુધી સાગરદાંડીમાં હતા; ત્યાં ગામડી નિશાળમાં મહેતાજીની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. જે ઉંમરમાં આટલા લાડપાડમાં ધનવાનના પુત્રો ભણુતા ગણુતા નથી, મધુસૂદન તે ઉંમરમાં, તેટલા અથવા તેથી વધારે લાડપાડમાં પણ, એકે દિવસ ભણુવા ગણુવામાં બેઠરકાર રહેતા નહિ. તેઓની વિદ્યા ઉપરની દૃઢ પ્રીતિ, અલૌકિક પ્રતિભા અને તીવ્ર સ્મરણશક્તિને માટે તેઓ ભણુતી વખતે સર્વત્ર શિક્ષકોના સ્નેહ

અને પ્રશંસાને પાત્ર થયા હતા. ગામઢી મહેતાજીનો માર, નેતરની શિક્ષા તથા ઉઠ્યેસ વગેરે ખીજા નિશાળીઆઓને વિદ્યા મેળવવા તરફ પ્રીતિ અથવા અપ્રીતિ થવાનું કારણ થતાં, પરંતુ મધુસૂદન એ સઘળાં કારણોથી કોઈ પણ દિવસ પાઠશાળામાં ગેરહાજર રહેતા કે નાખુશીથી જતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ જમીને સૌથી પહેલા નિશાળે જવાના વિચારથી, માતાએ પ્રીતિપૂર્વક તૈયાર કરેલી જુદી જુદી જાતની સામગ્રીઓનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જતા. આજપણમાં મધુસૂદનની ભણવા ઉપરની પ્રીતિ એવી જ પ્રબળ હતી. ત્યાર પછી તેઓ તેર વરસની ઉંમરે કલકત્તામાં આવ્યા; અને ખીંદરપુરમાં પિતાની પાસે રહીને ત્યાંની સ્કુલમાં ફેટલોક વખત ભણ્યા. ત્યારપછી હિન્દુ કોલેજમાં દાખલ થયા. ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ૪૨ સુધી તેઓએ ત્યાં આગળ કેળવણી લીધી. એ છ વરસમાં તેઓ અંગ્રેજ ચર્ચમાળાથી સીનીઅર વિભાગની છેવટની પરીક્ષા સુધી ભણ્યા. મધુસૂદન જ્યારે ભણતા હતા ત્યારે હમણાની પેઠે યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીવાળી પરીક્ષાઓ ન હતી; તેપણુ સાંભળવા પ્રમાણે સીનીઅર વિભાગની છેવટની પરીક્ષાનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો હાલના સમયના બી. એ.ની પરીક્ષાનાં સરખાં હતાં. છ વરસમાં અંગ્રેજીની એ. બી. સી. ડીથી લઈને બી. એ, ના ફાર્સ સુધી પ્રશંસાની સાથે અભ્યાસ કરવાની વાત સાંભળતાં હમણા અમે વિસ્મય પામીએ છીએ. આ ઉપરથી પોતાની મેળે જ ફેટલોક પ્રશ્નો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે, ત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી હતી, શિક્ષકો કેવા હતા અને જે વિદ્યાર્થીઓ એવી રીતે અભ્યાસ પૂરો કરી શકતા, તેઓની બુદ્ધિ અને સાધના કેવી હતી. આમાંની એક એક વાતનો આપણે વિચાર કરીએ. હાલના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિનું કંઈક ખ્યાન દઈને વિચાર કરતાં આપણને માલમ પડે છે કે, આ પદ્ધતિ પરીક્ષાપ્રધાન છે. પરીક્ષકોના પ્રશ્નોના કેટલેક અંશે ઉત્તર આપી શકવાથી હમણા પારદર્શી તરીકે પ્રશંસા મળે છે. પરીક્ષાપ્રધાન શિક્ષણપદ્ધતિનો મૂળ ઉદ્દેશ હિતકર હોવા છતાં, સમય જતાં તેનો ગેરઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. શિક્ષણપદ્ધતિ પરીક્ષાપ્રધાન હોવાને લીધે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો તરફ સઘળાઓનું ધ્યાન ખેંચાયલું રહે છે. શિક્ષકો અને

વિદ્યાર્થીઓ જુએ છે કે, 'કોઈપણ વિષયના અમુક અભ્યાસનાં પુસ્તકમાં કેટલા પ્રશ્નો નીકળી શકે છે. એ સધળા પ્રશ્નોમાંના ઘણાખરાનો ઉત્તર આપી શકવાથી પરીક્ષામાં પાસ થવાય છે અને પ્રશંસા મેળવવાનો સંભવ રહે છે. એ વિચારથી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તક ભણાવતી અને ભણતી વખતે પ્રશ્નોપયોગી ભાગ ઉપર પેન્સીલથી ચિહ્ન કરતા જાય છે, અને એ સધળો અંશ જ વિદ્યાર્થીઓ પોપટની પેટું ગોખે છે. હાલના સમયમાં પરીક્ષામાં આવના લાયક પ્રશ્નો ચુંટી કાઢવા, એ શિક્ષકનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામંદિરમાં ગોખેલા જવાબો જવાબ લખવાનાં પત્રોમાં લખી કાઢે છે. ઘણાક આવા કામની ઉલટી કરવાના કામ સાથે સરખામણી કરે છે. તેઓ કહે છે કે, જેમ ખાંધેલા પદાર્થને પચવાની જરૂર છે અને તે વગર શરીરને પુષ્ટિ મળતી નથી, તેમ ભણેલી વિદ્યાને વિચાર કરી મનમાં ડાલવા વિના વિદ્વાન થવાનું નથી. ખાંધેલા પદાર્થનું વમન કરવું અને ગોખેલી વિદ્યાની આવૃત્તિ કરવી, એ બન્નેની કિંમત સરખી છે. આ ઉપમા જો કે કેટલાકને સુગ ચંદ તેવી લાગશે તોપણ તે એટલીબધી સંબંધ વગરની અને અસત્ય છે, એમ કોઈપણ કહી શકશે નહિ. વિદ્યામંદિરમાં શિક્ષકોના પ્રશ્ન ચુંટી કાઢવાની સહાયતાથી પરીક્ષામાં પાસ થવાનો પ્રયાસ તો છે, પરંતુ તે સિવાય બહાર પણ અર્થપુસ્તક (Meanings' books) અને પ્રશ્નોત્તર (Questions and Answers) વગેરેનાં પુસ્તકોનો પણ અભાવ નથી. અર્થપુસ્તક રચનારાઓ પોતાનાં પુસ્તકો વેચીને મહેનતનો બદલો મેળવે છે એ ખરું છે, પરંતુ ઘણે સ્થળે એ પ્રકારનાં ઘણાં અર્થપુસ્તકો લખને કેટલા વિદ્યાર્થીઓનું કેટલું નુકસાન થયું છે, એનું પ્રમાણ કોણે કાઢ્યું છે. ખરેખર અર્થપુસ્તકો ઘણાં થવાને લીધે મૂળ વિષયપરનો વિચાર ઘટી ગયો છે. એક સારો લેખક કહે છે કે, અર્થપુસ્તકો દેવમંદિરોની અંદરનો ધૂમાડો ઉત્પન્ન કરનારા દીવાના જેવાં છે; એથી પ્રકાશ થવા કરતાં ધૂમાડો નીકળવાને લીધે અંધારું જ વધારે થાય છે. દેવની પ્રતિમા કદાચ જ જોષ્ટ શકાય છે. ખરેખર એ પ્રકારનાં અર્થપુસ્તકો અને ટીકા ટીપ્પણીઓની સહાયતાથી વાગ્દેવીની નિર્મળ અને સ્વચ્છ કાન્તિ ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. સરળભાષામાં કહીએ તો

હમ્મેશા પ્રશ્નોત્તર ઉપર નજર રાખીને અભ્યાસ કરવાથી સ્વતંત્ર વિચારો યોગ્ય થાય છે અને જ્ઞાન તથા નવા શોધોની પ્રીતિ કવચિત જ વૃદ્ધિ પામે છે. ગમે-તેમ હો, પણ અમારા સારા ભાગ્યની વાત છે કે, રાજ્યના લાયક અધિકારીઓ અને સ્વદેશહિતેષુ વિદ્વાનો આ દેશની શિક્ષણપદ્ધતિની આવી ખેદકારક અવસ્થા જોઈને તેના ઉપાયને માટે કમર બાંધીને તૈયાર થયા છે.

મધુસૂદનદત્ત બ્યારે હિન્દુકોલેજની અંદર અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આ દેશમાં શિક્ષણપદ્ધતિ જુદા જ રૂપમાં હતી. હાલના સમયની પેઠે તે વખતમાં પરીક્ષાની એટલી બધી બીક હતી નહિ. વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવા શિક્ષકો હમ્મેશા પ્રયાસ કરતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓની વિચારશક્તિ, સમજશક્તિ અને રસ-શક્તિ જેથી વૃદ્ધિ પામે તેને માટે વિશેષ મહેનત કરતા. તેઓ ધર્મનીતિ, વ્યવહારનીતિ અને રાજનીતિના ગુણદોષો વિદ્યાર્થીઓને સમજાવીને, તેમની બુદ્ધિની વૃત્તિઓને ખોલવતા; અને એ સઘળા વિષયોની સારી નરસી બંને બાજુ દેખાડીને તેઓને તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાને માટે કહેતા. એ સઘળા સુશિક્ષકો સાહિત્યનો વિચાર કરતી વખતે વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ મનુષ્યના હૃદયની વૃત્તિઓનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરીને તેની અંદરનું સૌન્દર્ય દેખાડી આપતા. તેઓને ભાવિક અને રસજ કરવાને માટે પ્રયાસ કરતા. તે ચતુર શિક્ષકો સૃષ્ટિનું રહસ્ય ખતાવીને સરજનારની સૃષ્ટિ રચવાનું કૌશલ્ય દેખાડી આપતા. તારાથી શોભા-યમાન આસમાની આકાશમંડળ, શાન્ત નીલવર્ણના મહાસાગર તથા અરૂંધી છવાયલા અને આકાશનો સ્પર્શ કરનારા પર્વતનું વર્ણન કરીને જગતકર્તાની સૌમ્ય મૂર્તિનો અનુભવ કરવાનું કહેતા. કઠોર વિજળીનો કાનને ભય ઉપજાવે તેવો કડકગટ અને દેશનો પ્રલય કરે એવું પવનનું ભયંકર તોફાન વર્ણવીને ધર્મશ્રવની ઉચ્ચમૂર્તિનો અનુભવ કરવા કહેતા. દ્રામળ બાળકનું નિર્દોષ મંદહારય, આકળથી ભીંજેલી અને રહેજ ઉઘેડેલી કળી, ખીલેલું ફુલ, સિન્ધુ જળ અને ઠંડી પૂવનની લહેરોનું વર્ણન કરીને પરમેશ્વરની દયાળુ મૂર્તિ જોવાનું શિક્ષણ આપતા. અભ્યાસનાં પુસ્તકોની અંદર વર્ણવેલા વિષયો જગતના અંદરના અને બહારના દૃશ્ય પદાર્થોની સાથે કેવી રીતે સરખાવીને વાંચવા જોઈએ, અને કેવી રીતે તેના રસનો સ્વાદ લેવો જોઈએ, તે, તે વખતના ઉત્તમ શિક્ષકો સારી રીતે

કહેતા. શિક્ષકોની સુંદર ભણાવવાની પદ્ધતિ ઉપરાન્ત તે સમયના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની સાથે માયાગ્રુપણે વર્તતા. વિદ્યાર્થીઓનાં સારાં કામોમાં પોતે ભાગ લઇને તેઓને સહાય કરતા. વિદ્યાર્થીઓની સાથે શિક્ષકોનો ગાઢ સંબંધ હતો. હાલના સમયમાં પણ ધણાએક ખરા આદર્શ શિક્ષકો છે; તેઓ ન હોય તો આ દેશની કેળવણીની હાલત કેવી થઇ પડે તે કહી શકાતું નથી; તોપણ ધણાં કારણોને લીધે એવા સારા શિક્ષકોની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી નથી, એ જ ખેદની વાત છે. તે સમયના શિક્ષકો ચતુર માણીની પેઠે જ્ઞાનનું બીજ વિદ્યાર્થીઓના મનરૂપી ક્ષેત્રમાં વાવતા, અને સારા શિક્ષણની સહાયતાથી તે વાવેલું બીજ ઉગી નીકળે, અને સમય જતાં તે ડ્રજ અને ઝાયાવાળા મહાવૃક્ષના રૂપમાં પરિણામ પામે, તેને માટે હમ્મેશાં મહેનત લેતા. હાલના સમયના વિદ્યાર્થીઓની, કેટલાક કાચના ઘરની અંદર ટુંકીમાં વાવેલી કલમની સાથે તુલના કરે છે. બરોબર રીતે પાણી પાવામાં આવે તો તેઓ જલદી ડ્રજ આપે છે ખરી, પરંતુ પૃથ્વીની સાથે તેનો સંબંધ ન હોવાને લીધે પાણી રેડવાનું બંધ થતાં જ તેઓ સૂકાવા માંડે છે; તેથી તેઓ વધારે વખત ડ્રજ આપી શકતાં નથી. ખરેખર! હાલના જમાનાના રોગપીડિત, ટુંકી નજરવાળા અને ખવાઈ ગયેલા મગજના અનેક પંદર વીશ વર્ષના બી. એ. એમ. એ. ને જોતાં પોતાનો મેજે જ એ ઉપમા ધ્યાનમાં આવે છે. પ્રકૃતિની સાથે સ્વતંત્ર વિચાર અને શોધક શુદ્ધિ ન હોવાને લીધે ભૂમિની સાથે વૃક્ષનો સંબંધ ન હોવાની પેઠે તેઓનું જ્ઞાન વધી શકતું નથી. મધુસૂદનના વખતના શિક્ષકો અવસ્ય વર્તમાન સમયના શિક્ષકોની પેઠે નીતિ અને નિયમની કાતર હાથમાં રાખીને હમ્મેશા એસતા નહતા, અને તેથી જ તે કાળના વિદ્યાર્થીઓની મન અને હૃદયની વૃત્તિઓરૂપી શાખાઓ અને પલ્લવો કહીં કહીં અને કોઇ કોઇ સમયે ઉચ્છૃંખલ રીતે વૃદ્ધિ પામતાં હતાં.

મધુસૂદને કેવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અને કેવા પ્રકારના શિક્ષકોની પાસે કેળવણી લીધી હતી, તે કહેવામાં આવ્યું. હવે તેઓ કેવી રીતે એકચિત્તે અધ્યયન કરતા હતા, તે વાત કહેવી જોઇએ. મધુસૂદન અસાધારણ

બુદ્ધિમાન હતા. ભણવા ગણવામાં સર્વત્ર સર્વોત્તમ થવાની ઇચ્છા તેઓમાં બાળ-પણથી જ પ્રબળ હતી, અને તેને માટે જોટલી જોષ્ટિએ તેટલી મહેનત કરતા હિન્દુ કોલેજમાં દાખલ થયા પછી તેઓએ થોડા જ દિવસોમાં એક ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે નામના મેળવી. તેઓ ધણું કરીને સઘળી પરીક્ષાઓમાં સૌથી ઉંચે નંબરે પાસ થતા. એ સમયથી જ તેઓ વિદ્યાધયની અંદરના અભ્યાસનાં પુસ્તકો સિવાય બીજાં ધણાં પુસ્તકો વાંચતા. મધુસૂદનનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં જણાય છે કે, તેઓ જ્યારે પાંચમા ધોરણનો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તેઓએ ઇંગ્રેજ સાહિત્યના એટલા બધા ગ્રન્થો વાંચ્યા હતા કે જે હાલમાં એક બી. એ. તેટલા ગ્રન્થો વાંચી, તો તે પોતાને ગૌરવવાળો સમજે. મધુસૂદન ભોગવિલાસમાં અજોત્રિય હતા, તોપણ ભણવામાં મન રાખવાની તેઓમાં અપૂર્વ અને અસાધારણ શક્તિ હતી. કહેવામાં આવે છે કે, તેઓનું ચિત્ત જ્યારે ભણવામાં લાગતું, ત્યારે ભુખ, તરશ, નિદ્રા વગેરે તેઓના મનમાંએ નહોતાં આવતાં. જે ભોગવિલાસની ઉત્કટ વાસનાને લીધે તેઓના ચરિત્રમાં અનેક કલંકો લાગેલાં છે, તે સઘળા ભોગવિલાસો સરસ્વતીની આરાધના કરતી વખતે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે દબાવી શકતા. આ ઉપરથી તેઓના વિદ્યા મેળવવાના દૃઢ આગ્રહનો સારી રીતે પરિચય થાય છે. મધુસૂદનની બુદ્ધિ સર્વ વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકે એવી હતી. ધણાક લોકોની એવી ધારણા હોય છે કે, સાહિત્યના અભ્યાસીઓ ગણિતમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા હોય છે. તેઓની એ ધારણા મધુસૂદનના સંબંધમાં લાવવા જેવી નથી, કારણ કે તેઓ એકવાર વર્ગની અંદર તર્ક કરીને ઘોઘ્યા હતા કે, કાવ્યમાં આનંદ માનનારાઓ પણ ગણિતમાં પારદર્શી થઈ શકે છે; અને એક દિવસે જ્યારે વર્ગના સઘળા વિદ્યાર્થીઓ ગણિતના એક જટિલ (અધરા) પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં અસમર્થ થયા, ત્યારે તેઓએ એક સુંદર યુક્તિવડે તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરીને પોતાની વાતને સાબીત કરી હતી. પરંતુ તેઓના બેહદ સાહિત્યની અનુરાગને લીધે, ત્યાર પછી તેઓ ગણિતમાં વધારે મન આપી શક્યા નહિ.

. હિન્દુ કોલેજની અંદર કેળવણી લેતા હતા તે સમયથી જ તેઓ ભણવું અને લખવું એ બન્ને ઉપાયોવડે સાહિત્યની ચર્ચાનો આરંભ કરવા લાગ્યા.

એ સમયના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ સભાઓ સ્થાપન કરીને લાપણો આપતા અને વર્તમાન પત્રોમાં નિબંધ લખતા. ઘરમાં માયાપો અને વિદ્યાલયમાં શિક્ષકો બન્ને એ બાબતમાં ઉત્સાહ આપતાં. સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપક કેપ્ટન રિચર્ડસન સાહેબે મધુસૂદનની સાહિત્ય ઉપરની કુદરતી પ્રીતિ જેમ વધારી હતી, તેમજ ઉત્તમ રચનાશૈલી શાખવીને અને તેઓએ રચેલી કવિતાને શુદ્ધ કરીને તે સમયના “લિટરરી ગ્લાન્સર,” “ગ્લુસમ,” “કૉમેટ” વગેરે માસિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરીને તેમના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરી હતી. એ સમયથી જ તેઓ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સારા લેખક તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની વાસનાને હૃદયમાં પોષવા લાગ્યા. સહાધ્યાયીઓની સાથે વાતચિતમાં અને મિત્રવર્ગમાં કાગલ પત્રમાં હૃદયના એ ઉચ્ચ અભિલાપની વાતનો ઉલ્લેખ કરતા. મધુસૂદને જીવનની અનેક અવસ્થામાં પડીને પણ જે ઉચ્ચ અભિલાપને છોડ્યો ન હતો, તે અનુક્રમે દેખાડીએ છીએ. મધુસૂદન જ્યારે હિન્દુકોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે કલકત્તાના વિદ્યાર્થીવર્ગની નીતિસંબંધી અવસ્થા ઘણી જ શોચનીય હતી. જે સઘળા અનાચાર અને દુરાચારોનું નામ હમણાના લોકો તિરસ્કારની સાથે ઉલ્લેખ કરે છે, એ સઘળાં કુકર્મો તે સમયના વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ‘નવ્યબંગ’ એવે નામે ઝોળખાવીને અહંકાર, ગૌરવ અને સ્પર્ધાની સાથે કરતા. ખરેખર તે સમયના વિદ્યાર્થીવર્ગનો મોટો ભાગ ઉચ્છૃંખલ અને આડે રસ્તે જનારો હતો. સમાજમાં ચાલતા કામોથી ઉલટાં કામો જ તેઓમાં ‘સભ્યતા’ તરીકે ગણાતાં. પાશ્ચાલ્ય સભ્યતાની તાત્કાલિક રમણીય મૂર્તિ જોઈને ઈંગ્રેજ ભણેલા યુવાનો મોહમાં પડી જતા. તેઓ યુરોપીયનોના જેવા બળવાન અને વીર્યવાન થવાની ઇચ્છાથી તેઓના પોષાક, આહારવિહાર એટલું તો શું પણ તેઓની સૂગ અને રચિતું પણ અનુકરણ કરવા લાગતા. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તે સમયના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પાણી વિનાની ખાંડી પીવી અને અર્ધપકવ ગોમાંસ ભક્ષણ કરવું, એ વાહવાહનું કામ ગણાતું. યુરોપીય ફેશનનો પ્રભાવ પણ કાંઈ કમ ન હતો. કહેવામાં આવે છે કે, મધુસૂદન પોતે એક દિવસે એક સોનામહોર ખરચીને કોઈ યુરોપીયન હળમતી દુકાને કેશ કપાવી આવ્યા હતા. એ પ્રભાવની અંદર પડીને કેટલાક ધનવાનના પુત્રો

ભણુતા ગણુતા જ નહીં, એટલું જ નહીં પણ ધન અને પ્રાણી માયાં જતાં મધુસૂદનની અંદર પ્રશંસાની વાત એટલી જ હતી કે, એવા પ્રભાવની અંદર રહેવા છતાં અને ખીન્ન પણ નિન્દિત કર્મો કરવા છતાં સરસ્વતીની સાધના-માંથી તેઓ કદી પરાઽમુખ થયા નહતા. મધુસૂદનના જીવનના એ સમયમાં એક નકારે ફેરફાર થયો. હિન્દુ કોલેજની અંદરનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેઓએ ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરીધો. એ સમયની 'નવ્યબંગ'ની બુદ્ધિ અને અને ગતિના ઉત્કર્ષનું તે એક દ્રુષ્ય જ હતું. મધુસૂદનના એ સઘળા કાર્યોની અમે અહીં આલોચના કરતા નથી. મધુસૂદન ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરીને માત્રકલ મધુસૂદન થયા. હવે પછી તેઓ બંગાલીઓની નજરે શ્રીબ્રહ્મ થયા.

સને ૧૮૪૩ માં મધુસૂદન ખ્રીસ્તી થયા; સારપછી તેઓએ કેટલાક દિવસ શિવપુરની બિશપ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. હિન્દુ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે કુપ્ટન રિચર્ડસને જેવી રીતે તેઓને કાવ્યરૂપી જગતનું સૌન્દર્ય વગેરે દેખાડીને કવિતા રચવામાં કુશળ કર્યા હતા, તે પ્રમાણે બિશપ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે ત્યાંના ઘણી ભાષા જાણનારા અધ્યાપકોએ તેઓને અનેક પ્રકારની ભાષાઓ શિખવાવમાં સહાયતા કરી હતી. બિશપ્સ કોલેજમાં તેઓ ચાર વર્ષ રહ્યા હતા. એ સમયની અંદર તેઓ ગ્રીક, લૅટીન, ફ્રેંચ, જર્મન અને ઇટાલીયન એ ભાષાઓ શિખ્યા હતા. ભાષા શિખવાની તેઓમાં અસાધારણ શક્તિ હતી. તેઓ ઇંગ્રેજી ભાષા કેળવાયલા ઇંગ્રેજની પેઠે અતિ-ચ્છિન્ન રીતે બોલી અને લખી શકતા. ફ્રેંચ અને ઇટાલીયન એ બે ભાષામાં એટલે સુધી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું કે, એ બે ભાષાઓમાં કલેશ વગર કવિતા કરી શકતા. મધુસૂદને ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ તેઓની સારી કેળવણી માટે તેમના સ્નેહી પિતા તેમને પૂરતી પૈસાની મદદ કરતા. સ્નેહભૂર્ત માતા પણ પિતાની જાણ અને અજ્ઞાણમાં ઘણું ખરું પૈસાની મદદ કરતી. એ પૈસા કેવળ તેની સારી કેળવણી માટે ખરચાતા એમ ન હતું. બિશપ્સ કોલેજની અંદર રહેતી વખતે ત્યાંના ખ્રીસ્તી જીવાનીઆઓના કુસંસર્ગમાં આવીને તેઓ વધારે ઉચ્છ્રંખલ થયા હતા. તેઓનું ઉદ્ધતપણું એકદમ વધી ગયું હતું. તેઓના ઉદ્ધત અને નિન્દિત વર્તનને માટે પિતાની સાથે મોટું વૈમનસ્ય થયું. ધીરે ધીરે

તેમના પિતાતેમને જે પૈસાની મદદ કરતા હતા તે તેમણે બંધ કરી દીધી. આટલા દિવસ સુધી પોતાની કામે ત્યાગ કર્યો હતો તોપણ મધુસૂદન એક રીતે પોતાના દેશમાં હતા. પરંતુ હવે પછી પિતાએ પણ ત્યાગ કરવાને લીધે ધનને અભાવે તેઓને પોતાનો દેશ છોડવાની ફરજ પડી. જે ધર્મ લોકોની રક્ષા કરે છે, તે ધર્મનો મધુસૂદને ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓએ ખ્રીસ્તી કામનો આશ્રય લીધો. પણ તેઓએ ખ્રીસ્તી ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહતો. કારણ કે જો તેઓ ધાર્મિક હોતો તો કદી પણ આવા ઉચ્છૃંખલ અને અગ્નિતેન્દ્રિય થતો નહી. આના પરિણામમાં એ જ થયું હતું કે, તેઓ ક્યાંય પણ શાન્તિ મેળવી શકતા નહી. પોતાના દેશમાં પ્રવાસી થઈને રહેવા કરતાં ખરા પ્રવાસને જ તેઓએ પસંદ કીધો. તેઓએ મદ્રાસમાં જઈને સુખ અને શાન્તિમાં રહીશ, એ આશાથી મદ્રાસનો પ્રવાસ કીધો. ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૫ સુધી તેઓ મદ્રાસમાં રહ્યા. મદ્રાસમાં ગયા પછી તેઓએ અવસ્થાની ઉન્નતિ કરીશ, શાન્તિ મેળવીશ અને સુખમાં રહીશ, એવું મનમાં ધાર્યું હતું, પરંતુ મધુસૂદનની એ સઘળી આશાઓ ત્યાં પૂર્ણ થઈ નહિ. મદ્રાસની અંદર તેઓના પહેલાંના ઝાળખાતા કાંઈ હિંતપી કે દોસ્તમિત્ર હતા નહી. મદ્રાસના પ્રવાસની કેટલાક દિવસ પેહલાંથી જ તેઓ પૈસાની તંગીમાં આવી પડ્યા હતા. વધારે શું પણ તેઓને અભ્યાસનાં પુસ્તકો વગેરે વેચીને સ્ટીમરનું ભાડું એકઠું કરવું પડ્યું હતું. જ્યારે તેઓ મદ્રાસ આવી પુગા ત્યારે એક રીતે ખાતરી હાથે હતા, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ગણાશે નહી. એક તો એ ભયંકર દારિદ્ર્ય હતું, તેમાં વળી રોગે આવીને દેખાવ દીધો. મદ્રાસમાં આવ્યા પછી તરત જ તેઓ ભયંકર શીતલાના રોગમાં સપડાયા. મધુસૂદનની એ સમયની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા હમણાં કલ્પનામાં લાવતાં પણ દુઃખ ઉપજે છે; પરમેશ્વર જાણે તેઓએ કેટલી અસહ્ય વેદનાઓ સહન કરી હશે. આખરુદાર ખાનદાનના સન્તાન મધુસૂદને સંસારનાં સઘળાં સુખો હોવાં છતાં પણ પોતાના કર્મના ફળથી તે દુઃખપ્રવાસમાં અનાથ અને અસહાય અવસ્થામાં આવીને પ્રથમમાં શું દુઃખ નથી ભોગવ્યું! સાજા થયા પછી તેઓ ધનોપાર્જનનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એ દુર્દિનોમાં સઘળાઓએ તેઓનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમણે પણ સઘળાનો ત્યાગ કર્યો હતો. પરંતુ માત્ર એક સરસ્વતી દેવીની ઉપાસનાનો તેઓએ ત્યાગ

કર્ચો ન હતા. દેવીએ પણ તેમનો ત્યાગ કર્યો નહી. મધુસૂદને પ્રથમ ખ્રીસ્ત વિદ્યાલયમાં શિક્ષકનું કામ લીધું અને ક્રમે ક્રમે સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માંડી. મદ્રાસના જુદા જુદા વર્તમાન પત્રોમાં તેઓ લેખ આપવા લાગ્યા. એક વખત યશને માટે સાહિત્ય સેવા કરતા હતા, તેઓ હમણાં આજીવિકા માટે સાહિત્ય-સેવા કરવા લાગ્યા. વરદાન આપનારી સરસ્વતી દેવી ભક્તની સાધનાથી પ્રસન્ન થઇને હવેપછી તેઓને યશ અને આજીવિકા બન્ને આપવા લાગી. જ્યારે સાહિત્ય સેવાવડે કુધાને માટે અન્ન તથા તૃપાને માટે જળ મેળવવા લાગ્યા અને સાથે સાથે પ્રશંસા પામવા લાગ્યા, ત્યારની તેઓના હૃદયની અવસ્થા અમે કલ્પનાની નજરે હમણાં જોઇ શકીએ તો ખરેખર તેને કૃત-જનાપૂર્ણ જોઇએ. કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ હૃદયે મધુસૂદન સરસ્વતી દેવીને સંબોધન કરીને:—

વસન્તતિલકા.

“નિત્ય ડસી મન રહે નિજ વાસનામાં,
દોડેજ તે દશ દિશે મુરખા પલ્લામાં;
જગ્યાં તમે હૃદયમાં જ સદા ચહીને,
સ્વપ્ને અને શયનમાંય સદા રહીને. ૧.

બુલી નહીં કદિ મને તમમાં ય જશે,
એવીજ આશ મુજની ન કદાપિ થાશે;
જેને નથી કેઇ રંગો નિજ આશરોએ,
આવી રહે તમ તાણા ઘરમાં ‘ખરોએ.’ ૨.

ખોલેલા છે; એ જ ચિત્ર કલ્પનાવડે મનરૂપી ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થાય છે.

મધુસૂદનની અનિવાર્ય ઇચ્છાશક્તિની વાત અમે આગળ કહી ગયા છીએ. મદ્રાસના પ્રવાસની વખતે અપાર દરિદ્રતારૂપી સમુદ્ર તેઓની તે ઇચ્છાની સામે આવી ઉભો. મધુસૂદને તે ઓળંગી જવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને તેના કૃળ તરીકે કાવ્યરૂપી જગતમાં “કુટ્ટીવ લેડી” નામના એક ક્ષુદ્રધોધની સૃષ્ટિ થઇ. તેમાં “સંયુક્તા હરણ” એ વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હતું. મધુસૂદનની રચના અંગ્રેજીમાં હોવા છતાં પણ તે તેઓના હૃદયની પેઠું દેશી સામગ્રીથી ભરપૂર હતી. દેશના જૂના ઇતિહાસમાંથી તેઓએ પોતાના પ્રથમ કાવ્યના નાયકનાયિકાની

કલ્પના કરી હતી. દેશીભાષામાં રચવાનો તેઓને અભ્યાસ ન હોવા છતાં પણ તેઓ દેશના જૂના ઇતિહાસને સંપૂર્ણ રીતે જાણતા હતા, એ વાત “કેપ્ટીવ લેડી” વાંચવાથી સારી રીતે જાણાય છે. તે પુસ્તક લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યું હતું, અને તેને માટે સારા અભિપ્રાયો મળ્યા હતા; પરંતુ મધુસૂદનની જન્મ-ભૂમિ બંગાળામાં તેનો આદર થયો નહતો, તેમ જ સારા અભિપ્રાયો મળ્યા નહતા. તેઓએ કલકત્તાના વર્તમાનપત્રોને અને કેટલાંક ખાસ ગૃહસ્થોને તે પુસ્તકની એક એક નકલ અભિપ્રાયને માટે ભેટ મોકલી હતી. જે કેટલાક ખાસ ગૃહસ્થોને ભેટ મોકલવામાં આવી હતી તેઓની અંદર ભારતહિતૈષી મહાત્મા ડિન્કવોટર ઔથન સાહેબ પણ એક હતા. ઔથન સાહેબે પુસ્તક વાંચીને રચનારની યોગ્ય પ્રશંસા કરી, પરંતુ તેની સાથે તેઓને એક અમુલ્ય ઉપદેશ આપ્યો. વિશેષ શું કહીએ, પણ ટુંકમાં કાવ્યજગતમાં મધુસૂદનની પ્રખળ ઇચ્છાશક્તિને મહાત્મા ઔથન સાહેબે જ માર્ગ બતાવેલો છે. ઔથન સાહેબે “કેપ્ટીવ લેડીની” અંદર કલ્પનાના તરંગોની શક્તિ સારી રીતે જોઈ હતી. તે તરંગિણીને બંગલાપાત્રરૂપી ભૂમિમાં વહેતી કરી શકાય તો બંગલાપાત્ર પર પૂર્ણ ઉપકાર થાય, એ વિશ્વાસથી તેઓએ મધુસૂદનને એ હિતકર ઉપદેશ આપ્યો હતો. મહાત્મા ઔથનનો મહામુલ્ય ઉપદેશ હિંદના પ્રત્યેક કેળવણીના યુવાનને સાંભળવા યોગ્ય છે. તેઓના ઉપદેશનો સાર એ* હતો કે,

* કેપ્ટન વર્ષ પહેલાં મહાત્મા ઔથન સાહેબે બંગાળના યુવાનોને સંબોધીને કૃષ્ણનગરની પ્રેલેન્ડમાં ઇતિહાસના મેળાવડા વખતે દેશીભાષાની ચર્ચાના સંબંધમાં જે સાર કેપ્ટન ઉપદેશ આપેલો છે, તેના જેવોજ ઉપદેશ હાલમાં મુંબઈના સુચારુ ગવર્નર મહામતિ લૉર્ડ નોર્થ કેટ સાહેબે દેશી રાજકુમારોને આપેલો છે. તેમના ભાષણનો અંશ આ પ્રમાણે છે:—“I would impress upon you the great necessity of a thorough study of your own vernaculars. You have every reason for such study. I myself—though I can only read the works in an English partial translation—read with utmost pleasure such works as Mahābhārata and Rāmāyana, and you here of this country in the East, in a land teeming with legend

“અવકાશને આનંદમાં ગાળવાને માટે અથવા અંગ્રેજી ભાષામાં વિદ્વતા દેખાડવાને માટે વચમાં વચમાં અંગ્રેજીમાં કાવ્યરચના કરતી એ ખાતું નથી. પરન્તુ

and tradition must possess treasures of vernacular stores of learning of which most of us Europeans have not even heard the title. In the second place it is an almost necessary attribute of a gentleman that he should have a thorough knowledge of his own tongue and of the principal works composed therein. What would be thought in England of an average English gentlemen who did not know his Shakespeare and other ordinary English classics? You, who will occupy relatively far more prominent position in your own country than the ordinary English gentleman holds, should know its language and literature thoroughly. Lastly, I would remind you if you wish to learn English or any other language really well, a thorough knowledge of your own tongue is, to say the least, an immense advantage. You may pick up otherwise the same sort of colloquial knowledge of English that any of us do, of Gujarâti or Marâthi, but you cannot learn a foreign tongue thoroughly and scientifically until you are absolute master of your own.”

“તમારે તમારી માતૃભાષાઓનો પક્કો અભ્યાસ કરવાની મોટી જરૂર છે, તે વિષે હું તમને આગ્રહ કરું છું. હું યોતે-જો કે અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાન્તરરૂપે થયેલાં તમારાં પુસ્તકો માત્ર વાંચી શકું છું, તોપણ મહાભારત, રામાયણ વગેરે જેવાં ધણાં પુસ્તકો જે આનંદપૂર્વક વાંચ્યાં છે; ત્યારે પૂર્વની કલ્પિત વાર્તાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓથી ભરપૂર ભૂમિમાં વસનારા તમોએ જે પુસ્તકોનાં નામો પણ યુરોપના લોકોએ સાંભળેલાં નથી, તેવાં પુસ્તકોના જ્ઞાનનો ભંડોળ તમારી માતૃભાષામાં ધરાવેલો જ દેઠક્યો. બીજી વાત એ છે કે, એક સદૃશહૃદયનું ખરેખરું ભૂષણ એવું છે કે તેણે પોતાની માતૃભાષાનું તથા તેમાં રચાયેલા મુખ્ય પુસ્તકોનું પરિપકવ જ્ઞાન ધરાવવું દેઠક્યો. જે અંગ્રેજ પોતાના શેફરડી-ચરનું તથા પોતાની ભાષાના બીજા સામાન્ય ઉત્તમ ગ્રન્થોનું જ્ઞાન ધરાવતો નથી તેના વિષે ઇંગ્લંડમાં શું ધારવામાં આવતું હશે ! એક સામાન્ય અંગ્રેજ જે પદ્ધતી ધરાવે છે, તેના કરતાં વધારે ઉચી પદ્ધતી ધરાવનારા તમોએ તમારા દેશની ભાષા અને ભાષાન્-

જેઓમાં લખવાની શક્તિ છે, તેઓ જે માતૃભાષાની અંદર રચના કરે તો દેશ ઉપર સારી રીતે ઉપકાર થાય અને પોતાને પણ સારી રીતે યશ મળે. એટલું તો શું પણ સ્વતંત્ર રચના કરી ન શકાય તો કેવળ સારા સારા વિપ-
યોનું શુદ્ધ ભાષાંતર કરીને પણ દેશ અને માતૃભાષાનો ઘણો ઉપકાર કરી શકાય છે.”

મધુસૂદને સારે વખતે તેઓના ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો. હવે પછી મધુસૂદન અંગ સાહિત્યની સેવાને માટે તૈયાર થવા લાગ્યા. તેઓ કાશીદાસનું રામાયણ અને કૃતિવાસનું મહાભારત લાવીને વાંચવા લાગ્યા. મધુસૂદને જુદી જુદી ભાષાઓમાં ઘણાં કાવ્યો વાંચેલાં હતાં. મધુસૂદન જન્મથી જ કવિ હતા. કવિને યોગ્ય ઉદારપણું નિરંતર તેઓના હૃદયમાં વસતું હતું. તે ઉપરાંત ઘણી ભાષાઓના સાહિત્યનું અવલોકન કરેલું હોવાને લીધે તેઓ ભાવની સંપત્તિથી સૌભાગ્યવાન હતા. અંગાલી ભાષાની અંદર શબ્દની સંપત્તિ મેળવવા માટે તેઓએ રામાયણ અને મહાભારતનો આશ્રય લીધો હતો. અને સંસ્કૃતની પણ ચર્ચા કરવા લાગ્યા હતા. મદ્રાસના પ્રવાસની વખતે તેઓ કેવા અધ્યયનમાં તત્પર રહેતા હતા તે સાંભળતાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ તેઓએ પરાસ્ત કર્યા હતા. આજીવિકાને માટે તેઓ ચાર કલાક વિદ્યાલયની અંદર શિક્ષકનું કામ કરતા. આછીનો ઘણો ખર્ચ ભાગ ભાષાઓ શિખવામાં જ ગાળતા. સવારમાં બે કલાક હિંદુ, બપોરના બે કલાક ગ્રીક, સાંજના ત્રણ કલાક તેલંગ,

ઉત્તમ પુસ્તકોનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે મેળવતું નેતૃત્વ. છેવટમાં મારે તમને યાદ આપતું નેતૃત્વ કે તે તમે અંગ્રેજ અથવા બીજા વિદેશી ભાષા સારી રીતે શીખવા ચ્હાતા હો, તો તમારે તમારી માતૃભાષાનું પક્કું જ્ઞાન સમ્પાદન કરવું, એ સંશ્લેષમાં કહીએ તો પણ ઘણુંજ લાભકારક છે. નહિ તો જેમ અમે ગુજરાતી અથવા મરાઠીનું ઉપર ચોટીયું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ, તેમ તમે પણ અમારી અંગ્રેજ ભાષાનું મેળવશો; પરંતુ ત્યાં સુધી તમે તમારી પોતાની માતૃભાષામાં પૂર્ણ રીતે પ્રવીણતા મેળવી નથી ત્યાં સુધી તમે વિદેશી ભાષા પરિપક્વતાથી અને શાસ્ત્રીય રીતે શીખી શકશો નહિ.” મહામતિ લોર્ડ નૉર્થકોટના ઉપદેશમાં અમારા ભણેલા જીવાનીઆઓને વિચારવાને તથા શીખવાને યોગ્ય ઘણી બાબતો છે.

સંસ્કૃત તથા હાટીન અને રાતના ત્રણ કલાક અંગ્રેજ સાહિત્યની આલોચના કરતા. એ પ્રકારની સાધનામાં તેઓના મદ્રાસના પ્રવાસનો સમય પૂરો થયો.

સને ૧૮૫૬ માં મધુસૂદન કલકત્તામાં પાછા આવ્યા. સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા તો ખરા, પણ ત્યાં પોતાનું એવું કાંઈ હતું નહિ કે, જે તેઓને આદરની સાથે બોલાવે. તેઓ જ્યારે મદ્રાસમાં હતા ત્યારે જ તેઓના પિતા-માતાનું મૃત્યુ થયું હતું. તેઓના પિતાનું ખિદિરપુરની અંદરનું ઘર ત્યારે બીજાના કબજામાં હતું. તેઓ પોતાની નિવાસભૂમિમાં પરગૃહવાસી થયા હતા. ગમે તેમ હોય તો પણ તેઓ કલકત્તામાં ફરી રહેવા લાગ્યા. થોડા દિવસની અંદર જ તેઓને કલકત્તાની પોલીસમાં કલાર્કનું કામ મળ્યું. એ કામ તેઓને ધણા દિવસ કરતું પડ્યું નહિ. જલદી જ તેઓ દુભાષીઆના પદ ઉપર ગયા. મધુસૂદનને હવે કલકત્તામાં નિશ્ચિત અને સ્થાયી તરીકે રહી શકશે એમ જણાવા લાગ્યું. બીજી તરફ તેઓના જુના મિત્ર ગૌરદાસ બાબુની સહાયતાથી તેઓને કલકત્તાના શોખીન અને કેળવાયલા મંડળની અંદર ભેળાવાનો સુજોગ મળ્યો. ત્યાં ગૌરદાસ બાબુની માર્ગદર્શિત ઓળખાણની જ આવશ્યકતા હતી. મધુસૂદન ખરાબ ચરિત્રના હોવા છતાં પણ તેમાં બીજા ધણા ગુણો હતા. તેઓ વિદ્વાન, મધુરભાષી અને રસિક પુરુષ હતા. થોડા વખતની વાતચિતમાં જ લોકોનું તેમના તરફ આકર્ષણ થતું. તેથી થોડા દિવસમાં જ તેઓ સઘળાઓમાં ઓળખીતા થઈ પડ્યા અને કેળવાયલા તથા શોખીન મંડળમાં મધુસૂદનની વિદ્વત્તા વગેરેની વાત ફેલાવા માંડી. એ સમયે પ્રસિદ્ધ બેલગાછિયાર થિયેટરને માટે ઉદ્યોગ થવા લાગ્યો. બંગાલીમાં નાટકો ભજવી બતાવવાને માટે એ નાટકશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી. પરંતુ બંગાલીમાં નાટક જ ક્યાં હતું કે ભજવી બતાવવામાં આવે. તેથી પ્રાચીન નાટક રત્નાવલીનું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. બેલગાછિયાર થિયેટરની તજવીજ અને યોજના બધું જ સુંદર રીતે કરવામાં આવી હતી. તે જગ્યાએ બેલ જેવા માટે ધણાક યુરોપીયન ગ્રહસ્થાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. તેને માટે રત્નાવલીના અંગ્રેજ ભાષાંતરની જરૂર પડી. એ ભાષાંતરનું કામ મધુસૂદને કીધું. રત્નાવલીનું અંગ્રેજ ભાષાંતર વાંચીને સઘળા દેશી અને યુરોપીયન ગ્રહસ્થાએ તેની સારી રીતે પ્રશંસા કરી. બંગાલી ભાષાની

અંદર તે સમયે લજવી બતાવવા જેવું નાટક કોઈ હતું જ નહીં, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. એ અભાવ મધુસૂદન સારી રીતે જાણી શક્યા. એ પ્રયાસનું પ્રથમ ફળ શર્મિષ્ઠા નાટક હતું. શર્મિષ્ઠાની કાપી વાંચીને રાજા પ્રતાપચંદ્રસિંહ, ઈશ્વરચંદ્રસિંહ, મહારાજા બહાદુર થતીન્દ્રમોહન ઠાકુર વગેરે તે સમયનું નવું શિક્ષિત મંડળ આશ્ચર્ય પામી ગયું. મધુસૂદને જ્યારે એ નાટક રચ્યું ત્યારે તેઓ પૂરા સાહેબ હતા. ધર્મમાં, આચાર વિચારમાં અને આહાર વિહારમાં સંપૂર્ણરૂપે વિગ્નતીય હતા, પરંતુ તેઓના અંતરમાં એટલી બધી જાતીયતા હશે, એ વાત તેઓના મિત્રોમાંના કોઈ પણ જાણી શક્યા ન હતા. તે ઉપરાંત પ્રથમ પ્રયાસમાં જ તેઓ આવી સુંદર રચના બંગાલીમાં કરી શક્યો, એ પણ પ્રથમ કોઈએ ધાર્યું નહોતું. એથી શર્મિષ્ઠાની કાપી વાંચીને જે સઘળાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા તેમાં નવાઇ શી હતી? નવીન સમાજ તે કાપી વાંચીને મુગ્ધ જ થઇ ગયો હતો. પરંતુ પ્રાચીન પંડિત સમાજની નજરે શર્મિષ્ઠા નાટકમાં વ્યાકરણ અને અલંકારના ઘણા દોષો હતા અને એ નાટક જ હોઇ શકે નહીં એમ કહીને તેઓએ નાપસંદગી બતાવી હતી. મધુસૂદને પંડિત સમાજનો મત પ્રહણ કીધો નહીં. તેઓ પોતાની શક્તિને માટે આરથાવાળા હતા. પોતાની વિચારશક્તિમાં તેઓને વિશ્વાસ હતો. તેઓએ પ્રતિકૂલ અભિપ્રાયોની ઉપેક્ષા કરીને સાહસની સાથે શર્મિષ્ઠા નાટકને લજવવાને ઉપયોગી બનાવીને પ્રસિદ્ધ કીધું. મધુસૂદનની સાધના અને સાહસથી દેવી સરસ્વતી પ્રસન્ન થયાં અને ઉપદેશના મિશથી બંગદુલ લક્ષ્મી રાત્રિના સ્વપ્નમાં જાણે સાચે સાચું જ કહેવા લાગી;—

માલિની.

“મુજપર અનિ તારી પુત્ર ભક્તિ નિહાળી, હરખિત થઈ તેથી શારદા પ્રેમવાળી;
ધનપતિ ધન તારે ઘેર દેણું હું ભારી, અચ્ચટ ધન છતાં તું પારકાને ભિખારી.
ભુવન તુજ ગણું ધું શ્રેષ્ઠ આનંદકારી, તદપિ શિદ્ધ સહે છે રોકની તું બિમારી.”

રામદુલાલ સરકારની સાધના.

જગતમાં સઘળાઓ એકજ ઉદ્દેશ્ય સાધવા માટે આવતા નથી. કર્મ એ આપણા સઘળાઓનો સાધારણ ઉદ્દેશ્ય હોવા છતાં પણ તેના પ્રકાર ભેદો ઘણા

છે. સમાજના વિભાગના ભેદથી કર્મના ભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. લોકો પોતપોતાની શક્તિ અને રચિને અનુસારે કાર્ય કરે છે. અમે રામદુલાલ સરકારના જીવનમાં એ વિષયનું એક ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત જોઈ શકીએ છીએ. રામદુલાલે ખરેખર બિલ્લાથી મળેલા અન્નથી બાલકપણમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો. ધનનો અભાવ કેવો તીવ્ર છે અને અન્નની ચિન્તા કેવી ભયંકર છે તે તેઓ વિલક્ષણ રીતે જાણતા હતા. સાર પછી તેઓના પાલક મદનમોહનદત્તનું સાંભાગ્ય અને સુજનતા પણ તેઓએ જોયેલાં હતાં. ધીરે ધીરે મદનમોહનના અનુગ્રહથી તેઓના કામમાં દાખલ થઈને કલકત્તાના તે વખતના વ્યાપારની અવસ્થા જાણી. ‘વાણિજ્યે વસતિ લક્ષ્મી’ :—‘વેપારમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, એ વાતનું યથાર્થપણું તેઓએ સારી રીતે જાણી લીધું. ભણીગણીને પંડિત થવાની તેઓની આકાંક્ષા હતી નહિ. વેપાર કરવો, ધણું ધન મેળવવું અને કર્મો કરીને પોતાના જીવતરને સાર્થક કરવું, એ આશાને જ તેઓ હૃદયમાં પોષણ આપતા હતા. કર્મક્ષેત્રમાં તેઓ વેપારનું ગૂઢ રહસ્ય શીખ્યા હતા. “વેપારમાં લક્ષ્મી વસે છે” એ વાક્યનો ખરો અર્થ ત્યાં જ શીખ્યા હતા અને તેને જ પોતાના જીવનનો મૂળ મંત્ર કયો હતો. પાછલી છંદગીમાં તે મંત્રમાં સિદ્ધ થઈને તેઓ તે મહાવાક્યનું યથાર્થપણું સિદ્ધ કરી ગયા છે.

મુડી થોડી હોય તો પણ તેથી વેપાર કરતાં અચકાવું નહિ, કારણ કે, જો તેમાંથી વિચાર કરીને વેપાર ચલાવવામાં આવે, તો તેટલાથી પણ ધારેલો લાભ મેળવી શકાય છે; એવો રામદુલાલનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એ વિશ્વાસ ઉપર આધાર રાખીને તેઓ ઉપવાસ અથવા અરધી ભુખ વેડવાના દુઃખનો સ્વીકાર કરીને પાંચ રૂપીયાના પગારમાંથી થોડે થોડે ૧૦૦ રૂપીયા એકઠા કર્યા, અને તેવડે કાકતો વેપાર કરવા શરૂ કર્યો. આ બનાવ જ કે સાધારણ જણાય છે; પરંતુ એદ્વારા તેઓની પ્રકૃતિની આપણને સારી ઓળખાણ મળે છે. આ જ રામદુલાલ સરકારના ‘વાણિજ્યે વસતિલક્ષ્મી’ :—એ મૂળ મંત્રની સાધનાનું પ્રથમ અનુદાન હતું.

રામદુલાલ સરકાર બાલકપણમાંથી જ અસાધારણ મહેનતુ હતા. બીલ ઉધરાવવાનું અને બંદરના મારફતેઓનું કામ લેવું અને તે હુશિઆરી તથા પ્રશંસાની

સાથે પૂર્ણ કરવું એ તેમના મહેનતુપણાનું સારું પ્રમાણ છે. સુંદર મહેલના દીવાનખાનામાં મોટા હવા નાંખતા પંખાઓની નીચે, જવાસા તથા સુગંધીવાળાથી ઢંકાયેલી બારીઓવાળા ઓરીસના ભાગમાં સામાન્ય પગારથી કામ કરનારા કલાકોં ઘણું કરીને પોતાના કામને અનહદ પરિશ્રમવાળું અને દુઃખદાયક ગણી, ભાગ્યની નિન્દા કરીને પોતાના શેઠના કામમાં બેદરકારી રાખવામાં અચકાતા નથી; તેમ જ એક જગાએ ગુલામગીરી ચૂકીને બીજી જગાએ ગુલામગીરી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. પાંચ દસ રૂપીઆના પગારમાં બીજા ઉધરાવવાનું તથા મારફતીઆનું કામ વિશ્વાસપૂર્વક તથા ફરજ સમજીને કરવામાં કેટલા પ્રમાણમાં પરિશ્રમની અને લોભને દબાવવાની જરૂર છે, એ તેઓ સહજમાં ધારી શકતા નથી. જો તેઓ તેની ધારણા કરી શકે તો તેઓની કર્તવ્યમાં નિષ્ઠા વધે અને દુર્દશામાંથી મુક્ત થવાનો સંભવ રહે. એક વખત એક માણસે કોઇ પ્રસંગોપાત મળેલા યશસ્વી, સમૃદ્ધિવાળા અને આયરુદાર સેનાધિપતિને પૂછ્યું;—“મહાશય! આપ જેવું ઐશ્વર્ય મેળવવાના અધિકારી કેવી રીતે થઇ શકાય?” તેના ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું, “આ વાત ઘણી નજીવી છે. જે કરવાથી અમારું આ ઐશ્વર્ય મેળવી શકાય, તે હમણાં જ કહું છું; આપ બેસો. આપને એક સરત કરવી પડશે. તે સરત કાર્ય પ્રમાણે કરવાથી આપ અમારા આ સઘળા ઐશ્વર્યના અધિકારી થશો.” તે માણસ વિસ્મય પામી ગયો. તેનાં ઉત્કંઠા અને આગ્રહ વધવા લાગ્યાં. સૈનિક-પુરુષ કહેવા લાગ્યો, “તે સરત આ છે. આપ અને હું બન્ને દસઆર હાથ છોટે રહીએ અને હું આપને પંદર વાર તીક્ષ્ણ તરવારની ધારથી મારવાને પ્રયત્ન કરું અને તેથી વધારે વખત બાંધકથી મારવાનો પ્રયત્ન કરું. જો મારા એ સઘળા હુમલાથી આપ પોતાનું રક્ષણ કરી શકો, તો મારો આ સઘળો વૈભવ તમારો જ છે.” તે માણસ આ ભયંકર સરતની વાત સાંભળીને બહીનો અને સ્તબ્ધ થઇ ગયો અને કંપતે હોઠે તથા અરપષ્ટ અવાજે કહેવા લાગ્યો, “નહિ મહાશય, મારે ઐશ્વર્યની જરૂર નથી.” લારે તે સૈનિકપુરુષ ફરીથી કહેવા લાગ્યો, “જુઓ, મેં ઘણાં રણક્ષેત્રોમાં ૫૨૭ સમજીને અને હુકમને તાબે થઈને એ કરતાં પણ વધારે વિપત્તિઓવાળી અવસ્થામાં કાર્ય કરેલું છે; મારા હાથ ઉપર તથા છાતી ઉપર ધાનાં કેટલાં ચિન્હો છે તે જુઓ. કેટલી વખત હું

મૃત્યુના મોઢામાંથી પાછો ફરેલો છું, તેની સંખ્યા નથી. જીવન અને મરણની વચ્ચે સાધના કરેલી છે અને તે સાધનામાં આવી સિદ્ધિ મેળવેલી છે.”

જે મળતાપણું હોવાને લીધે નાના મોટાની સરખામણી થઇ શકતી હોય તો, વીર સૈનિક પુરુષના ભાગ્ય લાભની વાતની ઇંગાળી રામદુલાલના ભાગ્ય લાભની વાતની સાથે સરખામણી કરી શકાય છે. સૈનિક પુરુષની પેઠે તેઓ પણ ભાગ્ય લક્ષ્મીની કૃપા મેળવવા ચહાતાં જીવન પુરુષોને કહી શકે કે “અરે ભાઈ ! જે વૈશાખના સપ્તમ તડકામાં નિત્ય આઠ દસ ગાઉ પગે આવળ કરી શક, જે શ્રાવણના મૂસલધારામાં, ચોરના પૂર્ણભયવાળા જંગલમાં, શિયાળ વગેરેની ભયંકર ચીચીઆરીઓ વચ્ચે ઘેર અંધારી રાત્રિમાં ઝાડતળે ધણીને પુષ્કળ પૈસા એકલો અચાવવાને સમર્થ હો, જે ગંગાના અથાગ જળમાં પડીને પણ ધણીને સ્વાર્થ અને પોતાનું જીવન અચાવી શકે, જે ધણું ધન મળતાં કલંકનો ભય ન હોય, તોપણ તે ઉપરની પોતાની સત્તા નારાજ થયા વગર ત્યાગ કરી શક તો અમારા આ અતુલ ઐશ્વર્યના અધિકારી થવાને માટે તને યોગ્ય પાત્ર તરીકે સમજું.” અમે પૂછીએ છીએ કે, કેટલા યુવાનો આ આયતમાં સંમત થશે ? ઘણાએક આ વાત સાંભળીને આધાપાછા થયા માંડશે અને માથું ખંજવાળતા ખંજવાળતા કહેશે “પ્રાણ પહેલાં, પૈસા પછી; પ્રાણ હશે તો ભિક્ષા માગીને પણ ખાશું.” જેઓ આ પ્રકારે બીકણુ અને કાયર હોય છે, તેઓએ કયાંય કંઈ કર્યું છે ? જેઓ બાળકપણમાં કેળવણીને માટે બેદરકાર હોય છે, તથા યુવાવસ્થામાં કર્મક્ષેત્રમાં ફરજો બળવવામાં પછાત રહે છે તેઓની વૃદ્ધાવસ્થા વિડંબનાપૂર્ણ હોય તેમાં નવાઈ શી છે ?

રામદુલાલ સરકારના જેવા પૈસાદાર થવું હોય તો તેમના જેવી સાધના કરવી જોઈએ. તેઓ બાળક અવસ્થામાં બીજાને ઘેર પોષણ મેળવી, બહુ મુશ્કેલીથી સાધારણ રીતે લખતાં વાંચતાં શીખ્યા હતા. તેઓએ જે અવસ્થાની અંદર હતા તે અવસ્થામાં જેટલો બની શકે તેટલો વિદ્યાભ્યાસ કરીને પોતાના ઐક્ષર મોતીના દાણા જેવા સુંદર બનાવ્યા હતા. ‘જ્યારે જે અવસ્થામાં હોઈએ, તે અવસ્થામાં જ જીંદગીને જોખમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રીતે કાર્ય કરવું’ એ નીતિવાક્યનું સ્મરણ કરીને જ જાણે તેઓ કાર્ય કરતા હતા. પાંચ રૂપીયાનું કામ તેઓ

સરળતા અને નિષ્ઠાપૂર્વક કરતા. દમદમા અને બ્રાહ્મપુરની છાવણીના સાહેબો સાથે તેમનો કારોબાર ચાલતો હતો. એઓની પાસેથી પૈસા લાવવાને માટે કલકત્તાથી પગે ચાલ્યાને ધણું કરીને એ સધળા સ્થાનોમાં જવું આવતું થતું. વેશાખનો તડકો, શ્રાવણની ધારા કે પૌસ મહિનાની ઠંડી કોઇ પણ તેઓના કર્તવ્યની સાધનામાં અંતરાય નાંખી શકતાં નહિ. તે વખતે કલકત્તાથી બ્રાહ્મપુર જવાનો રસ્તો ધણો ભ્રમભર્યો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે એકવાર રામદુલાલ ખીલના પૈસા લઇને આવતા હતા એવે વખતે દમદમા પાસે રસ્તામાં રાત્રિ પડી ગઈ. તેઓ ધણીના પૈસા લૂટારા અને ચોરોના હાથમાં જાય એ ભયથી રસ્તા ઉપરના કોઇના ઘરમાં આશ્રય ન લેતાં, ઝાડની નીચે દરિદ્ર મુસાફરના વેશમાં પૈસા સાચવીને રાત્રિ ગાળી. આ શું દ્રવ્ય બચાવવાની જેવી તેવી નિશાની હતી? આ પછી જ્યારે રામદુલાલ દસ રૂપીયાના પગારથી શીપ સરકાર થયા ત્યારે વહાણમાં ધણીનું કામ કરતાં જે વાર પાણીમાં ટૂંપ્યા હતા. તેઓએ બંને વખતે તરીને પોતાનો જીવ બચાવ્યો હતો. આ સધળા બનાવો ઉપરથી જણાય છે કે, કર્તવ્ય તત્પરતા તેઓના ચરિત્રનો મોટો ગુણ હતો. જેઓ એવા કર્તવ્યપરાયણ હોય છે, તેઓ સત્યપરાયણ અને નિર્લોભ હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. રામદુલાલની સત્યનિષ્ઠા અને નિર્લોભપણું એજ સાક્ષાત્ રીતે તેમના સૌભાગ્યનાં કારણ થયાં હતાં. જે બનાવ ઉપરથી તેઓની ભાગ્યદેવતા પ્રસન્ન થઇ હતી, તે બનાવ આ પ્રમાણે છે. રામદુલાલ વિદ્વાન ન હતા. પુસ્તકો વગેરે વાંચીને બીજાનું જ્ઞાન તેઓ મેળવી શક્યા નહતા. તેઓનું સધળું જ્ઞાન તેઓના ઐશ્વર્યની પેઠે પોતાની મેળે જ સંપાદન કરેલું હતું. કર્મક્ષેત્રના કઠોર પ્રસંગોમાંથી તેઓએ લોકચરિત્ર અને વ્યાપારનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેઓ જ્યારે શીપસરકારનું કામ કરતા હતા ત્યારે દરીયાઈ વેપારના સંબંધમાં અનેક તરવો શીખ્યા હતા. વહાણોવડે કેવી રીતે માલ લાવી મોકલી શકાય, કેવા વહાણમાં કેવી વસ્તુઓ ભરી શકાય, કઇ કંપનીના વહાણમાં કઈ વસ્તુનો વેપાર થાય છે, એવા એવા તેઓ ધણા સમાચારો જાણતા. એ પ્રકારે વહાણ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન હોવાને લીધે, તેઓ જળમાં ટૂંબેલા વહાણની કિંમત વગેરેનું અનુમાન કરવામાં ધણા હુશિયાર હતા, રામદુલાલના એ

વિષયના પારદર્શીપણથી ભવિષ્યમાં તેઓને વિશેષ ઉપકાર થયો હતો. અમે જે વખતની વાત કહીએ છીએ તે વખતે ટાલામાં જળમાં બુડેલાં વહાણોનું લિલામ થતું. ટાલા લિલામને માટે પ્રસિદ્ધ હતું. એક વખતે મદનમોહન દત્તે રામદુલાલના હાથમાં ચૌદસો રૂપિયા આપીને ટાલામાં કેઇ વહાણુ ખરીદવાને મોકલ્યા, પરંતુ રામદુલાલ જણાવેલે વખતે ત્યાં પહેલેથી એટલામાં તો તેનું લિલામ થઇ ગયું. રામદુલાલ અવશ્ય એથી ધણા દિલગીર થયા. ગમે તેમ હો ! તેઓ તે દિવસે ત્યાં હતા, એટલામાં જ ખીજા એક પાણીમાં ડુબેલા વહાણનું લિલામ નીકળ્યું. તે વહાણુ સંબંધી વાત તેઓ પહેલાંથી જ જાણતા હતા. લિલામની જગાએ વહાણની કિમ્મતના હિસાબમાં માગણી ધણી ઓછી કિમ્મતે થાય છે, એમ તેઓએ જાણ્યું અને છેવટે પોતાને જોખમ ધણીની સંમતિ વગર તે વહાણુ લિલામમાંથી લીધું. રામદુલાલે વહાણુ લીધા પછી થોડા જ વખતમાં એક શ્રીમન્ત અંગ્રેજ વેપારી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વેપારીએ જોયું કે તે મોડો આવ્યો છે. તેના આવવા પહેલાં જ વહાણનું લિલામ થઇ ગયું છે, અને એક બંગાલી વેપારીએ એ વહાણુ લિલામે લીધેલું છે. સાહેબે તપાસ કરીને રામદુલાલને શોધી કાઢ્યા. તેઓને તેણે અનેક રીતે અનેક વાતો કહી. છેવટે રામદુલાલે એક લાખ રૂપીયાને નફે વહાણુ સાહેબને વેચી નાંખ્યું. એટલે સુધી વાત જની ગઇ તેની રામદુલાલના ધણી મદનમોહન દત્તને કંઇ ખબર ન હોતી. સાહેબે જ્યારે સઘળી કિમ્મત આપી દીધી ત્યારે રામદુલાલ એ પૈસા લઇ ધણીના હાથમાં સોંપીને સઘળો વૃતાન્ત કહ્યો. મદનમોહન યોગ્ય નોકરના યોગ્ય ધણી હતા. તેઓએ નફાના પૈસા પોતે લીધા નહિ, પણ રામદુલાલને આપ્યા, રામદુલાલ ચહાત તો અનાયાસે એ પૈસા ધણીની અજણામાં લઇને ધણીના પૈસા ધણીને આપી શકત; પરંતુ રામદુલાલની પ્રકૃતિ જુદા જ પ્રકારની હતી. એવી અવસ્થામાં લોભને દબાવવાને માટે કેટલા મનોબળની આવશ્યકતા છે તે જાણવું જોઇએ. એ અસાધારણ ચરિત્રના બળને માટે મદનમોહનદત્તે તેમને ઇનામ આપ્યું હતું. ધણીએ આપેલા એ ઇનામના પૈસા તેઓના સૌભાગ્યરૂપી મહેલનું પ્રથમ પગથીયું હતું. જે બાળક ઉપવાસી અથવા અરધા બુખ્યા રહેવાનો કલેશ સહન કરી, સો રૂપિયા એકઠા કરીને 'વાણિજ્ય

વસતિ લક્ષ્મી: ' એ મન્ત્રની સાધનામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો, તે આજ યુવાવસ્થામાં ભગવત્કૃપાથી એક લાખ રૂપીયા પાથરી વ્યાપારનો પ્રસાર કરીને પોતાને કૃતાર્થ સમજ્યા લાગ્યો. આ પછી તેઓનો વેપાર ધણા દેશોમાં ફેલાયો હતો. બંદરે બંદરે તેઓનાં વહાણો જતાં. એ સારા સમયમાં પણ તેઓ એક દિવસ પણ મહેનત કર્યા વગર રહ્યા ન હતા. દેશ અને બ્રાહ્મણ ઉપર તેમની ભક્તિ ઓછી થઈ નહતી. સત્ય અને કર્તવ્યનો માર્ગ તેઓએ છોડ્યો ન હતો. એવી રીતે અસાધારણ રીતે સાધના કરીને રામદુલાલે લાગ્યદેવીને પ્રસન્ન કરીને સિદ્ધિ મેળવી હતી. સાધના વગર સિદ્ધિ ક્યાંથી ?

સર જમસેદજી જીભાધની સાધના.

અમારા દેશમાં ધણાએક મનમાં સમજે છે કે, થોડી મુડી લઈ, માલ ખરીદ ખરી, દુકાન ગોઠવીને બેસવાથી વેપાર થાય છે; અને વેપાર ધંધો કરવાથી જ લાભ થાય છે. એવી રીતે ધારણા બાંધી અને કેવળ પાટી ગણિતની સહાયતાથી આંકડા ગણીને વેપાર ધંધામાં પડી આબરુદાર વેપારીઓનાં સંતાનો નુકશાનીમાં આવી પડે છે; અને તેઓ જ છેવટે કહે છે કે, ધંધો કરવો એ આબરુદાર માણસોનું કામ નથી; ગંધીઆણાવાળાને અથવા મોદીઓને જ એ પોસાય, એમ કહીને તેઓ તિરસ્કાર બતાવે છે. એ સંધળા નુકશાનીમાં આવેલા લોકોની આરંભથી કાર્યપદ્ધતિ તપાસીને અમે જોઈ શકીએ છીએ કે, તેઓના એ તિરસ્કારસૂચક મતની કંઈ પણ કિંમત નથી. કારણ કે, આબરુદાર માણસ થવાને માટે તેઓને નુકશાન ખમવું પડ્યું નથી, પરંતુ વેપારી શિક્ષણ અને જ્ઞાનના અભાવથી જ તેઓને નુકશાન થયેલું છે. સાહિત્ય, શિષ્ય અને શાસ્ત્ર જેમ કેળવણી ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ વેપાર ધંધો પણ તેવી કેળવણીની અપેક્ષા રાખે છે, એ વાતનો વિચાર ધણાખરા ભુલી જાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, અમારા દેશમાં સાહિત્ય, શિષ્ય અને શાસ્ત્ર શિખવાને માટે જેવી વિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા છે તેવી વેપારીશિક્ષણને માટે વ્યવસ્થા નથી. વેપારનું વળી શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ, એવું ધણાએકની કલ્પનામાં પણ આવતું નથી. વેપારના શિક્ષણને માટે કોઈ પણ વિદ્યાલય નથી તેથી લોકો વેપાર શીખતા જ નથી એમય નથી. પગાર આપી વિદ્યાર્થી

અમને વેપારી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવાનો રીવાજ યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ આધુનિક છે. દુકાન એ વેપારી કેળવણીની શાળા છે; અને વેપારનું બજાર એ વેપારની ચીજને જાળવવાનું મોટું સ્થાનક છે. ધનવાન વેપારીઓના પુત્રો સાધારણ રીતે લખતાં વાંચતાં શીખીને જ પોતપોતાના આપની દુકાને બેસીને વેપારનું શિક્ષણ મેળવે છે, ગરીબ લોકોના છોકરાઓમાંથી ધણાએક આજીવિકાને માટે એ સઘળી દુકાનોમાં સાધારણ પગારે નોકરી લઈને ઉદરનિર્વાહ અને વેપારનું શિક્ષણ બંને મેળવે છે. તેથી માલમ પટે છે કે, વિદ્યાલયની પેઠે વેપારને માટે નિશાળો નથી, તેથી વેપારી શિક્ષણની જરૂર નથી, એમ સમજવું ભુલ ભરેલું છે. યુરોપમાં હુન્નર અને વેપારની શાળાઓ હોવા છતાં પણ ઉમેદવારીનો કાયદો છે. એ કાયદો પ્રમાણે ધણાએક દુકાનદારો બાલકોને ફક્ત ખાવાપહેરવાનું આપીને ઉમેદવારો રાખે છે. એ સઘળા ઉમેદવારો જરૂર પ્રમાણે દુકાનદારને સઘળા કામમાં મદદ કરતા રહે છે. આ કામ નહિ કરું, પેલું નહિ કરું, એમ કહી અભિમાન કરીને ત્યાં બેસી શકતા નથી. કામમાં હુશિયાર થાય ત્યારે કેટલોક વખત થોડે પગારે ત્યાં નોકરી કરીને તેઓ રળ લે છે. ગરીબ બાળકોના પક્ષમાં એ હિતકારક છે.

આપણા દેશમાં ઉમેદવારીનો કાયદો વડીલોની ઑફીસોમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે સાધારણ રીતે જોવા જોઈએ તેવો ચાલતો નથી. એ કાયદો નથી ચાલતો તોપણ ઉમેદવારીનો રીવાજ ચાલે છે. આપણા દેશમાં મધ્યમ પંક્તિના લોકો અને ખાસ કરીને શ્રીમન્ત લોકો ખોટા અભિમાનને લીધે પોતપોતાનાં સન્તાનોને ઉમેદવારી કરવા દેતા નથી. જે યુવાનોની ધંધામાં તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હોય અને તેની અંદર ચંચળતા હોય, તેઓને વેપારધંધામાં ઉમેદવારી કરવા દેવી જોઈએ. તેથી સારું પરિણામ જ આવે છે. પ્રસિદ્ધ પારસી ગ્રહસ્થ સર જમસેદજી જીજ્ઞાસુનું જીવન આનું એક ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત છે.

જમસેદજી જીજ્ઞાસુ બાળપણમાં જ માથાપ વગરના થયા હતા. તેઓનાં ઓળખાણી હયાતીમાં જ ફરામજી નશરવાનજી નામના એક વેપારીની છોકરી સાથે જમસેદજીનો વિવાહ સંબંધ થયો હતો. બીજા કોઈ નજીકનો સંબંધી ન હોવાને લીધે તેઓ સસરાના આશ્રય નીચે રહેવા લાગ્યા. સસરાના આશ્રય નીચે

તેઓને બહુવાગબુવાની જોઈએ તેટલી સગવડ મળી નહિ. તેઓ ગુજરાતી ભાષા લખી વાંચી શકતા અને થોડુંકણું અંગ્રેજી પણ જાણતા હતા. બહુવાગબુવાને જે સાધનાની જરૂર હતી, તે સમય અને સાધનાની સહાયતાવડે જમસેદજી સસરાની દુકાને ઉમેદવાર થઈને વેપાર શીખવા લાગ્યા. વેપાર સંબંધી ધણાંક તત્ત્વો તથા રહસ્યો સસરાના હાથ નીચે જ તેઓ શીખ્યા હતા; પરંતુ જમસેદજીને સસરાના હાથ નીચે ધણા દિવસ રહેવું પડ્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં સોળ વરસની ઉંમરે જમસેદજી એક પારસી વેપારીના હાથ નીચે કલાર્કનું કામ લઈને ચીન દેશમાં ગયા. જમસેદજી જતી વખતે પોતાની સાથે પોતાના સર્વ-સ્વરૂપી ૧૨૦ રૂપીયા સાથે લઈ ગયા. સસરાની મદદથી ખાવાપહેરવાનું ચાલ્યું જતું હતું અને તેઓ તરફથી મળતા સામાન્ય પગારમાંથી તેઓએ આ પૈસા એકઠા કર્યા હતા. આ ઉપરથી તેઓના જીવનની તે વખતની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી રીતે જણાય છે. તેઓનું જીવનચરિત્ર જોતાં સારી રીતે જણાય છે કે, તેઓ કદીપણ કેળવણીનો સારો યોગ જવા દેતા નહિ. ચીન દેશમાં રહેતી વખતે તેઓ શેઠનું કામ પરિશ્રમ અને યત્નની સાથે કરીને જે અવસર મેળવતા તેમાં ત્યાંના વેપારની અવસ્થા ધ્યાન દઈને તપાસતા. ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા કયા માલનો ચીનમાં વધારે ખપ છે અને તે કેટલે નફે ત્યાં વેચી શકાય તેની ખબર મેળવવા લાગ્યા. બગરના સઘળા પ્રકારના માલની કિંમતનો વધારો ઘટારો કેવી અવસ્થામાં અને કેવી રીતે થાય છે, તે વિશેષ ધ્યાન આપી શીખવા લાગ્યા. તે પ્રદેશના લોકોની રીતભાત પણ સાથે સાથે જાણવા લાગ્યા. ક્રિતેહમંદ વેપારી થવાને માટે જેમ માલના દોષગુણ જાણવાની જરૂર છે, તેમ જ બગરની અવસ્થા અને લેનારાની રીતભાત પણ અવશ્ય જાણવાની જરૂર છે. જમસેદજીએ મુંબઈમાં સસરાની દુકાને એ વિષયમાં જે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે વધવા લાગ્યું. ચીનમાં વેપારની સગવડ જોઈને તેઓ ત્યાં વેપાર કરવાને ઉત્સુક થયા. મનમાં ને મનમાં સંકલ્પ દૃઢ કરવા લાગ્યા અને તેને માટે સાધના કરવા લાગ્યા. એટલી નાની અવસ્થામાં તેઓ વાલી વગરના થઈને વિદેશમાં હતા, અને પોતાના સામર્થ્યથી પૈસા પેદા કરતા હતા. પરદેશમાં જાતિ અથવા સંબંધીઓની નજરની બહાર કેટલાએક શું કરે છે ?-તેઓ

ભોજનો ઉડાવે છે અને પોતાના ચરિત્ર ઉપર પાણી ફેરવીને ઇન્દ્રિયસુખો ભોગવે છે. પરદેશમાં હાથમાં પૈસા આવતાં ધણાક યુવાનો એ પ્રમાણે કરે છે, પરંતુ જમસેદજી એક દિવસ પણ આડે માર્ગે ગયા નહતા. તેઓ જાણતા હતા કે, ચરિત્ર અને આરોગ્ય, એ જ ગરીબનાં મોટાં મદદગાર છે; માટે તેઓ તેમની યત્નથી રક્ષા કરતા. ધણીનું કામ મહેનત અને યત્નથી કરવાને લીધે તથા તેઓનાં ચરિત્ર અને પરદેશી વેપારના જ્ઞાનને લીધે તેઓ થોડા દિવસની અંદર ધણીને પ્રિય અને વિશ્વાસપાત્ર થઈ પડ્યા. કેટલાક દિવસ પછી તેઓના સઘળો માલ વેચાઈ ગયો. તેઓ પોતાના દેશમાં પાછા પ્રયા. જમસેદજીના શેઠની પાસેથી તેઓની કામના લોકાએ જમસેદજીની કર્તવ્યનિષ્ઠા, વેપારનું જ્ઞાન અને સચ્ચરિત્રની વાત સાંભળી. પોતાના દેશમાં આવ્યા પછી જમસેદજી ચીનમાં પોતાની મેળે વેપાર કરવાની આશાથી મુડી એકઠી કરવા માટે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. પરદેશનો વેપાર સો બસો રૂપીયા અથવા બેચાર હજાર રૂપીયામાં થતો નથી. માલ ખરીદ કરી તથા વહાણ ભાડે કરીને પરદેશ જવામાં ધણા પૈસાની જરૂર પડે છે, પરંતુ તેઓ બહુ ગરીબ હતા. કેટલાક વખત પહેલાં તેઓના પહેલીવાર ચીન જવાને વખતે તેઓની પૈસા સંબંધી હાલત કેવી હતી, તે ધણાએક જણ જાણતા હતા. ચીનમાં કુલાર્કનું કામ કરવા માટે જઈને વેપાર ધંધામાં સારું જ્ઞાન મેળવી આવ્યા હતા એ ખરું હતું, પણ પગારમાંથી બચાવેલા થોડાક પૈસા સિવાય બીજું કંઈ વધારે લાવી શક્યા નહતા; તે પણ તેઓનાં પરિચિત સગાંસંબંધી જાણતાં હતાં.

એવી હાલતમાં પરદેશી વેપારરૂપી મોટા કામને માટે પ્રયાસ કરવો, એ પણ ધણાએક તેઓને માટે ઘેલાઈનું અથવા ધૂષ્ટતાનું કામ સમજતા હતા. ગોદડીપર સુધને લાખ રૂપીઆની વાત કરવી, એ ધણાએકને અસંભવિત લાગતું. પરંતુ જમસેદજીએ એવા નિયારો મનમાં આપ્યા નહિ. તેઓ એકાગ્ર ચિત્તથી મુડી એકઠી કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ભગવાનની કૃપાથી અને તેઓના ગુણને લીધે જમસેદજીની મહેનત સફળ થઈ. તેઓ પાંત્રીશ હજાર રૂપીઆ ઉધાર મેળવી શક્યા. જમસેદજીને પ્રયાસ પ્રશંસા થોડી હતી, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ જે ઉધાર આપનારે

એવા નિર્ધન છતાં સદ્વિચારવાળા, કુશળ અને ઉદ્યોગી પુરુષને તેના ચરિત્રના માનની ખાતર, એટલા બધા પૈસા ધીર્યા, તેઓ પણ ઓછી પ્રશંસાને પાત્ર નથી. જે દેશમાં અને જે કામમાં એવા ગુણગ્રાહી પુરુષો હોય, તે દેશ અને તે કામને ધન્ય છે ! જે ઉધાર આપનાર જમસેદજીનાં ચરિત્ર, જ્ઞાન અને શ્રમશીલપણના ભરોસા ઉપર એટલા રૂપીયા ઉધાર આપવાને માટે સાહસિક થયો હતો, તે વ્યાજ ખાનાર મહાજન (ધીરધાર કરનાર) હોય, તો પણ તેને મહાજન (મહાન્ પુરુષ) જ સમજવો જોઈએ. જમસેદજીએ મુદતસર એ સઘળું કરજ વ્યાજ સહિત પાછાં પાછાં ચુકવી દીધું હતું.

જમસેદજીએ સઘળી મળીને પાંચ વખત ચીનની મુસાફરી કરી હતી. ચોથી મુસાફરીમાં મુંબઈ પાછા ફરતી વખતે તેઓ મોટી આફતમાં આવી પડ્યા. એ વખતે ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. જમસેદજી જે વહાણમાં હતા તે જ્યારે સીલોન પાસે આવ્યું ત્યારે તે ફ્રેન્ચોના હાથમાં પકડાઈ ગયું. જમસેદજીનો ધણો પૈસો અને માલ તેની અંદર હતો. જમસેદજી અને બીજા મુસાફરોએ ક્રાન્સના નૌકા સેનાપતિને ધણા નમ્રભાવથી કિનારે ઉતારવા માટે વિનંતિ કરી, પરંતુ તેઓની તે વિનંતિ પૂર્ણ થઈ નહિ. જમસેદજી તે વહાણમાં કેદી થઈને ફ્રેન્ચોની સાથે કેપ એન્ડ ગુડ હોપ સુધી ગયા. રસ્તામાં સઘળું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું. કેદીને વળી સુખ ક્યાંથી ? ગમે તેમ હોય, તોપણ ત્યાં ગયા પછી પણ તેઓ આફતમાંથી મુક્ત થયા નહતા. ફ્રેન્ચ કમાનને શક હતો કે અંગ્રેજ, પારસી અને મુસલમાન મુસાફરો તેઓને મારવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. એ સંદેહ ઉપરથી તેણે તેમને કેદ કર્યા હતા, અને અસહ્ય દુઃખ દીધાં હતાં. એ વખતે તેમના દુઃખનો પાર રહ્યો નહતો.

આખા દિવસ રાતમાં જમસેદજીને પાશેર ચોખ્ખા અને એક બીસકીટ ખાવાને મળતાં. ગમે તેમ હો ! તેઓ ધણી મુસીબતે માત્ર પહેરવાનું વસ્ત્ર લઈને કલકત્તામાં પાછા આવ્યા. શારીરિક અને માનસિક દુઃખ ઉપરાન્ત તે વખતે જમસેદજીને તે મુસાફરીમાં સારી રીતે પૈસાની હાનિ થઈ હતી, પરંતુ તેથી તેઓનો ઉત્સાહ લગ્ન થયો નહિ. તેઓનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં જણાય છે કે, એ પછી પણ તેઓએ એકવાર વધારે ચીનની મુસાફરી કરી હતી અને છેવટે

૯૦ સં ૧૮૦૭ માં તેઓ મુંબઈ શહેરમાં સ્થાયી રીતે કારોબાર ચલાવવા લાગ્યા. થોડા દિવસની અંદર જ જમસેદજીની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. તેઓ આહતે તો એકલા કારોબાર ચલાવી શકતે, પરંતુ તેઓ તેમ ન કરતાં પોતાને કારોબાર મોટીમોટી અંગ્રેજ કંપનીઓની ખરાબર કરવાના વિચારથી કંપનીઓ ઉઘાડીને ચલાવવા લાગ્યા. ખીજા કેટલાક લાગીઆઓ હતા ખરા, પરંતુ તેઓ પોતે કારોબારની પ્રત્યેક બાબત ધૂરી ધૂરી કરી તપાસતા; એ માટે તેઓ કદી પણ આળસ કરતા નહિ. કારણ કે, કહેવત છે કે, “ધણીને સૂઝે ઢાંક-ણીમાં પણ પાડોશીને ચરીસામાં પણ ન સૂઝે.” એ કહેવતનું ખરેખરું રહસ્ય જમસેદજી યથાર્થ રીતે સમજતા હતા. મુંબઈમાં સ્થાયી થઈને રહ્યા પછી થોડા વરસની અંદર જ તેઓએ ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. ૯૦ સં ૧૮૨૨ માં તેઓએ બે કરોડ રૂપિયા એકઠા કર્યા. જમસેદજી હવે લક્ષ્મીના માનીતા પુત્ર થયા. તેઓના વેપારમાં તો લક્ષ્મી વસતી હતી, પરંતુ હવે ચંચળ લક્ષ્મી તેઓના ઘરમાં અચળ થઈને રહેવા લાગી. શ્રીમન્ત વેપારીની વાત હમણાં પણ કેટલા-એક લોકો આગ્રહ અને ભક્તિની સાથે સાંભળે છે. ઘણાએક લોકોનો વિશ્વાસ છે કે, લક્ષ્મીના ભક્ત એવા શ્રીમન્તોની સાધનાની વાત સાંભળવાથી લક્ષ્મીની કૃપાનો લાભ થાય છે. જો તેમ હોય તો આશા રાખીએ છીએ કે, જમસેદજીએ લક્ષ્મીની પ્રીતિ મેળવવાને પોતાના જીવનમાં જે મોટી સાધના કરી હતી તે પુણ્યપ્રસંગનું સ્મરણ કરીને દરિદ્ર હીંદનો યુવાનવર્ગ વેપારવંધામાં પ્રવૃત્ત થવાને ઉત્સાહી થશે અને તેમાં ફતેહ મેળવશે.

એક પછી એક એમ રાજા રામમોહનરાય, મહારાજા રામવર્મા, સર માધવરાવ, સર સાલારજંગ, ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, સર સૈયદ આહમદ, તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ, સર મધુસ્વામી આર્ય, શ્યામાચરણ સરકાર, અક્ષય-કુમાર દત્ત, મધુસૂદન દત્ત, રામદુલાલ સરકાર અને સર જમસેદજી જીજ્ઞાસુઓની સાધનાના પુણ્ય પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કર્મક્ષેત્રની અંદર સાંધનભૂમિમાં સાધકો એઓની પુણ્ય કથાનું સ્મરણ કરીને આશાયુક્ત થશે. એઓના સાધનના મૂળમાં દૃઢતા જેવામાં આવે છે, અને એઓના સંકલ્પની અંદર તેઓની ઇચ્છાશક્તિની પ્રબળતા જેવામાં આવે છે. અહીં તેઓની સાધનાના

પુણ્ય પ્રસંગની છેવટમાં એકવાર તેઓના કાર્યકલાપની ફરીવાર આલોચના કરીએ; જોઈએ કે તેમાંથી આપણને શું શીખવાનું મળે છે. મહાપુરુષોના ચરિત્રની આલોચના કરતાં, આપણે કેટલાએક શુભો જોઈ શકીએ છીએ. વિશ્વાસ, આશા, સાહસ અને નિશ્ચય બુદ્ધિનાં ચિન્હો અમે તેઓનાં સર્વ કાર્યોમાં જોઈ શકીએ છીએ. ભગવાનની કૃપા ઉપર, પોતાની શક્તિ ઉપર અને કર્તવ્યના યોગ્યપણા તથા ઉપકારીપણા ઉપર તેઓના દૃઢ વિશ્વાસ જોવામાં આવે છે. આશામાં તેઓ ભગવાન તરફથી અભય અને આશ્વાસનની વાણીનું શ્રવણ કરે છે. મહાપુરુષો વીરપુરુષ હોય છે. તાપ વગરનો અગ્નિ જેમ નકામો છે, તેમ સાહસ વગરનો મહાપુરુષ શબ્દ પણ નિરર્થક છે. સાહસની સહાયતાથી મહાપુરુષો સધળા ભયને ઓળંગી જાય છે, તથા સધળાં વિદ્નો અને વિપત્તિઓની સામા થઈ શકે છે; અને નિશ્ચયબુદ્ધિની સહાયતાથી જીવન-ગાંત્રીને જોખમ પળ સાધનામાં તત્પર રહે છે. મહાપુરુષો ઉત્તમગુણસંપન્ન હોય છે, તેઓના ગુણથી મુગ્ધ થઈ કવિએ યથાર્થ રીતે કહ્યું છે;—

“**વિઘ્નૈઃ પુનઃપુનરપિ પ્રતિહન્યમાના, આરબ્ધમુક્તમગુણાઃ સતતં વહન્તિ॥**”

વારંવાર વિદ્નો નડવા છતાં, ઉત્તમ ગુણવાળા પુરુષો આરંભેલું કામ નિરંતર કર્યા કરે છે. મહાપુરુષો દાયલાગ (વારસા વગેરેનું પુસ્તક), મિતાક્ષરા અથવા ખીન્ન કાષ્ઠ પણ વ્યવહાર વિાધથી જીવતા એવા વારસપણાપર વિશ્વાસ રાખે છે. લોકો સ્ત્રીમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને પોતે જ જેમ પુત્રરૂપે પ્રગટ થાય છે, તે પ્રમાણે મહાપુરુષો પ્રકૃતિના ગર્ભમાં દેહ બદલાવીને ફરીવાર જન્મ ધારણ કરે છે, એટલા માટે જ અજર, અમર થઈને સર્વ શુભ કર્મોનો વિચાર અને અનુદાન કરે છે. મહાપુરુષોનાં જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે સધળાં લક્ષણો જાણીકીથી તપાસતાં અમારા આ પુસ્તકની અંદર વર્ણવેલા મહાપુરુષોના ચરિત્રમાં એ સધળા ગુણો જોઈએ છીએ. તેઓની સાધનામાં એ સધળા ગુણો અને ભાવોનું પ્રયત્નપણું જોઈ શકીએ છીએ. આપણે પણ તેઓના ઉજ્જવલ આદર્શથી ઉત્સાહવાળા થઈ, કર્મક્ષેત્રની અંદર આશા સહિત સાધનામાં તત્પર થઈ શકશું, તથા તેઓની પેઠે “મન્ત્રનું સાધન અથવા દેહપાત અથવા દેહપાત કે મન્ત્રનું સાધન” એ મહાવાક્ય યોગ્યતાં શીખશું.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિદ્ધિ.

સાધના પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પરન્તુ સિદ્ધિ દેવને આધીન છે. ભગવાનનું નામ સિદ્ધિદાતા એવું છે,—ખરેખર ભગવાન જ સિદ્ધિ આપે છે. અને તેટલા માટે જ સાધકો સિદ્ધિને દેવાધીન તરીકે જ માને છે; કર્મમાં જ માણસનો અધિકાર છે, પરન્તુ કર્મના ફળમાં તેનો અધિકાર નથી. કાંઈ પૈણ્ કામમાં ફતેહ મેળવવી, એ મનુષ્યને આધીન નથી. મનુષ્યે કર્તવ્ય સમજીને કામ કરવું જોઈએ. માણસે કર્તવ્યની પ્રેરણા પ્રમાણે સાધના કરવી. સિદ્ધિ અસિદ્ધિ જય કે પરાજય એ સંબંધી ચિન્તા કરવી, એ તેને યોગ્ય નથી. એ જ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે. ધર્મક્ષેત્રમાં અથવા કર્મક્ષેત્રમાં સર્વત્ર ખરા સાધકોને એવી રીતે સાધના કરતા આપણે જોઈએ છીએ. તેઓ જેમ સિદ્ધિને દેવાધીન છે એમ માને છે, તે પ્રમાણે જ ખરી સાધના કદી પણ વ્યર્થ જતી નથી એમ પણ તેઓ માને છે. આ તેઓનો અંધ વિશ્વાસ નથી, કારણ કે “Heaven helps those who help themselves” “જેઓ જાતે મહેનત કરે છે, તેમને ઇશ્વર સહાય કરે છે.” તેઓનો એવો પણ વિશ્વાસ છે કે, ઇશ્વર ભક્તને આધીન છે. ખરો સાધક અને ભક્ત એ બેઉનો અર્થ એક જ છે. તેથી જ જોઈએ છીએ કે, સિદ્ધિ દેવાધીન છે એવા વિશ્વાસને લીધે ધર્મવીર અથવા કર્મવીર પુરુષોની સાધનામાં કંઈ પણ વિઘ્ન આવતું નથી; એટલું જ નહિ પણ મહા-પુરુષો સઘળાં કામમાં દેશ, કાળ અને પાત્રની વાતનો વિચાર રાખે છે; અને તેથી જ પોતાની હિંદુગીમાં સાધનાની સિદ્ધિ નથાય તો તેને માટે નિરાશ અથવા ભ્રમહુદય થતા નથી. જીવન અને કાળ એ અનન્ત છે, એવો તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જગત્ અને જીવની અનન્ત ઉન્નતિને માટે તેઓ ઇશ્વરની આકાશવાણીનું શ્રવણ કરે છે. આ વિશાળ વિશ્વરૂપી રાજ્યમાં વારસપણામાં તેઓનો આશ્ચર્યકારક વિશ્વાસ છે. સંસારી અને વિપત્તી લોકો પુત્ર પૌત્રો વગેરેને માટે ધન દોલત રાખી જાય છે; મહા પુરુષો પણ તે પ્રમાણે

જગતમાં ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી પ્રજાને માટે સાધના કરે છે. પોતાની ઇંદગીના વખતમાં સંકલ્પનું બીજ સાધનાની સહાયતાથી ઉગી ન નીકળે તોપણ તેઓ બીજની શક્તિમાં સંદેહ રાખતા નથી. સમય આવતાં તેઓએ વાવેલું બીજ ઉગી નીકળશે, પછી પત્રપુષ્પથી સુશોભિત થશે અને યોગ્ય વખતે ફળ આપશે, એવું તેઓ આશાની નજરે જુએ છે, અને નજરે જોયેલાની પેટ સત્ય માને છે. ધર્મક્ષેત્ર અથવા કર્મક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ પંક્તિના સાધકો સિદ્ધિના સંબંધમાં એવો જ વિચાર ધરાવે છે.

• ધર્મક્ષેત્રમાં ધર્મ પ્રવર્તાવનારાઓ અને કર્મક્ષેત્રમાં સાહિત્ય, શિલ્પ અને શાસ્ત્ર જાણનારા પંડિતોને ઉચ્ચપંક્તિના સાધકો કહેવામાં આવે છે. ધર્મ પ્રવર્તાવનારાઓનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં જણાય છે કે, તેઓએ પોતાની હયાતીમાં સાધનાની થોડેક અંશે માત્ર સિદ્ધિ જોએલી છે. તેઓના મરણ પછી લાંબે વખતે તેઓએ પ્રવર્તાવેલા ધર્મ સાધારણ લોકોએ ગ્રહણ કર્યો છે. બુદ્ધ-દેવ પોતાની હયાતીમાં પોતે પ્રવર્તાવેલા ધર્મનો ઘણો પ્રચાર જોઈ શક્યા ન હતા, પરંતુ તેઓના મૃત્યુને ઘણો વખત થયા પછી પ્રિયદર્શન અશોકના સામ્રાજ્યને વખતે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડનો મુખ્ય ધર્મ થઈ પડ્યો હતો. ખ્રિસ્તધર્મના સંબંધમાં પણ એમ જ કહી શકાય. મહાત્મા ઈસુએ જ્યારે ક્રોસના લાકડા ઉપર પ્રાણ ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેઓના કેટલા શિષ્ય હતા ? પોતાના શરીરનું લોહી રેડીને જે ધર્મનું બીજ જગતમાં વાળ્યું હતું, તે તેઓના મૃત્યુ પછી ઘણેક વખતે ઉગી નીકળ્યું હતું. હમણાં તે અંકુર એક મોટા વૃક્ષના રૂપમાં અદલાદને સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને શાન્તિ આપે છે. મહમ્મદે પણ પોતાની ઇંદગીમાં અનેક જુલમો સહન કર્યો હતા. નાનક અને શ્રીચૈતન્યને પણ તેઓની સાધનામાં અનેક વિધ્નો નજાં હતાં. જેઓએ એ સધળા મહાપુરુષોને તેમની હયાતીમાં દુઃખ દીધું હતું, તેમની સાધનામાં વિધ્નો ઉત્પન્ન કર્યો હતા, તેમના કાર્યની સફળતામાં સંદેહ રાખ્યો હતો અને સખત ટીકાઓ કરી હતી, તેઓ કેટલા સાંકડા વિચારના હતા, એ હમણાં આપણે જાણી શકીએ છીએ; પરંતુ મહાપુરુષોએ ત્યારે જ તેઓને સાંકડા વિચારના ગણ્યા હતા અને તેટલા જ માટે પોતાની સાધનામાં મંદ પડ્યા નહતા.

હમણાં અમે કાર્ય ઉપરથી તેઓના વિશ્વાસની સફળતા જોઈએ છીએ. ધર્મ-ક્ષેત્રમાં ધર્મવીરોના સંબંધમાં અતિ સંક્ષેપમાં જે લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આપણે સારી રીતે જાણી શક્યું કે, તેઓ સિદ્ધિના સંબંધમાં કેવા વિચારો ધરાવતા હતા. કર્મક્ષેત્રમાં શિષ્ય અને શાસ્ત્ર જાણનારાઓની કથાનો વિચાર કરતાં માલમ પડે છે કે, તેઓ પોતાપોતાની દૈયાતીમાં સાધનાની સિદ્ધિ મેળવવાને માટે અધીરા રહેતા નહિ. હાલના જમાનાની શિષ્ય અને શાસ્ત્રની અનેક ગુચવાડાવાળી બાબતોને છોડીને અમે વિદ્યુત અને બાળપની વાતનું ઉદાહરણ આ પ્રસંગે આપીએ છીએ.

શિષ્ય અને શાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવો, એ જેઓના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તેઓ પોતાની દૈયાતીમાં સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધિ મેળવી ગયા છે એમ નથી. કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ કાંઈ કાંઈ કંઈક નવી શોધ કરી ગયા છે ખરા, પરંતુ તેઓએ કરેલી શોધ તેઓના મૃત્યુ પછી ઘણે કાળે સંપૂર્ણ થયેલી છે; અથવા સંપૂર્ણ થઈ છે એમ કહી જ કેમ શકાય. કારણ કે, તે શાસ્ત્રીય શોધો ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામનારી છે. વિદ્યુત શાસ્ત્ર સંબંધી જે તત્ત્વો મહાત્મા ક્રાન્કલિન્ જાણી શક્યા હતા, તેટલાને તેઓના જીવનની સાધના કહીએ તો અમે ભ્રમમાં પડીએ. એવી વાત કહેવાથી શાસ્ત્રીય શોધોની ગતિના પ્રસારને રોકવા જેવું થાય. ક્રાન્કલિન્ને બ્યારે વિદ્યુત સંબંધી કેટલાંએક તત્ત્વો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં, ભારે તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે, વિદ્યુત સંબંધી બીજાં કેટલાંએક તત્ત્વો પ્રકૃતિના લંડારમાં છુપાયેલાં છે. તેઓની જીંદગી પૂરી થયા પછી પણ તેઓએ આરંભેલી સાધનાનો છેડો આવશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ પોતાના શિષ્ય પ્રશિષ્યો પોતાના આસન ઉપર બેસીને તે સાધનામાં તત્પર રહેશે અને ક્રમે ક્રમે કંઈક સાધનાવડે એકેકું તત્ત્વ પ્રકૃતિ પાસેથી મેળવશે અને તેથી જગતનું અનન્ત કલ્યાણ થશે એમ પણ તેઓ માનતા હતા, તેથી એવે સ્થળે ક્રાન્કલિન્ને જે કેટલાંએક તત્ત્વો પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યાં હતાં, તે તેઓની સાધનાની થોડેક અંશે સિદ્ધિ હતી, એમ કહી શકાય. તેઓના શિષ્ય પ્રશિષ્યો—ગાલ્વેનો, ગૉસ, વેબર, રૅન્ડોલ્ફ, બ્રીસ્ટોન્મર્સ, એડીસન, રૉબન, માર્કની, વસુ વગેરેએ સાધકાએ વિદ્યુત શાસ્ત્રની સાધનામાં મચ્યા રહીને કેટલાં નવાં નવાં કલ્યાણકારી કાર્યો કરેલાં

છે અને કરે છે; એટલા માટે જ કહીએ છીએ કે, મહાત્મા ક્રાન્કલને થોડેક અંશે જ સિદ્ધિ મેળવી હતી. ડાણુ જાણે કયારે એ કઠોર સાધનાની સિદ્ધિ થશે !

આખપશક્તિના સંબંધમાં પણ એવી જ રીતે કહી શકીએ છીએ. જેમ્સ વૉટ પોતાની સાધનામાં જે ફળ મેળવ્યું હતું, તેના કરતાં તેઓ પછીના ટ્રેવીથિક્ અને બ્રીવીઅને તે સાધનામાં વિશેષ ફળ મેળવ્યું હતું. છેવટે રોબર્ટ સ્ટીફન્સને સારી રીતે આગળોટા વગેરે તૈયાર કરીને તેઓની પહેલાંના સાધકો કરતાં વિશેષ સિદ્ધિ મેળવી હતી. હાલના જમાનામાં શારીરિક શક્તિ અને આખપશક્તિ વચ્ચે મોટી હરીપ્રાપ્ત ચાલે છે. રેલ્વે તથા સ્ટીમર ચલાવવી, છાપવું, કપડાં વણવાં વગેરે કાર્યોથી ઘરમાં પંખો ચલાવવા સુધીનાં કામો વરાળયંત્રથી કરવામાં આવે છે. જેમ્સ વૉટ, ટ્રેવીથિક્, બ્રીવીઅન અને સ્ટીફન્સન વગેરે સાધકોએ પોતાની સાધનામાં જે ફળ મેળવેલું છે, તે ઉપરથી તેઓના ભવિષ્યના વંશજો એ જ સાધનભૂમિમાં નિશ્ચયપૂર્વક સાધના કરીને ઉત્તરકાલમાં કેટલા અચિન્તનીય અને નવીન તત્ત્વો મેળવીને જગતનું કેટલું કલ્યાણ કરશે, તેનું માપ હાલ ડાણુ આંધી શંકે તેમ છે !

વીજળી અને વરાળના સંબંધમાં શાસ્ત્રવેત્તાઓની સાધના અને સિદ્ધિની વાત અતિસંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે. શાસ્ત્રના ઘણા વિભાગો છે અને તે સધ-ગાના ઘણા સાધકો છે. અહીં તે સધળી વાતની આલોચના કરવાની જરૂર નથી. ઉદાહરણ તરીકે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, જેઓ કર્તવ્ય સમજીને સાધના કરે છે, તેઓએ સિદ્ધિને માટે એકદમ અધીરા થવું એ ઠીક નથી. સાધનામાં દેહપાત કરવામાં પણ કલ્યાણ છે ! પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધિ ન મળે તોપણ સાધનામાં સંતોષ મળે છે, એ વાત દરેક સાધક જાણે છે. સાધનામાં ગૌરવ છે, સન્માન છે. સાધન ભૂમિમાં સાધના કરતાં કરતાં જેઓ દેહપાત કરે છે, તેઓ પણ સિદ્ધ પુરુષોની પંક્તિમાં ગણાય છે. ખરા સાધકને માટે આ કંઈ જેવી તેવી સાધના નથી. સારો સંકલ્પ કરીને સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. શ્રદ્ધા, નિશ્ચય અને

* વીજળિક શક્તિવેડે વરાળશક્તિનો પરાભવ કરવાનો પ્રયત્ન આજકાલ ચાલી રહેલો છે, અને ઘણા પ્રકારનાં ધરખાનાંઓ વીજળિક શક્તિથી ચલાવવામાં આવે છે.

આશાની સાથે સાધના કરવી જોઈએ; એમાંથી પોતાની હૈયાતીમાં જ સિદ્ધિ મળે તો ધણું જ સારું, નહિ તો દુઃખી અથવા નિરુત્સાહી થવું નહિ, કારણ કે, ખરી સાધના વ્યર્થ જતી નથી. સમય આવતાં સાધના સફળ થાય છે. આસ્થા, નિશ્ચય અને આશાની સાથે સાધના કરવાથી યોગ્ય વખતે સિદ્ધિદાતા પરમેશ્વર સિદ્ધિ આપે છે, એવી સિદ્ધ પુરુષોની વાણી છે. ખરે સાધક તેને સત્ય તરીકે માને છે, માટે સાધના એ જ સિદ્ધિનો સરળ માર્ગ છે.

રાજા રામમોહનરાયની સાધનાના પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓની સાધનાનું ધૂળ તેઓના ભવિષ્યના વંશજને ભોગવે છે અને ઉત્તર કાળમાં હજી પણ વધારે સારી રીતે ભોગવશે. પ્રત્યેક માણસનાં સુખ, સ્વતંત્રતા, માન અને આખરની વાત વિશે કહીએ તો આ બાબત સ્પષ્ટ જણાવવી જોઈએ કે, રાજા રામમોહનરાય એ સઘળી બાબતમાં ભાગ્યશાળી હતા. તેઓએ દીવાનનું કામ સારી પ્રસિદ્ધિ અને સન્માનની સાથે કર્યું હતું. ઈંગ-પુરના દીવાનનું કામ હોવા પછી તેઓ પોતાના પિતાની ધન દોલતના એકલા વારસ થવાને લીધે, તેઓને સુખ અને સ્વતંત્રતાનો અભાવ નહતો. હિન્દુસ્તાનની અંદર તેઓના ધણા શત્રુ હતા ખરા, તોપણ તેઓની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનને માટે દેશના મોટા રાજદ્વારી પુરુષો સુદ્ધાં, તેઓને સારું સન્માન આપતા. દિલ્લીના બાદશાહે તેઓને રાજની પદ્વી આપી હતી. રાજા રામમોહનરાય બાદશાહનાં કેટલાંક કામોને માટે અને સ્વદેશના હિતને માટે ઈંગ્લંડ ગયા હતા. એ દૂર દેશમાં પણ તેઓને સારી રીતે સન્માન અને આદર મળ્યાં હતાં. ઈંગ્લંડના રાજા વિલીઅમના રાજ્યાભિષેકને વખતે રાજા રામમોહનરાયને યુરોપનાં રાજવાડાંઓના પ્રતિનિધિઓની બરાબર સન્માન મળ્યું હતું. ઈંગ્લંડના રાજા વિલીઅમને તેઓને આદર સહિત પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા. ચાર પછી તેઓ બ્યારે ફ્રાન્સમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના રાજા લુઇઝીલીપે તેમને સારું માન આપ્યું હતું. ફ્રાન્સના રાજા લુઇઝીલીપે એ વાર તેમને નિમંત્રણ કર્યું હતું અને તેઓની સાથે આણું લીધું હતું. યુરોપનું પંડિતમંડળ પણ તેઓના ગુણો વિશે પ્રથમથી જ વાકેફ હતું. ઈંગ્લંડના તે સમયના સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને દર્શનના પંડિતો તેમની સાથે વાતચિત કરીને ખુશી થયા હતા.

સુપ્રસિદ્ધ કવિ કુંભજીએ તેમની પ્રશંસા કરેલી છે. સ્વનામપ્રસિદ્ધ આઊઠામ સાહેબે તેઓની સાથે મિત્રતા કરી હતી. વીલીઅમ ફૅસ્કો તેમની સાથે ઓળખાણ કરવાને બહુ ઉત્સુક હતા. ઋગ્વેદ સંહિતાનો અનુવાદ કરનાર રૉજન સાહેબે તેઓની સાથે વેદના સંબંધમાં ઘણી વાતચિત કરી હતી. જનહિતેચ્છુ તત્ત્વવેત્તા પંડિત બેન્ચામ તેઓના ગુણથી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા અને તેઓને માનવહિતૈર્પી તરીકે જણાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે તેઓએ પરદેશમાં સઘળા તરફથી સન્માન મેળવ્યું હતું. સાધક તરીકે તેઓને આ સઘળું સન્માન મળ્યું હતું. સ્વદેશના હિતની સાધના કરતાં કરતાં તેમણે પરદેશમાં દેહલ્યાગ કર્યો હતો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં તેઓની સમાધિ કરવામાં આવી હતી. તેઓ હમણાં સ્વદેશહિતૈર્પીઓના પુણ્યતીર્થરૂપે ગણાય છે. એ સમાધિ ઉપર રાજ રામમોહનરાયની સાધનાની વાત સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવી છે:—

“ Beneath this stone rest the remains of RAJA RAMMOHAN RAY. A conscientious and steadfast believer in the unity of Godhead he consecrated his life with entire devotion to the worship of the Divine spirit above. To great Natural talents he united a thorough mastery of many languages and early distinguished himself as one of the greatest scholars of the day. His universal labours to promote the social, moral and physical condition of the people of India, his earnest endeavours to suppress idolatry and the rite of Sati and his constant zealous advocacy for whatever tended to advance the glory of God and the welfare of man, live in the grateful remembrance of his country men.”

“ આ સ્મરણશિલા નીચે રાજ રામમોહનરાયનું કબર પડેલું છે. તેઓ ખરા અંતઃકરણથી ધર્મચૂરત રીતે ઇશ્વરના એકત્વને માનનાર હતા; તેઓએ ઇશ્વરતત્ત્વના પૂર્ણમાં અખંડ ભક્તિ રાખી પોતાની જાંઘળી પવિત્ર કરી હતી. પોતાની સ્વાભાવિક ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાં તેમણે ઘણી ભાષાઓના જ્ઞાનનો ઉમેરો કર્યો હતો, અને નાનકે ઉમરમાં જ તેઓએ પોતાના વખતના ઉત્તમ વિદ્વાનોમાંના એક વિદ્વાન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. હિન્દુસ્તાનના લોકોની સમાજની, નીતિની તથા શરીરની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી તેમનો સાર્વજનિક પ્રયાસ, મૂર્તિપૂજા તથા સતી થવાનો રીવાજ બંધ પાડવાની

તેમની અંતઃકરણપૂર્વક મહેનત તથા ઇશ્વરનો મહિમા અને જનસમૂહનું હિત વધારવાને તેમનો નિરંતરનો ખંતવાળો પક્ષપાત, એ સૌ તેમના દેશબંધુઓના આભારી સ્મરણમાં રહેલાં છે.”

કીર્તિમંદિરમાં ભકતોની ભાષામાં સાધક અને સિદ્ધ પુરુષોની સ્તુતિનું ગાન કરવું, એ પુણ્યકર્મ ગણાય છે. એક વિદેશી ભકત ભટ્ટ મેક્સમુલર રાજા રામમોહનરાયના ગુણોથી પ્રસન્ન થઈને તેઓના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહી ગયા છે:

The German name for Prince is Fürst; in English First—he who is always to the fore; he who courts the place of danger; the first in fight the last in flight. Such a Fürst was RAM-MOHAN RAY—a true prince, a real Raja if Raja also, like Rex originally meant the steersman, the man at the helm.”

“રાજકુમારને જર્મન ભાષામાં “ફુર્સ્ટ” કરીને કહે છે; અંગ્રેજીમાં “ફર્સ્ટ”—જે હમેશાં મોખરે રહે છે; જે ભયસ્થાનને ભેટે છે; જે લડવામાં પહેલો અને નાશી જવામાં છેલ્લો છે. આવા પ્રકારના “ફુર્સ્ટ” રામમોહનરાય હતા—એક ખરેખરા રાજકુમાર, જે એ રાજ હોય તો ખરેખરા રાજા, કારણ કે “રેક્સ” શબ્દનો મૂળ અર્થ સુકાની એટલે સુકાન ચલાવનાર એવો હતો.”

રાજા રામમોહનરાયના એક પરમ ભકતના સ્તુતિગાનમાં અમે તેઓના મહિમાનું કીર્તન કરીને તેઓની કથા અહીં સમાપ્ત કરીએ છીએ. ભરતખંડના યુવાનો તેઓની સ્તુતિ સાંભળીને તેઓએ ખતાવેલા માર્ગે કર્મક્ષેત્રમાં અગ્રેસર થશે;—

“ધન્ય રામમોહનરાય ! તે જ સમયે તમારી સતેજબુદ્ધિનું તેજ ધોર અજ્ઞાનરૂપી ઘટ્ટ વાદળને વિખેરી નાંખી એટલું બધું ફેલાયુ હતું, અને તેની સાથે તમારું નિર્ભજ ચિત્ત, પોતાના દેશમાં અને પોતાના સમયમાં ચાલેલા સઘળા પ્રકારના ખરાબ સંસ્કારોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એ સામાન્ય આશ્ચર્ય અને સાંમાન્ય વાહવાહની વાત નથી. તે વખતે તમારા જ્ઞાન અને ધર્મના ઉત્સાહથી ઉત્સાહવાળા થયેલા હૃદયમાં ઝાડી તથા કાદવવાળી ભૂમિથી વીટાયેલો એક બળતો જવાળામુખી હતો, તેમાંથી પુણ્ય અને પવિત્ર એવો ધગધગતો જ્ઞાન-

રૂપી અગ્નિ ચારે તરફ ફેલાતો હતો. તમે શાસ્ત્રજ્ઞાનના પક્ષમાં જે ગંભીર રણ-
શીંગડાં વગાડી ગયા છો, તેઓ જાણે હમણાં પણ અમારા કાનની અંદર સંભ-
ળાયા કરે છે; તે મોટો અને ગંભીર તુરીનો અવાજ હમણાં પણ વારંવાર
પડ્યો પાડીને આ અયોગ્ય દેશમાં જ્ય મેળવી રહ્યો છે. તમે પોતાના
દેશમાં અને પરદેશમાં ફેલાયલા વહેમો અને કુઃસંસ્કારોનો સંહાર કરવાના
ઉદ્દેશથી રણમાં ચડેલા દુર્નય વીરપુરુષની પેઠે પરાક્રમ બતાવેલું છે અને વિચાર-
રૂપી યુદ્ધમાં સઘળા શત્રુઓનો પરાભવ કરીને સારી રીતે જ્ય મેળવેલો છે.
તમારી પદ્મી રાજ્યની છે. આ જડ પૃથ્વી તમારું રાજ્ય નથી. તમે એક વિસ્તાર-
વાળા મનોરાજ્યનો અધિકાર લઇ બેઠેલા છો, તમારા સમકાળના અને વિશેષ
કરીને ઉત્તરકાળના નિર્મળ ભુદ્ધિવાળા કેળવાયલા લોકો તમોને રાજમુકુટ
આપીને તમારા જયનો ધ્વનિ કરે છે. જેઓ આજ દિવસ સુધી હિન્દુ
જાતિના મનોરાજ્યમાં નિર્વિવાદ રીતે રાજ્ય થઇ પડેલા હતા, તેઓનો તમે
પરાજય કરેલો છે. માટે તમે રાજ્યોના પણ રાજ્ય છો. તમારી પતાકા
તેઓની હદની અંદર ઉડી રહેલી છે, પડી નથી, પડશે પણ નહિ,
અને હમ્મેશાં ફરક્યા જ કરશે. પૂર્વે જે ભારતવર્ષના લોકો તમને શત્રુરૂપે
ધારતા હતા, તેઓનાં સન્તાનોમાંના ઘણાએક હમણાં તમોને પરમબંધુ તરીકે
માને છે. કેવળ ભારતવર્ષના તો શું, પણ તમે સમસ્ત જગતના બંધુ છો!”
(અક્ષયકુમારદત્ત).

મહારાજ રામવર્માની સિદ્ધિ.

મહારાજ રામવર્માએ રાજ્યગાદી ઉપર બેસીને જે સાધના કરી હતી,
તે નિષ્ફળ ગઇ નહતી. મહારાજનો આદર્શ અમારા દેશના રાજમંડળની સમ-
ક્ષમાં ઘણા કાળ સુધી ઉજ્જવલ રહેશે. પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિને માટે અસા-
ધારણ સાધનાની સહાયતાથી મહારાજ જે કીર્તિ સ્થાપન કરી ગયા છે, તેનાથી
તેઓની યાદગીરિ ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં લાંબા વખત સુધી ટકી રહેશે. ત્રાવણ-
કોરની શિલ્પશાળા, કવીલનની કાપડની મીલ અને પુનાલૂરનું કાગળનું કાર-
ખાનું, એ સઘળાં કર્મક્ષેત્રમાં તેઓની સિદ્ધિનાં દૃષ્ટાંતો છે.

મહારાજના વિવિધ વિષયોની સાધનાનો પરિચય મેળવી જુદા જુદા દેશના વિદ્વન્મંડળોએ તેઓને જુદી જુદી પદ્ધતિઓથી સન્માન આપ્યું હતું. ધણુએક સન્નજન સમાજોની સાથે તેઓનું નામ જોડાયેલું છે. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના તેઓ એક ફેલો હતા. વિલાયતમાં લિનિયન સોસાયટીએ તેઓનું વનસ્પતીશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઈને તેઓને “સભાસદ” ની પદ્વી આપી હતી. ભૂગોળ સંબંધી સભાના પણ તેઓ “સભાસદ” નિમાયલા હતા; તથા તેઓ વિલાયતની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પણ એક “સભાસદ” હતા. તેઓની અત્યંત વિદ્યાનુરાગની વાત ફ્રાન્સ જેટલા દૂર દેશની અંદર પણ ફેલાયતી હતી. ત્યાંની ગવર્નમેન્ટે તેઓને “Officer of the public Instruction” (કળવણીખાતાના એક અધિકારી)ની પદ્વી આપીને યોગ્ય સન્માન કર્યું હતું. પેરીસ શહેરની—આમની સભાએ તેઓને પોતાના મેમ્બર બનાવીને માન આપ્યું હતું. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ તેઓના ગુણોનો પરિચય મેળવીને તેઓને “Grand Commandership of the most exalted order of the star of India એટલે (G. C. S. I.)નો ખેતાબ આપીને વિભૂષિત કર્યા હતા.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “રાજા પોતાના દેશમાં પૂજ્ય છે, પરંતુ વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્ય છે.” રામવર્મા એ બન્ને ગુણોના અધિકારી હતા. રાજા હોવા છતાં સાધનાના ગુણથી તેઓ વિવિધ પ્રકારના સદ્ગુણોના અધિકારી થયા હતા, અને તેટલા માટે સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં તેઓને સર્વત્ર સન્માન મળ્યું હતું. તેઓની સાધનાનું કૃળ તેઓ ભોગવી ગયા છે.

સર માધવરાવની સિદ્ધિ.

સર માધવરાવ ભાગ્યવાન પુરુષ હતા. તેઓએ રાજનીતિક્ષેત્રમાં દેશી રજવાડાઓમાં જે જે લાભકારક સુધારાઓને માટે પ્રયાસ કર્યો હતો, તેમાં કૃતોદ્ભવ નીવડ્યા હતા. ત્રાવણકોરના રાજ્યનાં ધણુએક હિતકારક કાર્યો તેઓની કીર્તિનો પરિચય કરાવનારાં છે. મન્નિરશ્રેષ્ઠ માધવરાવે ત્રાવણકોર અને હોલ્કરના રાજ્યમાં જે શુભ કાર્યોનો પાયો નાંખ્યો હતો, તે કાર્યો સમય જતાં સંપૂર્ણ થઈને તેઓની અનહદ ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવી આપે છે.

તે મન્ત્રિશ્રેષ્ઠ માધવરાવનું પ્રધાન કર્મક્ષેત્ર વડોદરા હતું. તે વાત આગળ કહેવામાં આવી છે. એ જગ્યાએ ઘણા વખતના વિષમ એવા રાજનીતિ ક્ષેત્રમાં તેઓએ જે સાધના કરી હતી, તેમાં પ્રતેહમંદ નીવડ્યા હતા. તન્ત્રગ્રન્થોમાં સિદ્ધપુરુષોના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે; ‘તેઓ ઇચ્છા માત્રથી જ અર્લાંકિક કામો કરી શકે છે.’ સચિત્ર સર માધવરાવે રાજનીતિક્ષેત્રમાં જે સાધનાની સિદ્ધિ મેળવી હતી, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓએ પણ ઇચ્છા-માત્રથી જ વડોદરામાં કેટલાંએક અસાધારણ કામો કર્યાં હતાં. તેઓની ઇચ્છાથી જ વડોદરાની રાજલક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામી હતી. તે કર્મવીર પુરુષના પ્રયાસથી જ ગાયકવાડના રાજ્યમાં ઘણાં સ્થાનોમાં સારા ઇન-સાફતે માટે ધર્મોધિકારી સ્થપાયા હતા; સધળી જગ્યાએ વિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતા; વિવિધ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ પુસ્તકાલય અને ખીચન ઘણાં હિતકર કાર્યો થયાં હતાં. સારીરીતે ન્યાય ચલાવવાને માટે અને રાજ્યકારભાર સારી-રીતે ચલાવવાને માટે મુંબઈ અને મદ્રાસથી ઘણા કેળવાયલા, સદાચારી અને કર્મકુશળ લોકોને તેગવીને નીમવામાં આવ્યા હતા. મન્ત્રી માધવરાવે એ પ્રકારના લોકોને નીમીને રાજ્ય અને રાજ્ય એ બન્નેનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ કર્યું હતું, કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે,-

“પ્રાજ્ઞે નિયોજ્યમાને હિ સન્તિ રાજાસ્ત્રયો ગુણાઃ ।

યશઃ સ્વર્ગનિવાસશ્ચ વિપુલશ્ચ ધનપ્રાપ્તિઃ ॥”

(ગાજ્ઞા પુરુષને નીમવાથી રાજ્યને યશ, સુખનિવાસ અને પુષ્કળ ધનપ્રાપ્તિ એ ત્રણ લાભો થાય છે.)

ખરેખરી રીતે તેઓના એવા સારા બંદોબસ્તને લીધે ગાયકવાડની આમદાની વધી હતી.

સર માધવરાવે કરેલા કાર્યની સફળતા જોઈને ખરેખર તેઓને સિદ્ધ પુરુષ કહેવા જોઈએ. તેઓએ કઠોર સાધનાથી મેળવેલા જ્ઞાન તથા કુશળતાને લીધે તેઓના સમયના મહાપુરુષો તેઓની સલાહ, ઉપદેશ અને સહાયતા મેળવવાને માટે ઇચ્છા બતાવતા હતા. વડોદરાના રાજ્યકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થયા

પછી પણ તેઓને મદ્રાસના ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલ તરફથી કાઉન્સીલના સલાસદ નીમવામાં આવ્યા હતા. જર્મનો તરફથી આફ્રિકાના અધિકારની વાળતમાં તેઓએ પ્રિન્સ બીસ્માર્કને સલાહ આપી હતી અને તે માટે નામદાર જર્મનીના વજીરે સર માધવરાવને પોતાને હાથે પત્ર લખીને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. સર માધવરાવની સારી સલાહનું જર્મન ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવીને પ્રત્યેક જર્મન સૈનિકને આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓના ઉપદેશની કિમ્મત કેટલી હતી, તે આ ઉપરથી જણાય છે. તેઓ સ્વદેશના હિતને માટે અનેક ઉપદેશ કરી ગયા છે. હિન્દુસ્તાનના યુવાનો સર માધવરાવનાં જીવન અને ઉપદેશ એ બન્નેમાંથી શિક્ષણ મેળવશે, અને દેખાડી આપશે કે, કેળવણી, સારા ચરિત્રવાળા અને કર્મકુશળ ભારતવર્ષના જુવાનો સર્વ પ્રકારે રાજ્ય અને રાજ્યની સેવા કરવાને યોગ્ય છે.

મહાપુરુષના ગુણોનું ગાન કરવાથી પણ આપણને પુણ્ય થાય છે; તેથી લોકો સદ્ગુણની તરફ ખેંચાય છે. જે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજીએ સર માધવરાવની જે પ્રશંસા કરેલી છે, તે નીચે લખવામાં આવી છે:—

Within the short space of a year, MADHAVA RAO has called forth order out of disorder; has distributed justice between man and man, without fear or favour; has expelled decoits; has raised the revenues; and his minutes and State papers show the liberality, the soundness and statesmanship of his views and principles. He has received the thanks of his sovereign; he has obtained the voluntary admiring testimony of some of the very missionaries who memorialized, to the excellency of his administration. Now, here is a man raised up as it were amid the anarchy and confusion of his country to save it from destruction. Annexation looming in the not-far distant future, would be banished into the shades of night if such an administration as he has introduced into two of the districts were given to the whole kingdom, by his advancement to the post

of minister. He is indeed a splendid example of what education may do for Native. "John Bruce Norton."

“એક વરસની ટુંકી મુદતમાં, માધવરાવે અંધાધુંધી દૂર કરી બંદોબસ્ત ફેલાવ્યો છે; ભય અથવા અનુગ્રહ બતાવ્યા વગર જનોને ન્યાય વહેંચી આપ્યો છે; છળકપટ બંધ પાડ્યો છે; મહેસુલ વધાર્યું છે; અને તેમનાં સ્મરણનોંધ તથા રાજ્યપત્રકો, તેમના વિચારો અને કરાવોમાં ઉદારતા, દૃઢતા અને રાજદ્વારીપણું દર્શાવી આપે છે. તેમણે પોતાના રાજ તરફથી ઉપકારની લાગણીઓ સમ્પાદન કરી છે; (અને) જે ખ્રીસ્તિ ધર્મોપદેશકોએ તેમના રાજ્યકારભાર વિષે મહારાજને પોતાના સ્મારકલેખો દર્શાવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાએકના વગર માગેલા વખાણવા યોગ્ય પુરાવા તેઓને મળેલા છે. જુઓ ! આ રહ્યા તે પુરુષ, જેમને પોતાના દેશના ઉદ્ધાર માટે જાણે દેશનાં અંધાધુંધી અને ગભરાટમાંથી ખેંચીને ઉપર આણ્યા હોયની ! જો તેમને દિવાનની પદ્ધતિ પહોંચાડીને, જે બે પ્રાન્તોમાં તેમણે રાજવહીવટ દાખલ કર્યો છે, તે આખા રાજ્યમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો નજીકના ભવિષ્યમાં ડોકાયાં કરી રહેલો “ખાલસા કરવાનો વિચાર” રાજિના અંધકારમાં લીન થઈ જશે. દેશીને માટે કેળવણી શું શું કરી શકે છે, તેનું તેઓ એક ખરેખર સુશોભિત ઉદાહરણ છે.” જહોન બ્રુસ નોર્ટન.

અમાલ્ય માધવરાવ દેશી રાજ્યોની દિવાનગીરી કરતા હતા, તોપણ બ્રિટિશ સરકાર તેઓના કાર્યથી હમેશાં સંતુષ્ટ રહેતી, અને અંગ્રેજી રાજ્ય તેઓના ગુણનો આદર કરવામાં ખામી રાખતું નહિ. સને ૧૮૭૮ માં દિલ્લી દરબારમાં તેઓને રાજની પદ્વી મળી હતી. તે પહેલાં જ તેઓને કે. સી. એસ. આઇ. ની પદ્વી મળી હતી. એ નિમિત્તે મદ્રાસના તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ નેપીઅરે મંત્રી માધવરાવની જે પ્રશંસા કરી હતી, તે અહીં લખવા યોગ્ય છે:-

“Sir Madhava Rao—The Government and the people of Madras are happy to welcome you to a place where you laid the foundation of those distinguished qualities which have become conspicuous and useful on another scene. The mark of Royal favour which you have this day received will prove to you that the attention and generosity of our Gracious Sovereign are not circumscribed to the circle of her immediate dependents. But Her majesty regards the faithful service rendered to the

Princes and people of India beyond the boundaries of our direct administration, as rendered to Herself and to her representatives of this Empire. Continue to serve the Maharaja industriously and wisely reflecting the intelligence and virtues of His Highness faithfully to His people."

“સર માધવરાવ, મદ્રાસની સરકાર તથા ત્યાંનાં લોકો, જે જગ્યાએ તમે ઉત્તમ ગુણોનો પાયો નાંખ્યો છે અને જે ગુણો બીજે ઉકાળે નામીયા તથા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે, તે જગ્યાએ તમને આવકાર આપવાને ભાગ્યશાળી નીવડ્યાં છે. રાજ્યકૃપાની જે નિશાની તમને આજે મળી છે, તે તમને ખાત્રી આપશે કે, અમારાં માનવંતાં મહારાણીની નજર તથા ઉદારતા, પોતાના નજીકના સેવકોને માટે જ નથી, પણ તે માનવંતાં મહારાણી, જે સેવા રાજ્યોની તથા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની બંનવવામાં આવે છે, તેઓ અમારા અર્હાના નજીકના અમલથી દૂર હોવા છતાં, તે સેવા જાણે પોતાની તેમ જ પોતાના આ શહેનશાહતના પ્રતિનિધિઓની જ બંનવી હોય તેમ સમજે છે. તે માનવંત મહારાજના, પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની ખુદ્દિ તથા ગુણોનો વિચાર કરી, તેમની ઉદ્યોગ તથા ઉદ્ધાપણથી સેવા બંનવવી જરી રાખજો.”

સર સાલારજંગની સિદ્ધિ.

વર્તમાન સમયના હિન્દુસ્તાનના રાજનીતિ ક્ષેત્રમાં સચિવ માધવરાવની પેટું સર સાલારજંગ પણ એક સિદ્ધ પુરુષ થયેલા છે. હૈદ્રાબાદના કલ્યાણને માટે તેઓએ જે કઠોર સાધના કરેલી છે તે વિષે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તે કઠોર સાધનામાં તેઓએ તેવી જ સિદ્ધિ મેળવેલી છે. નિઝામના ભલાને માટે તેઓએ પોતાનાં ધન અને જીવને જોખમમાં નાંખીને પણ નિઝામનાં સંન્યતે બળવાખોર સિપાઇઓની સાથે મળવા દીધું નહોતું. સમગ્ર હૈદ્રાબાદ એક તરફ અને સર સાલારજંગ, બીજી તરફ હતા. અંગ્રેજોનું બહું તે હિન્દુસ્તાનનું બહું અને હિન્દુસ્તાનનું બહું તે હૈદ્રાબાદનું બહું, એ વાત સાલારજંગ સારી-રીતે જાણતા હતા. સવળા રાજ્યનો આગ્રહ સર સાલારજંગની ઇચ્છાશક્તિ પાસે પરાભવ પામ્યો હતો. ઇચ્છાશક્તિની આવી પ્રબળતા સિદ્ધપુરુષની સિવાય બીજા કોઈમાં સંભવતી નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય ગુણગ્રાહી છે. સર સાલારજંગની મિત્રતા અને દૂરદર્શિપણને માટે અંગ્રેજ સરકારે બળવો થયા પછી શાન્તિના

વખતમાં ત્રીશ હજાર રૂપીયાની જગીર તેઓને બક્ષીસ તરીકે આપી, અને તે સમયે તે વખતના ગવર્નર જનરલે, તેઓની હુશિયારી, સાહસ, દૃઢચિત્તપણને માટે ધણી પ્રશંસા કરીને કૃતજ્ઞતા બતાવી હતી.

સર સાલારજંગે પોતાની અસાધારણ સાધનાથી મેળવેલી જ્ઞાનશક્તિ-વંદે નિઝામના રાજ્યને અનેક આફતોથી બચાવ્યું હતું. મહેસુલની આવતમાં તેઓ અસાધારણ હુશિયારી અને વિદ્વત્તા ધરાવતા હતા. જે નિઝામને, એક દિવસ, સામાન્ય કરજ આપવાને માટે પણ લોકો આનાકાની કરતા, તે નિઝામનો ભંડાર સાલારજંગના સારા બંદોબસ્તના ગુણથી ધનરત્નપૂર્ણ થયો હતો. એ સઘળું તેઓની સાધનાની સિદ્ધિ હતી. છેવટે સઘળાઓએ તેઓની બીજી સાધારણ શક્તિઓ જાણી હતી અને તે માટે તેમને સન્માન આપતા હતા. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેઓને જી. સી. એસ. આદિ. ના ખેતાબથી અલંકૃત કર્યા હતા. સર સાલારજંગ ન્યારે નિઝામના હિતને માટે વિલાયત ગયા હતા ત્યારે એકસપ્રદં યુનિવર્સિટી તરફથી તેઓને ડી. સી. એસ. ની પદવી મળી હતી.

લંડનના લૉર્ડ મેયરે તેઓને લંડનના નાગરિક તરીકે ગણીને સન્માન આપ્યું હતું. એવી રીતે સ્વદેશમાં તેમ જ પરદેશમાં સર્વત્ર તેઓને સન્માન મળ્યું હતું. મહાપુરુષનું સન્માન કરવું, એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. વીરની પૂજા કરવી એ વીરનું લક્ષણ છે. ગુણી પુરુષો જ ગુણનો આદર કરે છે. જે દિવસે ભરતખંડના યુવાનો વીરપૂજા કરતાં શીખશે, તે દિવસે ભરતખંડના ઉદયની શરૂઆતનો ગણાશે. ભગવાન કરે અને તે દિવસ નજીક આવે ! કેળવણી તથા સૌભાગ્યના બળથી જે ભરતખંડના યુવાનો રાજનીતિક્ષેત્રને કર્મક્ષેત્ર તરીકે ગણશે, તેઓ સર માધવરાવ અને સર સાલારજંગના ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંતથી ઉત્સાહવાળા થશે, અને તેઓનો આશીર્વાદ મેળવી તેઓની પેઠે અંગ્રેજોના બંધુ થઈને રાજ અને રાજ્યની સેવા કરશે.

સર સાલારજંગની હૈયાતીમાં અંગ્રેજ સરકારે તેઓની તરફ સારું સન્માન બતાવ્યું હતું; તેઓના મૃત્યુ પછી પણ તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની સરકારે

સન્માનની સાથે શોક જાહેર કર્યો હતો. સર સાલારજંગના મૃત્યુ પછી હિન્દુસ્તાનની સરકારે, “ગ્રેટ એક્સ્ટ્રા ઓર્ડિનરી” માં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

*“It is with feeling of great regret that the Governor General in Council announces the death of His Excellency Nawab Sir SALAR JUNG G. C. S. I., the Regent and Minister of the Hyderabad State. By this unhappy event the British Government has lost an enlightened and experienced friend, His Highness the Nizam, a wise and faithful servant, and the Indian Community one of its most distinguished representatives.”

માનવંતા નવાબ સર સાલારજંગ જી. સી. એસ. આઇ. હિંદુઆદના રાજ્ય ચલાવનાર તથા કારભારીનું મરણ કલકત્તાના ગવર્નર જનરલ પોતાની કાઉન્સિલમાં મોટી દિલગીરિની લાગણીથી પ્રદર્શિત કરે છે. આ દુઃખદાયક બનાવથી બ્રિટિશ રાજ્યને એક વિદ્વાન તથા અનુભવી મિત્રની, માનવંત નવાબ સાહેબને એક ટાઢા અને નિમકદલાલ નોકરની અને હિન્દી પ્રબલે એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ તથા પ્રસિદ્ધ પ્રતિનિધિની ખોટ લાગી છે.

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની સિદ્ધિ.

બ્રિટીશ બંગાલમાં આજ પર્યંત જેટલા કર્મવીર પુરુષો જન્મ્યા છે, તેઓની અંદર રાગ્ન રામમોહનરાય પછી વિદ્યાસાગર મહાશયને ગણવા જોઈએ. બંગાળાનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ કરવાને માટે વિદ્યાસાગર મહાશયની પેઠે ઘણા થોડા લોકોએ જ સમગ્ર મન તથા પ્રાણોનો ભાગ આપ્યો હશે. વિદ્યાસાગર મહાશયનું કર્મક્ષેત્ર બહુ વિસ્તારવાળું છે. વિદ્યાસયમાં, બંગ સહિત્યમાં, જ્ઞાન અને કેળવણીના વિસ્તારમાં તથા સંસાર મુધારામાં તેઓએ સાધના કરેલી છે. અમારા આ હૃદય ગ્રન્થમાં તેઓની સમગ્ર સાધના અને સિદ્ધિનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપવું એ અસંભવિત છે. અમે તેઓના વિદ્યાજાલ અને વિદ્યાવિસ્તારની વાત જ મુખ્ય રીતે કહેતા આવ્યા છીએ. કેવી કહોર સાધના કરીને તેઓએ વિદ્યા મેળવી હતી, તે પૂર્વે વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. દરિદ્ર બંગાળી વિદ્યાર્થી તેઓનું ઉજ્જવળ અને પવિત્ર આદર્શ સન્મુખ રાખી વિદ્યાજનન કરીને ગૌરવવાળા થાઓ. વિદ્યાસાગરની આલ્યાવસ્થાની સાથે દરિદ્ર જ્ઞેડાયણું હોવાને લીધે

જાણે વિદ્યાર્થીને માટે તે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય થયું છે. જ્ઞાન સાધનામાં ઈશ્વર-ચંદ્ર સિદ્ધિ મેળવીને વિદ્યાસાગર થયા હતા. તેઓ ખરેખર વિદ્યાસાગર જ હતા.

અંગાળામાં જ્ઞાન અને કેળવણીનો ફેલાવો કરવો, એ વિદ્યાસાગર મહાશયના જીવનનો એક ઉદ્દેશ હતો. એ સંકલ્પની તેઓએ મોટી સાધના કરી હતી અને તે સાધનામાં તેઓએ મનગમતી સિદ્ધિ મેળવી હતી. તેઓની પુસ્તકાવળી આજ પણ અંગાળીઓમાં ધરેધરે વિદ્યાનો ફેલાવો કરી રહી છે. તેઓએ સ્થાપેલી મેટ્રો-પોલીટન કૉલેજમાં કેળવણી લઈને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ જીવનને યશસ્વી કરી ગયા છે અને કરે છે. તેઓએ સ્થાપેલી કૉલેજ આજે ખીન સરકારી કૉલેજમાં નમુનારૂપ છે. તેઓને પગલે ચાલીને હમણાં હિન્દુસ્તાનમાં ઘણીએક કૉલેજો સ્થપાયેલી છે અને તેથી દેશમાં જ્ઞાન અને કેળવણીનો વિસ્તાર થાય છે. આજ ભારતખંડના શિક્ષા અને નીતિના ફેરફારના સમયમાં સઘળા વિદ્યાસાગર મહાશયને દુવા દે છે. કેળવાયલા અંગાળામાં ધરેધરે વિદ્યાસાગરની ઢાળી શોભા પામે છે. તેઓની તે પવિત્ર મૂર્તિ તરફ આંગળી ખતાવીને ભક્તિના આવેશમાં પ્રાચીન અંગ નવીન અંગને પરિચયના અહ્વાનાથી હમેશાં કલ્યા કરે છે,—

“શ્રીમાનોશ્વરચન્દ્રોઽયં વિદ્યાસાગરસંજ્ઞકઃ ।

મદેવકુલસંભૂતો મૂર્તિમદૈવતં ભૂવિ ॥”

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઈશ્વરચન્દ્રને સગુણ ઈશ્વરની પેઠે જુદા જુદા લોકો જુદી જુદી રીતે પૂજે છે. ગરીબ લોકો તેઓને દયાના સાગર એવું નામ આપે છે. તેઓમાંના એકે દુઃખના દિવસોમાં વિદ્યાસાગરની જે સ્તુતિ ગાયેલી છે તે અહીં લખવા યોગ્ય છે. અંગાળાના તે ગરીબ અમર કવિના વચનમાં અમે પણ તે મહાપુરુષની પૂજા કરીને ધન્ય થઈએ :-

દાહરો.

વિદ્યાને કરુણાતણ સાગર છે સાક્ષાત
દિનના દિન અંધુ તમે ભારતમાં વિખ્યાત
સ્વર્ણ કાંતિવાળો દિસે મેરુ જગની માંચ
જે જન ભાગ્યબલે કરી સ્વર્ણગીરીએ જાય

તેમાં શુભ છે કેટલા તે નર પામે પાર
 તેનાં સુખ ગ્રહ માંય શી? સેવાની દરકાર
 દાસી થઇ નિર્મળ નદી આપે વારીદાન
 હંચા શિરવાળા રૂઠાં વૃક્ષ કરી સન્માન
 અમૃત ફલ આપે વળી દાસ રૂપ ધરી આપ
 દસ દસ પરિમલ પાથરે ફુલની વેલ અમાપ
 દિવસે શીતલ છાંયડો વનેશ્વરી દે જ્યાંય
 રજનીમાં સુખ નીદથી થાક દૂર થઈ જાય.

કર્મવીર મહાપુરુષ ઈશ્વરચન્દ્ર બંગાળીઓની નજરે સિદ્ધપુરુષ છે;
 સિદ્ધપુરુષની પૂજા કરવી અને તેઓની પાસે પ્રાર્થના કરવી, એ સંપૂર્ણ રીતે
 સ્વાભાવિક છે. એજ વિશ્વાસથી કેળવાયેલા બંગાલ તેઓને સંબોધન કરીને કહે છે:-

શાર્દૂલ.

રાખો ભારત યાદ દેવ અહિંથી વિશ્રામ સ્વર્ગે કરો
 દેવોની લઇને દયા બધી તમે માયા નહિ વિસરો
 બાપા બંગ અભાગિની નિકરશો કલ્યાણ આશા રહો
 રાખો જન્યત આપને મન મારું કંગાલ બંગાલિઓ

સર સૈયદ આહમદની સિદ્ધિ.

હાલના જમાનામાં હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોની અંદર સર સૈયદ આહ-
 મદનો દરજ્જો ધણો ઉંચો ગણાય છે. ઘણાએક કહે છે કે, સર સાલારજંગની
 પછી જ સર સૈયદ આહમદનું નામ લખવા યોગ્ય છે. તુલના કરવામાં ટીકા
 કરવાની જરૂર નથી. દરેકને તેઓની સાધનભૂમિમાં જોઇને તેઓની સિદ્ધિની
 વાતનો વિચાર કરવામાં લાલ છે. અલીગઢની ઍંગ્લો ઍરિયન્ટલ કૉલેજ
 સર સૈયદ આહમદનું મુખ્ય કીર્તિમંદિર છે. મુસલમાન કોમને સારી કેળવણી
 મળવાને માટે સર સૈયદ આહમદ જે મોટી સાધના કરી ગયા છે, તેમાં
 તેઓએ સિદ્ધિ મેળવેલી છે. તેઓ એક પ્રતોદ્યમ પુરુષ હતા. તેઓ પોતાની
 હૈયાતીમાં જ પોતે આરંભેલા ઘણાપરા કામમાં સફળ નીવડ્યા હતા. તેઓના

મરણ પછી મુસલમાન કોમની કેળવણીને માટે અને તેઓની યાદગીરી કાયમ રાખવાને માટે તથા મુસલમાન યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાને માટે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોએ વિશેષ પ્રયાસ કર્યો હતો. તેઓના સ્મારકફંડની સભામાં લોર્ડ એલ્ગીન હાજર થયા હતા. તેઓએ સર સૈયદની સ્વદેશપ્રીતિ, પોતાની કોમની ઉન્નતિની ઇચ્છા તથા રાજ્ય અને પ્રજાની અંદર સદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ એ બાબતોની ખાસ પ્રશંસા કરી હતી.

હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં મુસલમાન રાજ્યોની ઘણીક કીર્તિ જળવાઈ રહેલી છે. દિલ્લીમાં કુતુબ મિનાર હમણાં પણ પોતાના ઉંચા મથાળાથી મુસલમાન રાજની કીર્તિની ધ્વજ ફડફડાવી રહેલો છે. અસંખ્ય દોલતના માલેક થઈને મિનારાઓ, મંદિરો કે સ્તંભો બાંધવા એ મોટી આશ્ચર્યની વાત નથી; પરંતુ પ્રજામાં સામાન્ય સ્થિતિના માણસ હોઈ, ખાસ પ્રયાસ કરી, ભીક્ષા માગીને જનસમૂહના હિતને માટે મકાનો બાંધવાં એ ઘણી જ પ્રશંસાની વાત છે. તેઓએ સ્થાપેલું વિદ્યામંદિર દિલ્લીની નજદિકના શહેરમાં રહીને દિલ્લીના બાદશાહે સ્થાપેલા કીર્તિમંદિરની સાથે ગૌરવની સ્પર્ધા કરી રહેલું છે.

વર્તમાન સમયમાં કે ભવિષ્યમાં જે કોઈ વિચારશીલ પુરુષ હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં મુસલમાનોનો કીર્તિસમૂહ જોવાને માટે જશે, તે દિલ્લીમાં બાદશાહોની અને અલીગઢમાં પ્રજાની કીર્તિ જોઈને સ્તંભિત થશે; એટલું જ નહિ પણ તે ત્યાં મુસલમાનોનાં કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ સ્મૃતિક્ષેત્રમાં જ્ઞાનરૂપી દર્પણની અંદર સર સૈયદની માનસિક મૂર્તિ જોઈને આશ્ચર્ય પામશે.

તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિની સિદ્ધિ.

સંસારની સાધના સંપૂર્ણ કરીને સ્વધર્મ પરાયણ બાદશી બ્રાહ્મણ પંડિત તારાનાથ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં કાશીધામમાં ગયા. તેઓ જ્યારે સંસારમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા, ત્યારે તેઓની સાધના સિદ્ધ થઈ હતી. સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો પુનરુદ્ધાર, જે તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો તે, તેઓ એક પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરી ગયા છે. તેઓના મરણ પછી તેમના પુત્રે ૧૦૭ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ટીકા સાથે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. તેઓએ સ્થાપેલી પાઠશાળામાં અનેક

દેશના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનો લાભ લે છે. દેવ બાપાનો પ્રચાર કરવાને માટે તેઓએ હંદગી પર્યન્ત જે કઠોર સાધના કરી હતી, તેમાં તેઓએ સિદ્ધિ મેળવી હતી. તેઓ સિદ્ધ પુરુષ હતા. કર્મ એ તેઓની પ્રકૃતિનો ધર્મ હતો. કાશીમાં તેઓ જે અલ્પકાળ રહ્યા હતા, તે સમયમાં પણ તેઓ સાંખ્ય, યોગ, વેદ, વેદાન્ત વગેરેના શાસ્ત્રનું ગૂઢ રહસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને સ્પષ્ટ-રીતે સમજાવતા હતા. રાજયોગ અને હૃદયોગના સાધનની પ્રક્રિયા અને બીજાં ગૂઢતત્ત્વો જાણવાને માટે દંડી અને પરમહંસો તેઓની પાસે આવતા. સાધકા હ્રમ્બેશાં સિદ્ધ પુરુષની તપાસ કરતા રહે છે, નહિ તો એ સંન્યાસીઓ કેવી રીતે તેઓના કાશીની અંદરના ગુપ્ત નિવાસને જાણી શકે !

કાશીમાં થોડો વખત રહ્યા પછી તર્કવાચસ્પતિ મહાશયનું મરણ થયું. આસ્થાવાન અને ઇશ્વરભક્ત હિન્દુની છેવટની આશા પૂર્ણ થઈ. કાશીતલ-વાહિની ગંગાને તીરે મણિકુણિકાના ઘાટ ઉપર તેઓનો અન્ત્ય સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે ભારતખંડ એક ખરા પડિત વગરનું થઈ ગયું. એ મહામહોપાધ્યાયના મરણ વખતે આ દેશના હિન્દુ રાજાઓએ વિશેષ શોક ખતાવ્યો હતો. એ નિમિત્તે ત્રાવણકોટના ગુણગ્રાહી મહારાજ રામવર્મા બોલ્યા હતા કે “તર્કવાચસ્પતિના મરણથી ભારતવાસીઓ સંસ્કૃત શાસ્ત્રના સૂર્યરૂપી પ્રકાશને ખોઈ બેઠા છે.” મૈત્રેયુરના દીવાન રંગાચાર્ય બોલ્યા હતા કે “મારા વિચાર પ્રમાણે તેઓનું મૃત્યુ થયું નથી, કારણ કે કીર્તિચંદ્ર સ જીવંતિ (જેની કીર્તિ છે તે મનુષ્ય જીવતા જ છે).” તેઓનું વાચસ્પત્ય અભિધાન અને બીજા ગ્રન્થો જ્યાં સુધી પૃથ્વીની અંદર રહેશે, ત્યાં સુધી તેઓ જીવતા જ છે અને તે જ ખરી વાત છે.

Thou art a monument without a tomb,—

And art alive still while thy book doth live,

And we have wits to read and praise to give.”

તમે સમાધિસ્તંભ વગર પણ ચીરમરણીય છો, જ્યાંસુધી તમારાં પુસ્તકો હૈયા-તીમાં છે ત્યાંસુધી તમે જીવતા જ છો. અમારામાં તે વાંચવાની અને તેની પ્રશંસા કરવાની બુદ્ધિ છે.

સર મધુસ્વામી આર્યની સિદ્ધિ.

ધણાક લોકોની એવી ધારણા છે કે, કોઇ જાહેર તથા ચિરકાળ દેકે તેવાં જ્ઞાતાનાં કામો કરી ન શકે તો મહાન્ પુરુષોના જીવનનું મહત્ત્વ રહેતું નથી; આમ ધારવું એ સર્વત્ર સાચું નથી. દેવળ, વાવ, સરોવર, મઠ, મંદિર, દેવાલય અને વિદ્યાલય બનાવવાં, એ સધળાનાં ભાગ્યમાં હોતું નથી; પૃથ્વી એ સધળી કીર્તિઓને પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધારણ કરીને એક પ્રકારના સાધકોની સિદ્ધિની ઓળખાણ આપે છે, બીજી પંક્તિના સાધકોની કીર્તિને અશરીરિણી વાણી મનુષ્યની સ્મૃતિની અંદર સાચવી રાખે છે. સર મધુસ્વામી આર્યના મહાન્ જીવનની કીર્તિ સ્મૃતિની અંદર સચવાયલી છે. સર મધુસ્વામીએ પોતાની અસાધારણ સાધનાના બળથી દારિદ્ર્યરૂપી રાક્ષસનો પરાભવ કરેલો છે. તેઓએ પોતાની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને કર્મકુશળતાના ગુણને લીધે ભારતવાસીઓને મળી શકતા રાજ્ય કાર્યોમાંનું એક શ્રેષ્ઠ કામ મેળવ્યું હતું. મદ્રાસ હાઈકોર્ટના જજનું કામ મળવું, એ તેઓના જીવનની કંઠાર સાધનાની એક સિદ્ધિ હતી, તેમાં કશો સંદેહ નથી; પરંતુ એ સિવાય તેઓએ એક બીજા વિષયમાં સિદ્ધિ મેળવેલી છે. તે તેઓના જીવનમાં એક આદર્શરૂપ છે.

સર મધુસ્વામીના ભક્તોએ તેઓની રંગીન છબી રાખેલી છે. ચિત્રકારે જેવા જ્ઞેષ્ઠએ તેવા રંગથી કપડા ઉપર તે ચિત્ર આજેખેલું છે. પરંતુ તે ચિત્ર સર્વોંગે સુંદર નથી. તેઓએ પોતાનું ચિત્ર પોતાની જીંદગીના સમયમાં પોતે જ ચિત્રેલું છે. લોકોના મનરૂપી ક્ષેત્રમાં તેઓ પોતાનું આદર્શ-જીવન, અંકિત કરી ગયા છે. તે ચિત્રમાં સ્વતંત્રતા, સાહસ, આસ્થા, બુદ્ધિ, વિદ્યા, ચાતુર્ય, કર્મકુશળતા, ભક્તિ, પ્રેમ, સ્નેહ વગેરે સધળા સદ્ગુણોરૂપી રંગોનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. એ આદર્શ-જીવનના વર્ણનું પૃથક્કરણ કરતાં અમે જ્ઞેષ્ઠ શકીએ છીએ કે, માળાપ વગરના મધુ સ્વામીએ જાત મહેનત, સાહસ અને બુદ્ધિની સહાયતાથી વિવિધ વિદ્યાઓ મેળવી હતી. કર્મક્ષેત્રમાં તેઓ ચતુરશી અને કર્મકુશળતાના ગુણથી ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા. પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેઓ દેવ અને બ્રાહ્મણોમાં અત્યંત ભક્તિવાળા હતા, ક્રિયાકાંડમાં એકાન્ત આસ્થાવાળા હતા અને સ્ત્રીપુત્રમાં સ્નેહ તથા પ્રેમવાળા હતા.

ખ્રિસ્તીશ હિન્દુસ્તાનમાં દરિદ્ર તથા કેળવાયેલા યુવાનોના હૃદયમાં આશાનું સ્થળ થઈને મધુસ્વામી આર્યની સ્મૃતિ લાંબા વખત સૂધી જાગ્રત રહેશે. સર મધુસ્વામી આર્યે ન્યાયાધીશ થઈને ખ્રિસ્તીશ રાજ્યના ઇન્સાફનો પરિચય આપ્યો છે. તેઓએ દેખાડી આપેલું છે કે, જાત મહેનત હોય અને વિદ્યા, બુદ્ધિ તથા સારું ચરિત્ર હોય તો ખ્રિસ્તીશ રાજ્ય યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય બક્ષીસ આપવામાં ચુકતું નથી. આ કંઈ થોડી આશાની વાત નથી ! ખ્રિસ્તીશ રાજ્યના ઇન્સાફ અને ગુણગ્રાહિતા ઉપર આધાર રાખી સર મધુસ્વામી આર્યના જીવન ઉપર નજર કરીને બુદ્ધિમાન, સચ્ચરિત્ર અને વિદ્વાન એવા દરિદ્ર દેશી યુવાનો આશાપૂર્ણ હૃદયથી અંગ્રેજોની ભાષામાં હસ્મેશાં કહેશે :—

Act,—act in the living present !

Heart within, and good overhead.

Lives of great men all remind us,

We can make our lives sublime.

(કર્મ કરો—ચાલતા વખતમાં કર્મ કરો ! અંતઃકરણપૂર્વક કર્મ કરો અને ઈશ્વરનું ભજન કરો, જેથી કર્મ સફળ થશે. સઘળા મહાપુરુષોના ચરિત્રો આપણને સંભારી આપે છે કે, આપણે આપણી હૃદયગી ઉંચા પ્રકારની (દીવ્ય) કરી શકીએ તેમ છીએ.)

શ્યામાચરણ સરકારની સિદ્ધિ.

આ સંસારમાં સઘળાઓના ઉદ્દેશ સમાન હોતા નથી અને તેથી સઘળાઓના આદર્શો પણ સમાન હોઈ શકતા નથી. સઘળાઓની આકાંક્ષા પણ ઉચ્ચ હોતી નથી. સઘળાઓની શક્તિ પણ ઉચ્ચ આશાઓને અનુરૂપ હોતી નથી. બુદ્ધદેવ અથવા ઈશુ, શિકંદર અથવા નેપોલીયન, તેમ જ શેકસ્પીઅર અથવા કાલીદાસ એઓની આકાંક્ષા અને શક્તિ સઘળાઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી. એઓનું કર્મક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તારવાળું હતું. પરંતુ જેઓ તેમના કરતાં ઘણી ઓછી આકાંક્ષા હૃદયમાં ધરાવતા હોય અને જેઓની શક્તિ પણ તેઓના કરતાં ઘણી ઓછી હોય તેઓએ પોતાની સરખી અવસ્થાવાળાની સિદ્ધિ જોઈ, આશાથી ઉત્સાહ-વાળા થઈને સાધના કરવી જોઈએ. એ જ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે.

એ હિસાબે શ્યામાચરણ સરકારની સિદ્ધિ, સાધારણ અવસ્થાવાળા, સદ્-
 ઇચ્છાવાળા અને સારાં ચરિત્રવાળા દરિદ્ર યુવાનોને વિશેષ આશા બતાવનારી
 છે. જે દરિદ્ર યુવાન ચારે તરફ અંધકાર દેખતો હોય, મદદ અને સંપત્તિ ન હોવાને
 લીધે ભાગ્યની નિન્દા કરતો હોય, મોટી ઊમ્મરને લીધે ઉદ્યમ કરી શકતો ન હોય,
 ખીજામાં ન હોય શકે તેવી પ્રતિભા (ઇશ્વરદત્ત શક્તિ), અત્યંત પ્રબળ સ્મ-
 રણશક્તિ અને બુદ્ધિ ન હોવાને લીધે દુઃખિત હોય તેણે એકવાર શ્યામા-
 ચરણ સરકારના ઉગ્ગવલ આદર્શ તરફ દૃષ્ટિ કરવી; તો તેના સધળા સંશયો
 દૂર થશે, હૃદયમાં આશાનો સંચાર થશે, કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થશે અને તેની
 સિદ્ધિ જોઈને તે પણ સાધનામાં પ્રવૃત્ત થશે. શ્યામાચરણ સરકાર બાલ્યાવ-
 સ્થામાં દરિદ્રતામાં રૂખેલા હતા. તેઓને સદાય, સંપત્તિ કે અર્લાંકિક પ્રતિભા
 ન હતી. તેઓની આકાંક્ષા પણ અતિ ઉચ્ચ ન હતી. પોતાની સ્થિતિ સુધારીને
 સુખી ગૃહસ્થની પેટું પોતાના કુટુંબની અને બીજી શકે તો સમાજ અને સ્વદે-
 શની સેવા કરવી, એ આશા હૃદયમાં તેઓ હૃદયમાં ધરાવતા હતા. એ શુભ
 સંકલ્પને તેઓએ છાંદગી પર્યન્ત ધ્રુવના તારાની પેટું સન્મુખ રાખેલા હતા.
 શ્યામાચરણે “અજરામરવત્પ્રાજ્ઞો વિદ્યામર્થં ચ ચિન્તયેત્—ગાઢા માણસે વિદ્યા તથા
 અર્થ મેળવવામાં પોતાને અજરામર ગણીને વર્તવું,” એ નીતિવાક્યનું અનુ-
 સરણ કર્યું હતું. જે ઉમ્મરે હાલના વખતના જુવાનો ક્ષણદૃષ્ટિ અને તીક્ષ્ણબુદ્ધિ
 થઈ, યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી, તથા ટોપી, ઝલો અને ચરમોંથી સુશો-
 ભિત થઈને કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને વખતે વખતે નિરાશ થઈને
 સંસારમાંથી વિરક્ત થવા ઇચ્છે છે, તે ઉમ્મરે શ્યામાચરણે અંગ્રેજી વર્ણમાળા
 શીખવાનો આરંભ કરી લેતા હતા, અને જે ઉમ્મરે બંગાળીઓ ધરડા થઈને
 સંસારમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, તે ઉમ્મરે ચતુર શ્યામાચરણે નવા ઉદ્ભવની સાથે
 જમીનદારોના કાયદાના અધ્યાયકની પદ્ધતિ મેળવવાને માટે હુશીઆર અંગ્રેજ
 વકીલોની સાથે હરીફાઈમાં વિજયી થઈને ધણો યશ અને અર્થ મેળવ્યા હતા.
 એ અધ્યાયકની જગા દસ હજારની હતી. એ નિમિત્તે તેઓએ રચેલા સુસલ-
 માની વારસા બાબતનો કાયદાનો ગ્રન્થ તેઓની અક્ષયકીર્તિરૂપ બની રહેલો
 છે, કાયદાના વિષયમાં મતમતાંતરો હોવા છતાં હમણાંના મૌલવી, વકીલો,

કાણ્યો અને ઇમામો એ ગ્રન્થના મતને પ્રમાણ તરીકે માને છે. શ્યામા-ચરણે ઉર્દુ, ફારસી અને અરબી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે જે સાધના કરી હતી, તેની સિદ્ધિ તરીકે આ મુસલમાની કાયદાના ગ્રન્થને ગણવો જોઈએ; અને સંસ્કૃત કૃત્તેજમાં જ્યારે તેઓ શિક્ષકનું કામ કરતા હતા ત્યારે ત્યાંના મહામહોપાધ્યાયોની પાસેથી શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવાને માટે જે સાધના કરી હતી, તેની સિદ્ધિ તેઓએ રચેલા “વ્યવસ્થાદર્પણ” અને “વ્યવસ્થા ચંદ્રિકા”ની અંદર જોવામાં આવે છે. ઈંગ્લાન્ડની હાઈકોર્ટની અંદર જ્યારે તેઓ દુભાષિયાનું કામ કરતા હતા ત્યારે નવરાશ મળતાં તેઓએ ઉપલા ખન્ને ગ્રન્થો રચ્યા હતા. એમાંનો એક ગ્રન્થ તે વખતની ઉચ્ચ પ્રકારની વકીલાતની પરીક્ષામાં અભ્યાસના પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલો હતો. શ્યામાચરણે નિશ્ચય અને પરિશ્રમના ગુણને લીધે નવ ભાષાનું સારી રીતે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ખરેખર ! ભાગ્ય દેવતાના કોઈ અજ્ઞાત સંકેતને લીધે તેઓ વકીલનો ધંધો લઈ શક્યા નહિ; જોકે તેઓ વકીલોને કાયદાનો અભ્યાસ તો કરાવતા હતા. શ્યામાચરણનું જીવન પ્રતિભાના મુગટની છટાથી મંડિત નહોતું ખરું, પરંતુ પરિશ્રમથી મેળવેલા ગુણોથી તે સુશોભિત હતું. તેઓના જીવનની અદ્ભૂત કીર્તિ સાંભળીને વિસ્મય પામવા જેવું કંઈ વિશેષ નથી, પરંતુ જે છે તેમાં સાંભળવાનું, જાણવાનું અને શીખવાનું ઘણું છે. અવસ્થાના ફેરફારથી દુઃખિત થઈને દરિદ્રતા, આળસપણું અને યુવાવસ્થાના ઘણા દિવસો ગાળીને નિર્ભજ ચરિત્ર અને અથાક મહેનતના ગુણને લીધે ઉંચી સરકારી નોકરી, સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવી એ કંઈ ઓછી પ્રશંસાની વાત નથી. શ્યામાચરણની સિદ્ધિ અને સાધનાની વાત ઘણા વખત સુધી ઈંગ્લાન્ડની અંદર રહેશે અને તે તેઓના જેવી અવસ્થાના સાધકને સાધનામાં પ્રવૃત્ત કરાવશે. જીવનમાં અને મરણમાં તેઓની સિદ્ધિની એવી સાર્થકતા છે, તેઓને ધન્ય છે !

અક્ષયકુમારદત્તની સિદ્ધિ

પ્રાણ મેળવવો હોય તો પ્રાણ આપવો જોઈએ. અમર થવું હોય તો મરવું જોઈએ. હવે જેની સિદ્ધિની વાત કહીએ છીએ, તેઓ ખરેખર દેહપાત કરીને

પોતાના મન્ત્રની સાધના કરી ગયા છે. તેઓનો સંકલ્પ કેવો દૃઢ હતો, તે તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગાનુસાર લખેલું છે. અહીં તે ટાંકવા યોગ્ય છે “ જે શુભકામને માટે એકવાર મેં સંકલ્પ કર્યો હોય તે પૂરું થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તે પૂરું થયા પહેલાં છોડ્યું એ મારે માટે મોટા કષ્ટની વાત હતી. ” અક્ષયકુમારની મોટી સાધનાને યોગ્ય જ તેમનો સંકલ્પ હતો. એવો સંકલ્પ અને સાધના ન હોય તો સિદ્ધિ ક્યાંથી મળે.

ઊંઘાળાના સાહિત્યક્ષેત્રમાં અક્ષયકુમારની કીર્તિ અક્ષય છે. પોતાની જાતના સાહિત્યની સહાયતાથી જાતની ઉન્નતિ કરવી, એ તેઓના જીવનનો એક મોટો ઉદ્દેશ હતો. એ માટે તેઓએ જે કઠોર મત પાળ્યું હતું, તેની વાત ઊંઘાળાની સાથે આરપાર જડાયેલી છે. તેઓએ જ્યારે સાહિત્ય સેવાનું મત ગ્રહણ કર્યું હતું, ત્યારે ઊંઘાળા અને ઊંઘસમાજની અવસ્થા પ્રશંસા યોગ્ય ન હતી. ઊંઘાળી સાહિત્યમાં ત્યારે કુસિત કવિતાનું પ્રાધાન્ય હતું. તે વખતના વાંચનારાઓની રચિત પણ વિવ્રજણ હતી. અક્ષયકુમારે નવા શોધો અને વિચારોથી ભરપૂર વિષયો ગદ્યમાં લખવાનો પ્રયાસ કર્યો અને તેમાં તેઓ પ્રતિભા મંદ નીવડ્યા. તેઓ તેજસ્વી ઊંઘાળી ગદ્યના સરજનારા હતા, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. તેઓએ તે તેજસ્વી ભાષાની સહાયતાથી ઊંઘવાસીઓને નીતિનું શિક્ષણ આપેલું છે. “ તત્ત્વબોધની ” નામના માસિકની સહાયતાથી તેઓએ કેળવાયલા ઊંઘાળી વર્ગને અનેક તત્ત્વ શીખવેલાં છે. હમણાં પણ તેઓએ રચેલાં ચારુપાઠ, ધર્મનીતિ અને “ બાહ્ય વસ્તુની સાથે માનવ પ્રકૃતિના સંબંધ વિષે વિચાર, ” એ પુસ્તકો ઊંઘસમાજનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ કરી રહ્યાં છે. અક્ષયકુમારે ઊંઘાળી ભાષાને નવું જીવન આપેલું છે. તેઓએ જ્યારે ઊંઘસાહિત્યની સેવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે ઊંઘાળા જરા અવસ્થામાં હતી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. ઊંઘાળાને નવું જીવન આપીને તેઓ જરાગ્રસ્ત થયા હતા. અક્ષયકુમારની એ અકાળ વૃદ્ધાવસ્થાની વાત મનમાં આવતાં યચાતિનું પૌરાણિક આખ્યાન સ્મરણમાં આવે છે. જરાગ્રસ્ત યચાતિ રાગ પુત્રની પૂર્ણભક્તિને લીધે જરામુક્ત થયા હતા.

પુરુની પેટે બંગલાપા પણ યોગ્ય પુત્રને માટે ગર્વવાળી છે. કોઈએક કવિએ તેટલા માટે જ બંગલાપાને માટે કહેવરાવેલું છે કે;—

હું નહીં માત કહે કાલથી લગાર, હું દૈવયોગે પામી છું હું અક્ષયકુમાર.
સર્વે સુલેલ તેની વાસના વિશાળ, માતને પેરાવું હુંજ અક્ષયયરામાળ.

તેઓની સાધના પૂર્ણ થયેલી છે. તેઓ માતારૂપી બંગલાપાને જરામુક્ત કરીને તેને અક્ષયયશની માળા પહેરાવી ગયા છે. અક્ષયકુમારે બંગદેશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેને માટે બંગદેશ ધન્ય છે; બંગલાપા અક્ષયકુમારે સેવા-યક્ષી હોવાને લીધે ધન્ય છે; અને અક્ષયકુમાર પોતાને બંગવાસી કહેતા, તેથી બંગવાસીઓ પણ ધન્ય છે.

બંગાળાના એક ફત્તેહમંદ સાહિત્યસેવકે મહાપુરુષ અક્ષયકુમારનું યોગ્ય સન્માન જળવવાને માટે વિશેષ પ્રયાસ થયો નથી, તેને માટે આક્ષેપ કરેલા છે. પરન્તુ આક્ષેપ કરવાનું તેવું કારણ જોતા નથી, છબી મુકવાથી અથવા પથ્થર કે પિત્તળની મૂર્તિ બનાવવાથી સ્મરણ કે સન્માન થતું નથી. તેઓ બંગાળાના કેળવાયલા વર્ગના મનોરાજ્યમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે. તેઓનો પાંચભૌતિક દેહ ચાલ્યો ગયો છે ખરો, પરન્તુ તેઓ મનવડે જીવતા રહેલા છે, કારણ કે ‘સ જીવતિ મનો યસ્ય મનનેન હિ જીવતિ’—‘મનમાં જેનું મનન થયા કરે છે, તે જ જીવે છે.’

માધકેલ મધુસૂદનદત્તની સિદ્ધિ

કહેવામાં આવેલું છે કે, તન્ત્રોક્ત સાધનામાં જેઓ સિદ્ધ થાય છે, તેઓ ઇચ્છામાત્રથી જ સધળું કરી શકે છે. તેઓના હસ્તના સ્પર્શથી ધૂળ સુવર્ણ થઈ જાય છે—શૂન્યમાં જીવનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઉજડ જમીન તણ, લતા, પુષ્પ અને ફળોથી સુશોભિત થાય છે. તેઓની આંગળીના ઇસારાથી લોકો હસે કે રડે છે. તેઓની ઇચ્છામાત્રથી લોકો ખળભળે છે કે શાન્ત થાય છે, એવીજ તેઓની સાધનાથી મળેલી શક્તિ હોય છે. સાધનાનું એવું જ માહાત્મ્ય છે. સિદ્ધિની એવી જ ઐન્દ્રજાલિક શક્તિ છે. મધુસૂદને જે સાધનાથી સિદ્ધિ મેળવેલી છે, તે આનાં કરતાં કોઈ પણ અંશે ઉતરતી નથી.

તેઓની મન્ત્રથી પવિત્ર થયેલી કલમના સ્પર્શથી કેટલાક અપૂર્વ બનાવો બનેલા છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેઓએ સ્વર્ગ, મૃત્યુલોક અને પાતાળ એ ત્રણે લોકના રમણીય અને ભયંકર પ્રાણીઓ તથા પદાર્થોને જોડી દબને, પાઠકોની પાસે નજરે પડતા ચિત્રની પેઠે ચિત્રેલાં છે. તે વાંચતી વખતે તેઓની ઇચ્છાથી ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ વર્તમાનની પેઠે જણાય છે. તેઓના દર્શાવવાથી દેવ દાનવોના વીર્યવાળાં, પરાક્રમવાળાં અને સૌન્દર્યવાળાં અદ્ભૂત કાર્યો જોઈને મોહિત અને રોમાંચિત થઈ જવાય છે. તેઓની જ ઇચ્છાથી કોઈ વખતે વિસ્મય, કોઈ વખતે ક્રોધ અને કોઈ વખતે કરુણા રસથી નેત્રમાં આંસુ આપ્યાં ગય છે.

ખરેખર સાહિત્યક્ષેત્રમાં મધુસૂદને અસાધારણ શક્તિ દેખાડેલી છે. હંદગી-ભરની સાધનાથી મેળવેલી સમગ્ર શક્તિ તેઓએ માનુષાપાની ઉન્નતિને માટે ખરચેલી છે. તેઓના કાન્યની સમાલોચના કરવી, એ આ ક્ષુદ્ર ગ્રન્થમાં બની શકે તેમ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આ ગ્રન્થનો ઉદ્દેશ પણ નથી. મધુસૂદને કેવા સંકલ્પો લઈને બંગલાપાની ઉન્નતિ માટે સાધના કરી હતી અને તેની અંદર કેટલે અંશે સિદ્ધિ મેળવી હતી, તે આપણે જોયું. જે સાહિત્ય-સેવકો સાહિત્યક્ષેત્રમાં સુધારકનો અથવા નવા માર્ગ દેખાડનારનો મોટો બોલો ઉઠાવવા ઇચ્છતા હોય, તેઓએ મધુસૂદનની અગમ્ય ઇચ્છાશક્તિ, નિર્ભય-પણું, અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી તેઓના અગાધ વિવિધ જ્ઞાનની વાત નિરન્તર સ્મરણમાં રાખવી. કેવળ પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખીને કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી. અતિશય તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને જે પ્રતિભા કહેવામાં આવતી હોય, તે કેવળ તેની સહાયતાથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ અને કઠોર સાધનાની આવશ્યકતા છે. મધુસૂદનની સૈકડો ખામીઓ હોવા છતાં પણ તેઓએ સાહિત્યને માટે જે કઠોર સાધના કરી હતી, તે વિષયમાં કશો સંદેહ નથી. બંગલાપાની ઉન્નતિ કરવાને માટે કેવી સાધનાથી મેળવેલી શક્તિ લઈને તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે આગળ કહેવામાં આવેલું છે. તેઓએ રચેલા ગ્રન્થો, તેઓની સિદ્ધિનો પરિચય આપે છે. બંગલાપાને તેઓ સમૃદ્ધિવાળી કરી ગયા છે અને અખુટ શબ્દનો લંડાર આપી ગયા છે. તેઓએ

રચેલા કાવ્યમાં બંગાળીઓ અનન્ત આનંદથી અમૃતપાન કરશે, એમાં સંદેહ નથી, અને બંગભૂમિનું માનસિકક્રમણ કદીપણ મધુહીન થશે નહિ.

મધુસૂદનના હૃદયરૂપી અરણ્યમાં સંકટો આશારૂપી લતાઓ સૂકાઇને અળી ગયેલી છે ખરી, પરન્તુ બંગભૂમિને માટે જે આશાઓ તેણે પ્રગટ કરી હતી, તે સંપૂર્ણ થઇ છે.

જન્મભૂમિએ તેઓના ગુણથી મોહ પામીને તેઓને અમરપણું આપેલું છે. તેઓને નરોની અંદર ધન્ય છે! બંગાળાના સર્વ લોકો પોતાના મનરૂપી મંદિરમાં નિરન્તર તેઓનું સ્મરણ કરશે. બંગાળાના એક મહાન્ કવિએ તેઓને ઉદ્દેશીને કહેલું છે:—

વસંત તિલકા

હે બંગતા રવિ થયું અવસાન તારું,
લીલા જીવિત પરિપૂર્ણ કરી દયાહુ.
યાવત્ અમે જીવશું આ ભવસિંધુમાંડી,
તારી છબી તંહી સુધી ધરશું જ આંહી.
મિત્રોની પ્રીતિ કરનાર સ્વરૂપ તારું,
હૃદયે સદૈવ મુગ્ધ મંડળ શોભનારું.
કર્ણપ્રદેશ અડતાં તુજ બેય નેત્ર,
આનંદ લહેર વળી વાણી ઝંરો પવિત્ર.
માધુર્યનો નિધિ જ તું મધુકોશ જેવો,
તું વીરવાણીપ્રિય ને પ્રિયભાષી કેવો.
તું કેકહાર વનિતા જનને ગણાયો,
સદૃશ તું પ્રભુચનો ભવમાં ભાણાયો.
સાહિત્યરૂપ કુલમાં અભિમત માનું,
તુને કવીન્દ્ર મધુસૂદનદત્ત ભાનું.
હે તપ્તસૂર્ય અહિયા તુજને અભાવે,
અંધિર ઘાર થયું છે નિજ દેશમાંહે.

રામદુલાલ સરકારની સિદ્ધિ.

ભારતભૂમિ પુષ્કળ જળવાળી, ફળદ્રુપ અને લીલોતરીવાળી હોવા છતાં ભારતવાસીઓ દરિદ્ર છે. દરિદ્ર ભારતવર્ષમાં ખેતી અને વેપારનો ધણો વિસ્તાર થવાની જરૂર છે. જે મહાત્માઓ પરદેશના વેપારવડે પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયા છે અને દેશ ઉપર ઉપકાર કરી ગયા છે, તેઓની અંદર રામદુલાલ સરકાર અને સર જમશેદજી જીજીભાઈનાં નામ ઉદ્ભવે એવું કરવા યોગ્ય છે, એ વાત આગળથી જ કહેતાં આવ્યા છીએ. તેઓના સંકલ્પ અને સાધનાની વાત યોગ્ય સ્થળે અનુક્રમે કહેવામાં આવી છે. હમણાં તેઓની સિદ્ધિનો પ્રસંગ છે. રામદુલાલ સરકારના જીવનના જે સમયની વાત હમણાં કહીએ છીએ, તે સમયે તે હિન્દુસ્તાનના એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી હતા. રામદુલાલ સરકાર મોટા વેપાર કરવો, ધણો પૈસા એકઠો કરવો અને સારાં કાર્યો કરીને જીવનને યશસ્વી કરવું, એવી આશા રાખતા હતા; તે તેઓની આશા સફળ થઈ છે. તેઓનાં સૌભાગ્યના સમયની વાતનો વિચાર કરતાં તે સ્પષ્ટરીતે જણાશે. રામદુલાલની પોતાની ચાર વેપારી સ્ટીમરો હતી. એ સ્ટીમરોવડે તેઓ અમેરિકા અને ઇંગ્લંડની સાથે વેપાર કરતા; ચીન અને ફીલીપાઈનના ટાપુમાં તેઓનાં વેપારી વહાણ આવતાં જતાં. વણિકશ્રેષ્ઠ રામદુલાલની સાથે સર્વ વેપારીઓનો કારોબાર હતો. એક સમયે તેઓએ યુરોપના એક વેપારીને તેત્રીશ લાખ રૂપીયા વ્યાજે આપીને તેને વેપારમાં સહાયતા આપી હતી. તેઓએ હિન્દુસ્તાનમાં અમેરિકાનો વેપાર વધારવાને માટે મોટી મહેનત કરી હતી. તેઓએ અમેરિકાના વહાણવટીઓને અનેક રીતે સહાયતા કરી હતી. હિન્દુસ્તાનની અંદર બનેલી અનેક વેપારની વસ્તુઓથી તેઓનાં વહાણ ભરી આપતા અને તેઓએ લાવેલો માલ હિન્દુસ્તાનની બજારમાં નફાથી વેચી આપતા. આગળ જતાં તેઓ અમેરિકાના વેપારી વર્ગના એક પ્રતિનિધિ થયા હતા. તે દેશના વેપારીઓ તેઓના તરફ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એક અમેરિકન વેપારીએ પોતાના વહાણને રામદુલાલના નામથી નામાંકિત કર્યું હતું.

રામદુલાલ સરકારની સ્વદેશી અને પરદેશી વેપારની વાત સાંભળતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓએ પોતાના મન્ત્રમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી. તેઓના વિસ્તૃત વ્યાપારમાં ખરેખર લક્ષ્મી વસતી હતી. ચંચળ લક્ષ્મી રામદુલાલની હૈયાતીમાં તેઓના ઘરમાં અચળ થઈને રહી હતી. લક્ષ્મીની કૃપાથી તેઓની વાલ્યાવસ્થાની ઘણી આશાઓ સપ્ન થઈ હતી. તેઓએ ઘણું ધન મેળવ્યું હતું, અને મેળવેલા ધનનો ભક્ત અને આસ્થાવાળા હિન્દુને યોગ્ય ધર્માનુષ્ઠાનમાં તેઓએ અર્ચ કરીધો હતો. તેઓના ઘરમાં સેંકડો આશ્રિતો નિલ અન્નપાનથી તૃપ્ત થતા હતા. તેઓએ સ્થાપેલી અતિથિશાળામાં ઘણા સાધુ સંન્યાસીઓ અન્નપાનથી તૃપ્ત થઈને તેઓને આશીર્વાદ આપતા હતા. પુણ્યતીર્થ કાશીધામમાં તેઓએ શિવાલય વગેરે સ્થાપેલાં છે. બંગાળી હિન્દુ જે જે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મકાંડ કરીને પોતાના જીવનને ધન્ય અને સાર્થક માને છે, તેમાંનાં ઘણાખરાં રામદુલાલે પોતે મેળવેલા ધનથી કર્યાં હતાં.

રામદુલાલ સરકારનો નાશવંત દેહ નષ્ટ થયો છે, પરંતુ તેઓના સંકલ્પ, સાધના અને સિદ્ધિની વાત બંગદેશમાં ઘણા વખત સુધી કાયમ રહેશે, અને તે દાસત્વમાં ધુએલા દેશમાં જાતમહેનત અને વેપારના માહાત્મ્યનો પ્રચાર કરશે.

સર જમશેદજી જીજીભાઈની સાધના.

સિદ્ધિ અને શક્તિ એ બન્ને શબ્દો ઘણે ઠેકાણે એક અર્થમાં વપરાય છે. સિદ્ધ પુરુષો શક્તિવાળા હોય છે. સારી ઇચ્છાવાળા પુરુષો શક્તિની સહાયતાથી અનેક સારાં કાર્યો કરે છે. પારસી વેપારી જમશેદજીએ લક્ષ્મીની કૃપાથી સિદ્ધિ મેળવેલી છે; તેઓની પાસે પૈસાનું ઘણું બળ હતું; તેઓએ એ ધનવંતે દેશ અને વિદેશમાં અનેક સારાં કાર્યો કરેલાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં સ્વદેશ અને સ્વદેશીના કલ્યાણને માટે તેઓએ જે કરેલું છે, તે હજી કાયમ રહેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં કાઠિયાવાડમાં દેશનો નાશ થઈ જાય એવી ભયંકર આગ લાગી અને તેમાં ૨૦ હજાર લોકો બીખારી હાલતમાં આવી પડ્યાં. આ દુઃખની વાત સાંભળતાં વંત જ તેઓએ ૩૫ હજાર રૂપીયા રોકડા અન્ન વહેંચવાને માટે મોકલી આપ્યા હતા. પારસીઓની અગ્યારી બાંધવાને માટે ૬૦ હજાર રૂપીયા તેઓએ આપ્યા છે, ૮૦ હજાર રૂપીયા ખરચીને તેઓએ બાંધાવેલી ધર્મશાળા

અઘાપિ મુંબઈ નગરીમાં તે ઉત્તમ વેપારીની સખાવતની વાત પ્રસારી રહી છે. એ લાખ રૂપીયા ખરચીને તેઓએ સુવાવડને માટે આંશિપટલ બનાવેલી છે. મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ સર જમસેદજી જીજીભાઈની આઈસરૂલ તેઓની અચળ કીર્તિરૂપ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં એ મહાપુરુષનાં નાનાં મોટાં દાનોની ઘણી ખ્યાતિ થઈ છે. એ સઘળું જોવાથી અને સાંભળવાથી નેત્ર અને કાન તૃપ્ત થાય છે. તેઓની કીર્તિની વાત સાંભળીને મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆએ પોતાની સંતોષ જાહેર કીધો હતો અને રાજ્યની મહેરબાની તરીકે તેઓને બ્રિટિશ રાજ્યના બેરોનેટની પદ્વી આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં એ પદ્વી આપતી વખતે મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર સર જ્યોર્જ એન્ડરસન જે બોલ્યા હતા તે નીચે લખવામાં આવ્યું છે:—

“The dignity of Knighthood has amongst natives of Europe been considered as most honourable. To obtain this distinction has continually been the ambition of the highest minds and noblest spirits, either by deeds of most daring valour or by the exercise of the most eminent talent.”

“You by your deeds for the good of mankind, by your acts of princely munificence to alleviate the pains of suffering humanity, have attained this honour and have enrolled among the illustrious of the land.”

“યૂરોપના રહેવાસીઓમાં “નાઇટ્હુડ”નો ખેતાબ મેળવવો એ બહુ મા બરેલું ગણાય છે. ઉંચામાં ઉંચા માણસોને તથા ઉમદા સુવિચારવાળાઓમાં મોટાં પરાક્રમેનાં કામોથી અથવા ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિના પ્રયોગથી, આ ખેતાબ મેળવવાને ચાહુ લાલસા રહેલી છે.”

“તમેએ તમારાં માણસ નતના બહાને માટે કરેલાં કર્મોથી તથા પીડાતાં મનુષ્યોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની રાજને છાજતી સખાવતથી, આ માન મેળવ્યું છે તથા દેશના નામાંકિત પુરુષોમાં તમારું નામ ઉમેર્યું છે.”

મહારાષ્ટ્ર દેશમાં મહાપુરુષોની પૂજા થાય છે. જે જગાએ વીરપણાનો આદર હોતો નથી, તે જગાએ વીરપુરુષો જન્મતા જ નથી. તે જગાએ મહાપુરુષોનો જન્મ કેવી રીતે સંભવે? મુંબઈના રહેવાસીઓએ ૧૮૫૬માં ૬૦ હજાર રૂપીયા

ખરચીને સર જમસેદજીનું જ્ઞાવલું ટાઉન હોલમાં સ્થાપેલું છે. એ મૂર્તિના ગળામાં કેવી સુંદર જયમાળા રહેલી છે ! એની અંદર જે લખવામાં આવેલું છે તે આ પ્રમાણે છે;—“ સર જમસેદજી જીજીભાઈ, નાઇટને, પોતાની સખાવત અને સ્વદેશાભિમાનને માટે, ધ્રિષ્ટિશ રાજ્ય તરફથી.” મુંબઈના રહેવાસીઓએ વીર પૂજા કરેલી છે, તેના ફળથી તેઓએ ભારતના સુપુત્ર જે. એન. ટાટાને મેળવેલા છે. વીરપૂજનું એવું જ ફળ છે. આદર્શનો એવો જ મહિમા છે.

આદર્શનો મહિમા અનન્ત છે. આદર્શથી મનુષ્ય ઉત્સાહી બને છે. સુસ્ત થયેલાં મન અને શરીર ઉત્સાહવાળાં અને પ્રકાશિત થાય છે. આ ક્ષુદ્ર ગ્રન્થમાં જેઓના સંકલ્પ, સાધના અને સિદ્ધિનો પુણ્ય પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે, કર્મક્ષેત્રમાં ભારત વર્ષના યુવાનોની પાસે તેઓ લાંબા વખત સુધી આદર્શરૂપે રહેશે. કર્મક્ષેત્રના જુદા જુદા વિભાગોમાં એ સધળા કર્મવીરોના આદર્શથી ઉત્સાહવાળા થઈને સાધના કરશે તો તેઓ સિદ્ધિના માર્ગમાં આગળ પડી શકશે. યુવાનોના જ્ઞાનની સાથે શ્રદ્ધા અને લક્ષિત વૃદ્ધિ પામશે. તેઓ વીરપૂજા કરતાં શીખશે. સિદ્ધ પુરુષોના આશીર્વાદથી તેઓની અંદર શક્તિનો સંચય થશે, કર્મમાં આસ્થા થશે, સંકલ્પ દૃઢ થશે, સાધનામાં પ્રવૃત્તિ થશે અને ભગવાનની કૃપાથી સિદ્ધિ ઘણી નજીક આવશે, ત્યારે દરિદ્ર ભારતવર્ષના સૌભાગ્યનો ઉદય થશે ! કારણ કે, ધર્મશાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે કે:—

“આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમમાણં હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥”

“વારંવાર થાકી જવા છતાં કર્મોનો આરંભ કરવો, કારણ કે કર્મોનો આરંભ કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે.”

